

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΔΙΕΘΝΗ ΣΥΜΠΟΣΙΑ 18

**ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΒΟΥΛΓΑΡΟΙ
(1018 – 1185)**

Επιμέλεια Έκδοσης
Κατερίνα Νικολάου – Κώστας Τσικνάκης

ΑΘΗΝΑ 2008

Ανάγλυφη παράσταση δικέφαλου αετού
από τη Stara Zagora, 10ος-11ος αι.
(Σόφια, Αρχαιολογικό Μουσείο)

BYZANTIO KAI BOYΛΓAPOI
(1018 – 1185)

NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION
INSTITUTE FOR BYZANTINE RESEARCH
INTERNATIONAL SYMPOSIUM 18

BYZANTIUM AND THE BULGARIANS
(1018 – 1185)

Edited by
Katerina Nikolaou – Kostas Tsiknakis

ATHENS 2008

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΔΙΕΘΝΗ ΣΥΜΠΟΣΙΑ 18

ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΒΟΥΛΓΑΡΟΙ
(1018 – 1185)

Επιμέλεια Έκδοσης
Κατερίνα Νικολάου – Κώστας Τσικνάκης

ΑΘΗΝΑ 2008

Η έκδοση αυτή χρηματοδοτήθηκε από το έργο με τίτλο «Βυζαντίου κάτοπτρον: Πηγές και μελέτες για τον βυζαντινό κόσμο» του μέτρου 3.3 του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανταγωνιστικότητα» – ΕΠΑΝ, πράξη «Αριστεία σε Ερευνητικά Ινστιτούτα Γ.Γ.Ε.Τ. (2ος Κύκλος)». Το Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης συμμετέχει κατά 75% στις δαπάνες υλοποίησης του ανωτέρω έργου.

Ηλεκτρονική επεξεργασία-σελιδοποίηση: Ζαμπέλα ΛΕΟΝΤΑΡΑ

© Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα

© National Hellenic Research Foundation
Institute for Byzantine Research
48, Vassileos Konstantinou, 116 35 Athens-GR

Διάθεση: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα
Τηλέομ.: (210) 72 73 629
Ηλεκτρονική Διεύθυνση: bookstore@eie.gr

Distribution: The National Hellenic Research Foundation
48, Vassileos Constantinou, 116 35 Athens
Fax: (+ 30 210) 72 73 629
e-mail: bookstore@eie.gr

ISSN 1106-1448
ISBN 978-960-371-041-7

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	9-10
Εισαγωγικό σημείωμα	11-12
Marie NYSTAZOPOULOU-PÉLÉKIDOU, La domination byzantine en Bulgarie (1018-1185). Introduction à la problématique	13-23
Vasilka TĀPKOVA-ZAIMOVA, Entre Ochrid et Tirnovo: problèmes d'Église après 971	25-37
Paul STEPHENSON, Basil II <i>Boulgaroktonos</i> : the origins of a legend	39-49
Srdjan PIRIVATRIĆ, Τα μετά τον Σαμουήλ	51-58
Αθηνά ΚΟΛΙΑ-ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗ, Η εικόνα των Βουλγάρων και της χώρας τους στις βυζαντινές πηγές του 11ου και 12ου αιώνα	59-89
Ivan BOŽILOV, L'administration byzantine en Bulgarie (1018-1186): le cas de Paristrion - Paradounavon (Paradounavis)	91-97
Καλλιόπη (Κέλλυ) Α. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Ο ρόλος των Βουλγάρων σε δράσεις εναντίον του Βυζαντινού αυτοκράτορα και οι νομικές συνέπειες	99-110
Σταυρούλα ΧΟΝΔΡΙΔΟΥ, Η ενσωμάτωση της βουλγαρικής ηγετικής τάξης στο βυζαντινό μηχανισμό και το παρασκήνιο της τακτικής αυτής από το 1018 έως το τέλος περίπου του 11ου αιώνα	111-122
Miliana KAIMAKAMOVA, Byzance et la culture historique des Bulgares aux XIe - XIIe siècles	123-140

Vassil GJUZELEV, L'empereur byzantin Manuel Ier Comnène à la lumière de quelques nouvelles sources et opinions	141-151
Pedro BÁDENAS, La résistance bulgare et la pénétration du bogomilisme à Byzance	153-160
Ivan BILIARSKY, Saint Jean de Rila et saint tsar Pierre. Les destins de deux cultes du Xème siècle	161-174
Κύριλλος ΠΑΥΛΙΚΙΑΝΩΦ, Τρία άγνωστα έγγραφα περι της παρουσίας Βυζαντινών και Σλάβων εύπατριδών στην Άθωνική μονή Ζωγράφου	175-190
Γεώργιος ΒΕΛΕΝΗΣ, Έμμετρες κυριλλικές επιγραφές	191-208
Axinia DŽUROVA, Les manuscrits du "style byzantin fleuri" (<i>Blütenblattstil</i>) conservés au Centre Dujčev (XIe-XIIe siècles)	209-231
Marie NYSTAZOPOULOU-PÉLÉKIDOU, Conclusion	233-236

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το έτος 1018 είναι ένα από τα ορόσημα στην ιστορία των Βαλκανίων, καθότι τότε το Βυζάντιο κατόρθωσε να υποτάξει τη Βουλγαρία, να αποκαταστήσει τον έλεγχό του στις χώρες νότια του Δούναβη και - σε συνδυασμό με άλλες επιτυχίες του στο ανατολικό μέτωπο - να φτάσει στο απόγειο της ισχύος του. Στον ένα και μισό, περίπου, αιώνα που ακολούθησε επήλθαν ανακατατάξεις που οφείλονταν στην εμφάνιση νέων παραγόντων στην ευρύτερη περιοχή, όπως ήταν οι Σελτζούκοι, οι Νορμανδοί και βεβαίως οι σταυροφόροι. Οι εξελίξεις αυτές αλλά και εσωτερικές διεργασίες έμελλε να οδηγήσουν στη δημιουργία του Β' Βουλγαρικού κράτους το έτος 1185.

Το Βυζάντιο και οι Βούλγαροι κατά την περίοδο που αναφέρθηκε αποτέλεσαν το αντικείμενο Διεθνούς Συμποσίου που διοργανώθηκε από το Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, από τις 19 έως τις 21 Οκτωβρίου 2000, με τη φροντίδα κυρίως του Λένου Μαυρομμάτη, υπεύθυνου του Προγράμματος *Βυζάντιο και Σλαβοβαλκανικός κόσμος*. Ο αδόκητος θάνατός του, όμως, δεν επέτρεψε την έγκαιρη δημοσίευση των Πρακτικών του Συμποσίου. Ο Κώστας Τσικνάκης και η Κατερίνα Νικολάου ανέλαβαν και έφεραν εις πέρας την έκδοση. Με τον παρόντα τόμο στα χέρια μας θεωρούμε ότι το Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, το οποίο το 1996 και το 1998 είχε εκδώσει δύο τόμους Πρακτικών Συμποσίων αφιερωμένων στους Σέρβους και τους Αλβανούς αντίστοιχα, ολοκλήρωσε ένα τρίπτυχο των εκδόσεών του για τους Βαλκανικούς λαούς.

Ταξιάρχης Γ. Κόλιας
Διευθυντής IBE / EIE

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Με το θάνατο του βούλγαρου ηγεμόνα Ιωάννη Βλαδισλάβου στο Δυρράχιο, το 1018, ξεκίνησε η αντίστροφη μέτρηση για τον τερατισμό του μακρόχρονου πολέμου ανάμεσα στο Βυζάντιο και τους Βουλγάρους. Η εκστρατεία που επιχείρησε ο αυτοκράτορας Βασίλειος Β΄ οδήγησε στην κατάλυση του κράτους, που είχε δημιουργήσει λίγα χρόνια πριν ο Σαμουήλ, και στην αποκατάσταση των συνόρων της αυτοκρατορίας στο Δούναβη. Στην περιοχή, κατά το χρονικό διάστημα που ακολούθησε, δημιουργήθηκε το θέμα Βουλγαρίας. Σε αυτό προΐσταντο διοικητικοί και στρατιωτικοί άρχοντες, που είχαν αυξημένη δικαιοδοσία και έφεραν τον τίτλο του *στρατηγού*, του *δουκός*, του *κατεπάνω* και του *προνοητού*. Το καθεστώς αυτό επιβίωσε για εκατόν εξήντα περίπου χρόνια. Το 1185, μέσα σε συνθήκες γενικευμένης αποδιοργάνωσης του Βυζαντίου, το τοπίο στην περιοχή φάνηκε να αλλάζει. Τις εξελίξεις επιτάχυναν ορισμένα γεγονότα. Η επιβολή έκτακτης φορολογίας στα ποίμνια προκάλεσε την αντίδραση των Βλάχων νομάδων, τους οποίους ακολούθησαν γρήγορα και άλλα στρώματα του πληθυσμού. Στην επανάσταση του Αίμου, που εκδηλώθηκε στην περιοχή του Τιρνόβου, έπαιξαν πρωταγωνιστικό ρόλο οι αδελφοί Πέτρος και Ασάν ή Ασέν. Βλάχοι και Βούλγαροι συμμαχησαν με τους Κουμάνους και άρχισαν τις επιδρομές τους εναντίον της Θράκης. Ύστερα από την αποτυχημένη προσπάθεια του αυτοκράτορα Ισαακίου Β΄ να ανατρέψει τη δυσμενή για τη βυζαντινή αυτοκρατορία εικόνα, ιδρύθηκε το δεύτερο βουλγαρικό κράτος.

Η κατάσταση που επικρατούσε στο θέμα Βουλγαρίας, κατά τη χρονική περίοδο ανάμεσα στις δύο αυτές χρονολογίες, ως πριν λίγα χρόνια δεν είχε επαρκώς μελετηθεί. Τα νέα ερευνητικά δεδομένα καθιστούσαν ωστόσο επιτακτική την ανάγκη διερεύνησης της συγκεκριμένης εποχής.

Οι πρώτες συζητήσεις στο Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών για τη διεξαγωγή Συνεδρίου, το οποίο θα ήταν αφιερωμένο στις σχέσεις του Βυζαντίου με τους Βουλγάρους κατά την περίοδο 1018-1185, ξεκίνησαν το φθινόπωρο του 1999. Τη σχετική ιδέα είχε ο Λένος Μαυρομάτης, διευθυντής ερευνών και συντονιστής του Προγράμματος «Βυζάντιο και Σλαβοβουλγαρικός κόσμος».

Η πρόταση, υιοθετήθηκε από τον τότε διευθυντή του Ινστιτούτου καθηγητή Νίκο Οικονομίδα αλλά και από το διάδοχό του, καθηγητή Ευάγγελο Χρυσό. Την Οργανωτική Επιτροπή, που συγκροτήθηκε, αποτέλεσαν οι Λένος Μαυροομάτης, Άννα Λαμπροπούλου, Κατερίνα Νικολάου, Κώστας Τσιγκάνης, Μαργαρίτα Δρίτσα και Κωνσταντίνος Πισοδάκης.

Το Συνέδριο πραγματοποιήθηκε από τις 19 ως τις 21 Οκτωβρίου 2000 και δικαίωσε, σε σημαντικό βαθμό, τους στόχους που από την αρχή είχαν τεθεί. Σε αυτό, παρουσιάστηκαν είκοσι μία ανακοινώσεις επιστημόνων, οι οποίοι προέρχονταν από πέντε χώρες. Τα θέματα που εξετάστηκαν κάλυψαν ευρύ κύκλο θεμάτων, ενώ στην προβληματική που αναπτύχθηκε χρησιμοποιήθηκαν τα εργαλεία πολλών επιστημονικών κλάδων.

Κατά τη λήξη των εργασιών του Συνεδρίου επιστημάνθηκε η ανάγκη δημοσίευσης των πορισμάτων του σε σύντομο χρονικό διάστημα. Λίγο καιρό αργότερα, ξεκίνησε η συγκέντρωση των εργασιών, που θα συμπεριλαμβάνονταν στον τόμο. Ο ξαφνικός θάνατος όμως του Λένου Μαυροομάτη, το 2002, επιβράδυνε τα πράγματα και για πολύ χρόνο η έκδοση είχε σχεδόν εγκαταλειφθεί. Τελικά, ύστερα από πολλές καθυστερήσεις, ο τόμος των Πρακτικών παραδίδεται στην επιστημονική κοινότητα και περιλαμβάνει τις περισσότερες από τις ανακοινώσεις, που παρουσιάστηκαν στο Διεθνές Συνέδριο.

Το μακρύ χρονικό διάστημα, που μεσολάβησε από τη λήξη των εργασιών του Συνεδρίου ως τη συγκέντρωση του υλικού, την επεξεργασία, τις διορθώσεις των τυπογραφικών δοκιμών και την έκδοση των Πρακτικών του, εργάστηκαν και οι ερευνήτριες του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών, Σοφία Πατούρα, Ευτυχία Παπαδοπούλου και Νίκη Τσιρώνη. Για τη διεκπεραίωση πρακτικών ζητημάτων πολύτιμη υπήρξε η βοήθεια του Νίκου Μελβάνι, ερευνητή του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών και των κυριών της γραμματείας του Ινστιτούτου, Μαίρης Παχόρ, Ανθής Γκόρου και Ζαμπέλας Λεοντάρα. Η τελευταία επωμίστηκε και το βάρος της τυποτεχνικής επιμέλειας των μελετών.

Κλείνοντας το σημειώμά μας πιστεύουμε ότι το τελικό αποτέλεσμα δεν απέχει πολύ από τον αρχικό σχεδιασμό του εμπνευστή της διοργάνωσης του Συνεδρίου. Η έκδοση αποτελεί μία ακόμη *μνήμη* του Λένου Μαυροομάτη.

Κατερίνα Σ. Νικολάου - Κώστας Γ. Τσιγκάνης
Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών

MARIE NYSTAZOPOULOU-PÉLÉKIDOU

LA DOMINATION BYZANTINE EN BULGARIE (1018-1185)

INTRODUCTION À LA PROBLÉMATIQUE

La domination byzantine en Bulgarie est un sujet vaste, dans certains cas même épineux, mais sans aucun doute extrêmement riche et ouvert à la recherche. L'introduction à sa problématique ne pourrait évidemment pas être exhaustive; elle se limite à faire une première approche à certains points de la question.

Après la bataille décisive de Kleidion en 1014 et la mort en 1018 d'Ivan Vladislav¹, dernier successeur du tsar Samuel, a pris fin la guerre acharnée de plus de trente ans entre Byzantins et Bulgares. Sans sous-estimer la première annexion d'une partie du pays par Jean Tzimiscès en 971, ce fut Basile II qui, par ses luttes et sa politique bien systématiques et suivies, a finalement réussi à soumettre toute la Bulgarie et à rétablir le pouvoir byzantin sur la péninsule Balkanique.

La période de la domination byzantine en Bulgarie, entre 1018 et 1185, était cruciale tant pour la Bulgarie que pour Byzance. Pour une meilleure approche de l'évolution historique du dominé, il est utile, à mon avis, de prendre en considération la situation générale du dominant, ainsi que le contexte international de la période considérée.

Or, cette "parenthèse" pour les Bulgares, entre deux entités étatiques indépendantes, est encadrée d'un côté par le règne de Basile II, durant lequel l'Empire a atteint le point culminant de sa puissance: avec l'expansion territoriale, l'affirmation de la force militaire et l'équilibre des composantes administratives et gouvernementales, Byzance a regagné sa grandeur et son prestige international². De l'autre côté cette période s'achève juste à l'accession au trône

1. Sur Ivan Vladislav, fils d'Aaron et neveu de Samuel, et sur ses derniers efforts contre l'armée byzantine, voir I. Zaimov, *Bitolski nadpis na Ivan Vladislav samodaržec Bălgarski. Staro-bălgarski pametnik ot 1015-1016 godina* (L'inscription de Bitolja d'Ivan Vladislav autocrator des Bulgares. Monument paléobulgare de l'an 1015-1016), Sofia 1970.

2. Voir en détail P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris 1977, 251 sq.

d'Isaac II Ange, qui marque l'aboutissement d'une crise irréversible³. Car du début du XIe à la fin du XIIe siècle l'Empire avait à faire face à de nouvelles réalités; d'événements d'ordre politique, économique et spirituel de portée souvent mondiale, accompagnés de profonds changements structurels et institutionnels ont bouleversé le statut territorial et le contexte international de Byzance et ont modifié ses rapports économiques et sociaux, tant à l'intérieur qu'à l'extérieur. À la fin du XIIe siècle la situation à Byzance était à tous les points de vue différente de ce qu'elle avait été à la mort de Basile II. Une simple mention, plutôt un rappel, de plus importants événements suffirait à l'illustrer.

À l'extérieur, après une paix de presque un demi siècle, qui a donné l'illusion d'une paix durable, l'Empire avait à affronter, dans toutes les frontières, des ennemis menaçants et des peuples nouveaux, ainsi que des cultures et des systèmes différents: en Asie Mineure la terrible défaite de Mantzikert en 1071 par les Turcs Seldjocides et en Occident la même année la perte de Bari par les Normands, furent le prélude des luttes et des pertes territoriales considérables. Je me borne ici à ne mentionner que les événements touchant la péninsule Balkanique. Les Normands, dans leur politique expansionniste, ont entrepris depuis 1081 et durant tout le XIIe s. de grandes expéditions contre les régions européennes de Byzance. Au Nord-Ouest de la péninsule, les Hongrois représentaient une importante puissance politique, toujours en antagonisme avec Byzance pour la prédominance dans les Balkans occidentaux et pour la maîtrise du littoral adriatique; en 1102 ils ont conquis la Croatie et trois ans plus tard la Dalmatie⁴. Les Petchénègues, les Ouzes et les Coumans, tribus nomades de la steppe, assistés quelquefois par les bogomiles⁵, traversaient souvent le Danube, ravageaient, pillaient et dévastaient les régions balkaniques, à tel point que pour se sauver les habitants de la péninsule ont même pensé à abandonner leur terre: *καί μετοιχίαν ἤδη τὴν Εὐρώπην ἅπαν οἰκοῦν ἐβουλεύετο*, dit avec une certaine exagération Michel Attaleiate à propos de l'invasion des Petchénègues en 1049⁶. J'ajoute la révolte en 1166 du grand zoupan de Rascie Étienne Némanja, qui

3. Cf. *ibid.*, 251-312, le ch. V, "Byzance au tournant de son destin (1025-1118)", titre qui caractérise bien les profonds changements et la crise du XIe siècle. Cette question fut l'objet d'un Symposium International intitulé *The Empire in Crisis (?)*. *Byzantium in the XIth Century (1025-1081)*, organisé par l'Institut de Recherches Byzantines, Fondation Nationale de la Recherche Scientifique (mai 2001), Athènes 2003.

4. Cf. p. ex. P. Hanak, *Die Geschichte Ungars, von des Anfängen bis zur Gegenwart*, Budapest 1988, 28.

5. Ce fut notamment le cas durant l'invasion des Petchénègues de 1089-1090.

6. Michel Attaleiate, Bonn, 84, l. 16.

après une soumission temporaire se détacha de Byzance et créa l'État serbe indépendant. Toutes ces opérations militaires, les expéditions et les invasions, les mouvements et les rebellions des peuples des Balkans ont eu de graves répercussions sur la Bulgarie, en particulier sur la production agricole du pays et dans certains cas sur la vie même des centres urbains; en 1183 p. ex. les alliés Serbes et Hongrois, profitant de la faiblesse de Byzance sous Andronic Ier Comnène, ont envahi les régions septentrionales de l'Empire et ont entre autres ravagé la ville de Sofia.

L'apparition dynamique à partir de 1081-1082 de nouvelles puissances maritimes et marchandes et notamment de Venise, qui a très vite constitué un vrai empire économique dans le bassin oriental de la Méditerranée, mit en cause la thalassocratie de Byzance à peine rétablie et affecta profondément son commerce international et son trafic avec l'Orient, bref toute son économie. Cette pénétration fut aussi le prélude de vastes interventions économiques et politiques des puissances occidentales dans les affaires du Sud-Est de l'Europe ainsi que de leur expansion territoriale dans les Balkans.

Dans le domaine spirituel, déjà en 1054 la séparation définitive entre Rome et Constantinople, entre le pape Léon IX, représentant fanatique des réformes de Cluny⁷, et l'ambitieux patriarche Michel Cérulaire, fut un événement de portée mondiale, qui par la suite aggravera encore davantage les rapports de Byzance avec les puissances occidentales. À noter qu'un des protagonistes du Schisme des Églises fut l'intransigeant Léon, archevêque alors d'Ochride (1036-1056). L'ancien antagonisme entre Orient et Occident a trouvé ainsi son expression et sa justification dans le fanatisme religieux, stimulé par les intérêts et les ambitions des puissances européennes en voie alors de développement, ainsi que ceux de la Papauté. Tous ces facteurs ont animé l'esprit des Croisades, qui ont bouleversé la vie et l'économie de l'Empire et des Balkans et ont provoqué de grandes pertes territoriales ayant comme aboutissement la Prise de Constantinople par les Latins en 1204. Rappelons que durant la Ière (1096), la IIe (1147) et la IIIe Croisade (1187), le passage de la péninsule balkanique par les Croisés a gravement affecté la production agricole et toute l'économie de la Bulgarie. Les Croisés, souvent indisciplinés et affamés et ayant des sentiments hostiles envers les populations orthodoxes considérées comme hérétiques, s'étaient livrés à des violences et à des pillages à l'excès.

7. Pour le rôle décisif du milieu monastique de Cluny et de son mouvement réformateur au Schisme de 1054, voir récemment Nicoletta Giantzi-Meletiadi, *Τὸ Σχίσμα τοῦ 1054. Ἡ ἰδεολογικὴ τὸ κἀλυψὴ ἀπὸ τὸ μεταρρυθμιστικὸ κίνημα τοῦ Cluny, The Empire in Crisis (?). Byzantium in the XIth Century (1025-1081)*, op. cit., 291-305 (avec la documentation relatif à la question).

En somme, à partir de dernières décennies du XIe et durant le XIIe siècle le contexte international de Byzance a au fur et à mesure changé profondément: des puissances politiques européennes –Normands, Francs, Allemands, Hongrois–, des facteurs économiques –Venise, Gênes, Pise–, ainsi que la Papauté et les Croisés, commencent à se mêler dans les affaires de l'Empire et des Balkans, suivant leurs propres intérêts et leurs visées. Après un certain répit, surtout sous le règne de Jean et de Manuel Comnène et grâce à leur politique, souvent couronnée de succès, l'Empire n'a pas pu finalement éviter la crise.

Ces événements ont été accompagnés à l'intérieur de l'Empire par de difficultés dynastiques et politiques, d'intrigues et de tentatives d'usurpation, ainsi que de rebellions⁸, grecques et balkaniques. L'instabilité intérieure est bien marquée durant surtout le XIe et les années '80 du XIIe siècle, c'est à dire à des périodes d'affaiblissement du pouvoir impérial. Plus spécialement les Bulgares, peu de temps après leur défaite, *βραχύν τινα χρόνον τὴν τριαύτην ὑπομεμενηκότας ἦσαν*, se sont soulevés plus d'une fois entre les années 1040 et 1084 et ont tenté de recouvrer leur liberté. À cela on doit ajouter le mouvement des bogomiles, qui a pris des aspects patriotiques, car, étant par principe et doctrine contre toute puissance, ils ont lutté contre la domination étrangère; l'hérésie, comptant de nombreux adhérents parmi la population byzantine, même dans les milieux ecclésiastiques⁹ et à Constantinople, est devenue dangereuse pour l'Empire surtout vers la fin du XIe-début du XIIe siècle, quand le bogomile Basile, avec une armée d'adeptes dévoués, s'est soulevé contre Byzance; Alexis Ier les affronta comme rebelles et les hérétiques périrent dans les supplices¹⁰.

Les crises intérieures ont provoqué l'instabilité des institutions et bouleversé l'économie et les structures sociales de Byzance, ainsi que l'équilibre des composantes entre la capitale et les provinces, entre les forces civiles et militaires, entre la grande propriété, de plus en plus puissante, et la paysannerie. Avec la décadence des *stratïotika klémata* et de l'armée nationale, l'Empire a eu recours, à partir surtout des années '60 sous Constantin X Doukas (1059-1067),

8. Lemerle, *Cinq études*, 271 et surtout 302 sq.

9. Voir p. ex. le cas des deux évêques Clément de Sossima et Léontios de Balbissa, accusés d'hérésie (de bogomilisme); la question est mentionnée dans un acte synodal de 1143: Leon Allatius, *De Ecclesiae Occidentalis atque Orientalis perpetua concesione*, Coloniae Agrippinae 1648, 671; Fr. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*, 2. Teil *Regesten von 1025-1204*, Munich 1924, no 1332e [1516].

10. *Istoria na Bălgarija*, vol. II (1981), 374-389. St. Runciman, *The Medieval Manichee. A Study of the Christian Dualist Heresy*, Cambridge 1982, 69 sq.; D. Angelov, *Der Bogomilismus auf dem Gebiet des byzantinischen Reiches*, I, Sofia 1948, 12 sq.; D. Obolensky, *The Bogomils. A Study in Balkan Neo-Manichaeism*, Cambridge 1948, 197 sq.

au recrutement des militaires de métier et des mercénaires, indigènes et étrangers; ainsi l'armée a été composée *οὐχ οἶον εἰκὸς τὸν βασιλέα Ῥωμαίων, ἀλλ' οἶον παρεῖχεν ὁ καιρὸς*¹¹; entre les mercénaires étrangers les sources mentionnent des Bulgares, en particulier à l'époque de Manuel Comnène. D'autre part, le grand changement dans l'administration provinciale avec le relâchement du régime des thèmes et la montée de la noblesse civile est un caractère fondamental de l'époque, qui a eu aussi des répercussions sociales. À ajouter la grande crise financière, accompagnée souvent d'une hausse des prix nominaux, d'une baisse de la production et d'une dévaluation de la monnaie¹²; cette crise entraîna des mesures fiscales qui ont frappé surtout la population des provinces. Mais plus que les lourdes obligations fiscales et les prestations, ce qui accablait les contribuables c'était la ferme des impôts, procédé courant au début du XIIe siècle, ainsi que les exactions des précepteurs et des fermiers, qui souvent doublaient la rentrée de l'impôt à leur profit¹³.

Cependant, en dépit des circonstances politiques défavorables, des dangers extérieures et de l'instabilité intérieure, on constate à cette époque un grand essor dans l'art et la culture de l'Empire. Au cours du XIe siècle a eu lieu un mouvement intellectuel accompagné d'un renouvellement d'intérêt pour l'enseignement et la science, surtout dans le domaine de la philosophie, de la rhétorique et du droit. Un groupe d'éminents lettrés, entre lesquels Jean Mauropous, Constantin Leichoudis, Jean Xiphilin et Michel Psellos, ont renouvelé la vie intellectuelle et l'enseignement à Constantinople¹⁴. Des hommes remarquables, hauts fonctionnaires de l'État et de l'Église, parmi lesquels l'archevêque d'Ochride Théophylacte, appartenaient directement ou indirectement à ce cercle culturel¹⁵. D'autre part, au cours du XIIe siècle a eu lieu un important renouveau dans l'art, surtout dans la peinture murale, laquelle, au dire de

11. Scylitzès-Cedrénus, Bonn, II, 667, l. 19-668, l. 6; cf. 739, l. 5 sq.: *στρατιῶν ἀξιόλογον ἔκ τε Φράγγων καὶ Βουλγάρων, Ῥωμαίων τε καὶ Ἀρβανιτῶν* (à propos de la rebelle de Nicéphore Basilakès).

12. M. Henny, *Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081-1261*, Dumbarton Oaks 1969, 3 sq. le chap. "The Eleventh Century: Monetary Crisis", et surtout 6 sq.; pour un cas de hausse de prix voir J. Karayannopoulos, "Ἡ ὑψώσις τῆς τιμῆς τοῦ σίτου ἐπὶ Παρατινῶκη, Βυζαντινὰ 5 (1973), 106-109.

13. Cf. G. Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, Paris 1956, surtout 391 (= *History of the Byzantine State*, rev. ed. 1969, Rutgers Univ. Press, Nouveau-Brunswick - New Jersey, 370).

14. P. Lemerle, "'Le gouvernement des philosophes'. L'enseignement, les écoles, la culture", *Cinq études*, 195-248.

15. D. Obolensky, *Six Byzantine Portraits*, Oxford 1988, surtout 36 (trad. grecque "Ἐξι βυζαντινῆς προσωπογραφίας, Athènes 1998, 57 sq.).

Vojislav Djurić, fut le plus remarquable représentant du spiritualisme byzantin, ayant alors atteint le sommet de sa force expressive, ainsi qu'une unité de style et une grande ampleur¹⁶.

J'ai considéré utile d'esquisser brièvement la situation générale de Byzance pour mieux placer dans cette réalité historique la Bulgarie, qui faisait alors partie de l'Empire. La question est donc d'examiner quel était et dans quelle mesure le processus de l'intégration des Bulgares dans le système administratif de Byzance? Quels étaient les rapports entre la hiérarchie ecclésiastique grecque et le bas clergé bulgare? Étant donné que le grec était la langue officielle de l'administration et de l'Église, quelle était sa diffusion et sa portée dans les milieux bulgares? Dans quelle mesure et sous quels aspects les graves événements politiques, les mesures financières et les changements structurels et administratifs de Byzance, ainsi que sa présence culturelle et artistique, ont influencé les institutions, la structure sociale, l'économie, l'activité littéraire et l'art en Bulgarie? De plus, dans quelle mesure le système féodal de l'Occident, l'activité et l'économie de villes marchandes de l'Italie, basée sur des méthodes et des techniques nouvelles, ont eu des répercussions sur la structure sociale et le système économique bulgare? Quelle était alors la production agricole et le mode d'exploitation? Tant de questions complexes et variées parmi bien d'autres, dont certaines sont déjà étudiées et d'autres demandent un examen plus approfondi et des recherches spéciales. Je me permets donc de signaler à titre d'exemple certains points de ce vaste sujet.

Ainsi, on a souvent mis l'accent sur la situation économique défavorable du pays bulgare durant la domination byzantine. Cette situation s'était de plus en plus aggravée à partir surtout des années '40 du XIe siècle, quand on a abandonné la politique de Basile II, qui, après l'annexion de la Bulgarie, a procédé à des mesures financières et ecclésiastiques très modérées à l'égard du pays soumis¹⁷ – politique clairvoyante que ses successeurs n'ont pas eu la sagesse ni

16. Voir en détail V. Djurić, *La peinture murale byzantine XIIe et XIIIe siècles, XVe Congrès International d'Études Byzantines, Rapports et Co-rapports, III Art et Archéologie*, Athènes 1976, 11-40 et surtout 19.

17. Ostrogorsky, *Histoire*, 336 sq. = *History*, 310 sq. Cf. le témoignage caractéristique de Scylitzès-Cedrénus, Bonn, 714, l. 22 sq.: l'empereur Basile II n'a pas voulu imposer des changements dans le mode de vie traditionnelle (des Bulgares); au contraire, il a décidé qu'ils continuent à être gouvernés par leur propres archontes selon leurs coutumes, comme ce fut sous Samuel (*μη θελήσαντος τι νεομηΐσαι τῶν ἐθνῶν αὐτοῦ, ἀλλ' ὑπὸ τοῖς σφετέροις ἀρχονσί τε καὶ ἡθεῖα τὰ καθ' ἑαυτοὺς ὀρίσαντος δεξιᾶεσθαι, καθὼς πον καὶ ἐπὶ τοῦ Σαμουήλ ...*).

même l'autorité de la suivre. Théophylacte d'Ochride, source précieuse et inépuisable, parle à plusieurs reprises avec colère des extorsions des fonctionnaires byzantins et des exactions des percepteurs d'impôts, qui accablaient surtout les couches inférieures de la population, ce qui aurait comme résultat de pousser à l'esclavage (*δουλεία*) un sur cinq enfants des familles bulgares¹⁸. L'archevêque défend avec persistance ses ouailles contre la pression et l'injustice des représentants de l'administration et du fisc, contre les *πράκτορας και τὰ δημόσια πράττοντας*¹⁹. Il suggère avec réalisme et clairvoyance que c'est à l'intérêt de l'Empire de montrer à l'égard des Bulgares un esprit modéré et humain, pour éviter toute éventuelle réaction et révolte. Car autrement, dit-il, on risque de pousser à bout la patience des pauvres (*οὐδ' ἀπολείται εἰς τέλος ἡ τῶν πενήτων ὑπομονή*)²⁰. Cette grave situation économique de la Bulgarie conquise n'était pas exceptionnelle. Pour mieux l'interpréter, on doit prendre en considération la politique financière générale et les mesures valables pour tout l'Empire, dont nous avons déjà fait allusion et qui avait affecté toutes les provinces byzantines²¹.

Il est évident que la politique administrative et économique à l'égard des Bulgares n'était pas immuable: elle dépendait en grande partie de la conjoncture politique, des conditions économiques de l'Empire et de l'autorité du pouvoir central. Ainsi p. ex. Manuel Comnène (1143-1180) a pris des mesures pour alléger les obligations fiscales des Bulgares et cela a eu comme conséquence un certain développement économique du pays, dont témoignent entre autres les données archéologiques et la circulation monétaire²². De même, Andronic Ier Comnène (1183-1185), durant son bref règne, bien troublé et contradictoire, a voulu extirper, quoique de façon violente, la vénalité des charges et les exactions des fonctionnaires du fisc²³, mesures qui ont soulagé, ne fut-ce que temporairement, la paysannerie, celle de la Bulgarie incluse.

18. Voir P. Gautier, *Théophylacte d'Ochrida, Lettres* (Introduction, texte, traduction et notes), CFHB, Thessalonique 1986, no 57, 323, l. 22.

19. *Ibid.*, no 79, 419, l. 11 sq.; cf. 423, l. 57-59.

20. *Ibid.*, no 85, 451, l. 93. Cf. *ibid.*, no 79, 419, l. 11 sq.: *καὶ τοὺς μὲν τὰ δημόσια πράττοντας ποροθητὰς μᾶλλον ἢ φορολόγους* ..., et 423, l. 57-59; no 59, 341, l. 79 sq.

21. Je mentionne à titre d'exemple le témoignage de Michel Choniata, métropole d'Athènes (à partir de 1182), qui accuse Constantinople d'envoyer aux provinces "des précepteurs à dents des bêtes féroces": Michel Choniata, *Τὰ σωζόμενα*, éd. Sp. Lampros, t. 2, Athènes 1880, 83.

22. Cf. Hendy, *Coinage and Money*, op. cit., surtout 220 (le tableau).

23. Nicéas Choniata, éd. H.-G. Beck - A. Kambylis - R. Keydell, CFHB, Berlin 1975, 325; Michel Choniata, I, 142 sq., 157 sq., II, 54.

Mais la présence de Byzance en Bulgarie a aussi un autre paramètre. C'est que durant la domination byzantine le pays a été organisé selon le système administratif de l'Empire et suivant le droit et les lois byzantins. Ce système représentait pour le pays conquis un modèle bien structuré, basé sur une expérience séculaire, qui a mis son empreinte sur les institutions bulgares. D'ailleurs, il ne faut pas perdre de vue que l'expérience étatique byzantine avait une longue tradition en Bulgarie, datant déjà du Ier État bulgare. Dans le IIe État bulgare, les termes et le vocabulaire techniques d'origine byzantine – bien attestés par les sources – concernant l'administration, le système fiscal et les rapports entre la propriété foncière et la paysannerie, témoignent de l'influence déterminante qu'avait exercée le système byzantin durant l'annexion de la Bulgarie à l'Empire²⁴. Il est évident que les modèles d'emprunt avaient leur propre dynamique; ils n'étaient pas appliqués mécaniquement, mais adaptés aux nouvelles réalités et aux particularités locales.

Un autre paramètre à être souligné concerne la religion et le culte. Or, on constate que sous la domination byzantine la langue paléoslavie ecclésiastique continuait à être employée par les Bulgares et que la production littéraire et artistique locale n'a pas été interrompue. Les archevêques d'Ochride, et en général la hiérarchie ecclésiastique byzantine, tout en représentant les intérêts politiques de l'Empire, sont restés fidèles à l'idéal de la mission œcuménique de l'Église orthodoxe. D'ailleurs Byzance s'est toujours montrée tolérante sur les principes des langues²⁵. Ainsi, la hiérarchie ecclésiastique n'a pas accusé une attitude hostile envers le culte en slavon – bien au contraire. Il est évident qu'à l'archevêché d'Ochride et aux églises épiscopales la langue de la liturgie était le grec, mais dans les églises locales, dont le service était assuré par le clergé bulgare slavophone, la liturgie se faisait en slavon. Théophylacte nous renseigne qu'en Bulgarie on chantait toujours dans les églises les hymnes traduits en slavon par Saint Clément²⁶. D'autre part, une lettre du même Théophylacte,

24. Cf. Marie Nystazopoulou-Pélékidou, Βυζαντινή ορολογία στη διοίκηση και την οικονομία τῶν μεσαιωνικῶν Βουλγαρικῶν χωρῶν, *Πρακτικά τοῦ Β' Διεθνoῦς Συνεδρίου: Ἡ ἑπικοινωνία στό Βυζάντιο*, Athènes 1993, 607-622, avec les références aux documents et aux sources écrites bulgares.

25. Cf. D. Zakythinos, Byzance et les peuples de l'Europe du Sud-Est. La synthèse byzantine, *Actes du Ier Congrès International des Études Balkaniques et Sud-Est Européennes, Sofia 1966*, t. 3, Sofia 1969, 21-22 (= Idem, *Byzance: État-Société-Culture*, Variorum Reprints, Londres 1973, VI).

26. Obolensky, *Six Byzantine Portraits*, 79 (= "Ἐξέτι βυζαντινῆς προσωπογραφίης, 127). On doit signaler qu'en réalité Saint Clément n'avait traduit du grec en slavon que le pentékostarion et le stichérarion (*ibid.*, 30 = 48), hymnes qu'on ne chantait pas toutefois en slavon au temps de Clément, car nous n'avons pas de témoignage d'une adaptation des chants liturgiques en slavon à la fin du

adressée “aux Bulgares qu’il avait enseignés” (τοις παιδευθεῖσιν ὑπ’ αὐτοῦ Βουλγαροῖς), permet de supposer que l’archevêque d’Ochride avait réussi à instruire un groupe de Bulgares, visant probablement à former des prêtres indigènes connaissant le grec²⁷. En tout cas, malgré la différence de la langue, l’orthodoxie constituait un important élément unificateur.

La culture constituait un autre élément d’unité et de contact entre dominant et dominé. Ainsi, malgré les circonstances politiques défavorables, les oppositions et les conflits, Byzance, porteur d’une grande civilisation, exerça en Bulgarie une influence directe dans le domaine littéraire et artistique. C’est ce que témoigne le nombre des manuscrits slaves, soit de copies de textes anciens soit de compositions nouvelles, et même des manuscrits illuminés, datés du XIe et du XIIe siècles; ces manuscrits ont été écrits non seulement dans le scriptorium d’Ochride, qui avait déjà une tradition dans ce domaine, mais aussi en Bulgarie centrale et orientale. Je mentionne à titre d’exemple les *Feuillets de Rila*, l’*Apôtre d’Enina*, qui provient de la Bulgarie centrale, l’*Évangile de Dobromir*, le *Psautier de Pogodin*, le *Praxapostole d’Ochride* etc.²⁸. Il faut également ajouter la contribution des centres culturels en dehors du pays, tel p. ex. le monastère de Zografou au Mont Athos, fondé à cette époque. Il est évident que cette activité fut accélérée et prit d’ampleur les siècles suivants, après la création du IIe État bulgare.

À cette activité littéraire il faut ajouter la littérature apocryphe, qui pour la plupart date justement entre le XIe et le début du XIIIe s., époque cruciale tant pour la Bulgarie que pour tous les Balkans. Ces textes, qui puisent souvent dans la littérature apocryphe byzantine, ont connu alors un grand essor. Tels furent p. ex. la première version de la *Vision de Daniel* (XIe s.), l’*Interprétation de Daniel*

IXe-début du Xe siècle. Les chants liturgiques n’étant traduits en slavon qu’au XIIe siècle, Théophylacte attribue à Saint Clément les circonstances de son époque. Je dois ce renseignement au professeur Christian Hannick, éminent spécialiste en la matière, lequel je prie de trouver ici l’expression de mes vifs remerciements. Cependant, quelle que fut la date de la traduction en slavon des chants liturgiques, leur emploi dans les églises locales en slavon durant la domination byzantine en Bulgarie est un fait intéressant et significatif.

27. Cf. Obolensky, *Six Byzantine Portraits*, 79 (=“Ἐστὶ βυζαντινὸς προσωπογραφίης, 126-127). Pour le texte voir P. Gautier, *Théophylacte d’Ochrida, Lettres*, no 103, 517. Contrairement à Gautier qui traduit “παιδευθεῖσιν” par “punis”, D. Obolensky a bien remarqué que ce mot se rapporte à ceux qui étaient “instruits” (par Théophylacte), interprétation bien confirmée par le contenu même de cette lettre.

28. A. Dostâl, Les relations entre Byzance et les Slaves (en particulier les Bulgares) aux XIe et XIIe siècles du point de vue culturel, *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies, Oxford, 5-10 september 1966*, Londres 1967, surtout 173.

(XIe s.), le *Dit du prophète Isaïe* (XIe s.), la *Chronique apocryphe* (fin XIe-XIIe s.), récits prophétiques et exégétiques, dont le but était dans une certaine mesure didactique et qui reflètent les événements historiques du temps et les répercussions que les guerres continuelles et la domination étrangère avaient sur le peuple conquis²⁹.

Je clos cette brève présentation en soulignant l'apport précieux de l'art: une série d'églises et d'ensembles iconographiques datant des XIe-XIIe siècles témoigne de l'irradiation de l'art byzantin. Je rappelle entre autres les fresques de Sainte Sophie d'Ochride du XIe s., un chef-d'œuvre de l'art byzantin; la restauration de l'église des Quinze Martyres de Tibériopolis à Strumitsa, récemment découverte et dont une couche date de la fin du XIe-début du XIIe s. avec certaines fresques de la même époque³⁰; l'église d'Alytourgitos à Mésembrie; le monastère de Pétritzos-Bačkovovo, fondé en 1083 et son ossuaire peint dans la seconde moitié du XIIe siècle. Ce centre monastique, selon le typikon du fondateur Grégoire Pacourianos, grand domestique de l'Occident, était strictement ibérien, mais son style artistique, architectural et iconographique, était purement byzantin³¹ et a exercé une influence directe sur la production artistique de la région.

29. De la très riche bibliographie voir surtout J. Ivanov, *Bălgarski apokrifen letopis* (Chronique apocryphe bulgare), *Bogomilski knigi i legendi*, Sofia 1925 (reéd. photoan. 1970), surtout 283 sq.; S. A. Ivanov, *Bolgarskaja apokrifičeskaja letopis - pamjatnik etničeskogo samosoznanija Bolgar* (Chronique apocryphe bulgare - monument de la conscience nationale des Bulgares), *Razvitie etničeskaja samosoznanija slavjanskih narodov v epohu feodalizma*, Moscou 1989. Idem, *K voprosu ob elementah etnopolitičeskogo soznanija v "Bolgarskoj apokrifičeskoj letopisi"* (Sur la question des éléments de la conscience ethnopolitique dans "la chronique apocryphe bulgare"), *Studia Balcanica* 20 (1991), 131-136; Vasilka Tăpkova-Zaimova et Anisava Miltenova, *Istoriko-apokaliptična knižnina vav Vizantija i v srednovekovna Bălgarija* (Littérature historico-apocalyptique à Byzance et en Bulgarie médiévale), Sofia 1996, pour les textes apocryphes voir surtout 118-124 et 128-134 (la Vision de Daniel), 125-127 et 135-138 (l'Interprétation de Daniel), 150-160 (le Dit du prophète Isaïe).

30. Obolensky, *Six Byzantine Portraits*, 73 = "Εξί βυζαντινές προσωπογραφίες, 117-118, où les références à D. Koco et P. Miljković-Pepok, *Resultatite od arheološkite iskopuvanja vo 1973 g. vo crkvata 'Sv. Tiveriopolski mačeniki'-Strumica* (Résultats des fouilles archéologiques de l'an 1973 dans l'église des saints martyres de Tibériopolis - Strumitsa), *Arheološki Musej na Makedonija*, VIII, 9, Skopje 1978, 93-97; Ts. Grozdanov, *Portreti na svetitelite od Makedonija od IX-XVIII vek* (Portraits "των φωτιστών" provenant de Macédoine des IXe-XVIIIe siècles), Skopje 1983, 127-137.

31. Elka Bakalova, *Les fresques de l'église-ossuaire de Batchkovovo. La peinture dans les terres bulgares aux XIe et XIIe siècles*, Sofia 1967; Eadem, *Freski cerkvigrobnicy Bačkovskogo monastyrja i vizantijskaja živopis XII veka* (Fresques de l'ossuaire du monastère de Bačkovovo et la peinture byzantine du XIIe siècle), *Vizantija, Južnije Slavjane i drevnaja Rus, Zapadnaja Evropa*, volume

Ces exemples et bien d'autres suivent les courants artistiques byzantins, l'évolution du style et le programme iconographique, ainsi que la technique créés à Byzance. D'ailleurs, la peinture byzantine avait pris durant le XIIe siècle une grande ampleur et l'Église a joué un rôle primordiale à cet effet, car c'est dans les églises et les monastères que se faisait, parallèlement à l'éducation des prêtres, l'initiation des peintres locaux par des artistes byzantins. Comme l'a bien remarqué une fois encore Vojislav Djurić, "La présence des formes artistiques byzantines en Bulgarie comme dans d'autres régions orthodoxes slaves se fait au XIIe siècle plus fréquente et même dominante et durable"³². La tradition byzantine a continué à mettre son sceau sur l'expression artistique, l'architecture et surtout l'iconographie des églises en Bulgarie, même après la formation politique indépendante. Le IIe État bulgare a dans ce domaine le mérite d'avoir prolongé les éléments culturels de Byzance et même les avoir amplifiés, étant souvent le véhicule pour leur diffusion chez d'autres peuples balkaniques et en Russie.

Dans ce bref exposé j'ai essayé de présenter en guise d'introduction quelques points concernant la période de la domination byzantine en Bulgarie, sujet fort complexe et varié. Mes éminents collègues Bulgares et Grecs qui prendront par la suite la parole vont certainement éclaircir plusieurs aspects de la question.

dédié à V. N. Lazarev, Moscou 1973, 216-234. Voir récemment Elka Bakalova - Vera Kolarova - P. Popov - V. Todorov, *The Ossuary of the Bačkovo Monastery*, Plovdiv 2003.

32. Djurić, La peinture murale byzantine XIIe et XIIIe siècles, op. cit., surtout 37 sq.

VASILKA TÄPKOVA-ZAIMOVA

ENTRE OCHRID ET TIRNOVO: PROBLÈMES D'ÉGLISE APRÈS 971

Les problèmes qui concernent l'organisation de l'Église après 971 sont discutés depuis longtemps et continuent de l'être¹. C'est pour cela que dans le cadre général de l'atmosphère des Balkans une tentative de mise au point est utile.

Je me suis penchée sur la *Notice* dite de Jean Tzimisès. Dans le vol. V des *Fontes Graeci Historiae Bulgaricae* je l'avais située avant 971/972, estimant qu'il ne pouvait y avoir une Église autocéphale bulgare après la conquête des territoires bulgares de l'Est², ce à quoi R. Lubinković a réagi en la plaçant après cette date et en avançant l'explication que le choix du patriarche et de sa personnalité dépendait du basileus et non du Sénat³. À mon avis ceci peut avoir de l'importance seulement dans la mesure où il n'y a pas eu dans cette décision une immixtion du patriarcat. Il existe aussi d'autres explications à ce sujet sur lesquelles je n'attire pas l'attention ici, parce que je pose le problème de manière plus générale.

J'espère avoir trouvé la solution de ce problème après la parution des *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae* du Père J. Darrouzès⁴. Cette étude fondamentale des *Notices épiscopales* permet de voir que la phrase sur l'autocéphalie de la Bulgarie et de Chypre provient, sans aucun doute, d'une *Notice* postérieure et la "Bulgarie" en question ne peut se rapporter qu'à l'Église d'Ochrid. Le Père Darrouzès remarque: "Il est très probable que c'est dans un manuscrit du XIIIe ou du XIIIe siècle que la *Notice* dite de Jean Tzimisès a

1. L'ouvrage de I. Snegarov, *Istorija na Ochridskata archiepiskopija*, I, Sofia 1995², reste un ouvrage de fond auquel se réfèrent tous les chercheurs qui se sont penchés sur ces problèmes. Je le cite en premier lieu pour ne pas avoir à y revenir dans la suite. Parmi les dernières publications sur l'archevêché d'Ochrid, in: P. Petrov, *Ochridskata bălgarska archiepiskopija (1018-1797)*, *Makedonski pregled* 22 (1999), 3, 11-34; J. Belčovski, *Ochridskata Archiepiskopija*, Skopje 1997, 663 pages.

2. *Fontes Graeci Historiae Bulgaricae*, V, 1964, 242-243.

3. R. Ljubinković, L'Illyricum et la question Romaine à la fin du Xe et au début du XIe siècle (Autour de l'Église autocéphale de l'État de Samuel), *La chiesa greca in Italia dall'VIII al XVI secolo. Atti del convegno storico interecclesiale (Bari, 30 apr. - 4 mag. 1969)*, t. 3, Padoue 1973, 929-930.

4. J. Darrouzès, *Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris 1981, 15, 136, 151-153.

pris la forme que nous lui connaissons”⁵. Il ajoute une remarque au sujet de cette autre *Notice* que l’on fait dater de 940 et où, dans la pentarchie, Rome est placée en dernier lieu, c’est-à-dire après les quatre autres patriarches.

Toujours d’après lui une rédaction de ce genre ne pourrait être faite que par quelqu’un qui aurait eu “un mouvement d’humeur” après les événements de 1054. Cette notice n’est donc pas du Xe siècle⁶. Ceci vient prouver une fois de plus que dans cette sorte de documents il y a souvent des changements ultérieurs. Quant à mes considérations au sujet de la *Notice* de Jean Tzimisès, je les avais présentées à un Colloque de Vienne en 1992 et ensuite lors d’un autre Colloque sur le millénaire du Synode de 893 qui nous avait réunis à Preslav en 1993 et je les publiées ensuite: il est évident qu’au moins le début de la *Notice* de Jean Tzimisès, qui attribue l’autocéphalie à l’Église bulgare et à l’Église de Chypre⁷, est postérieure et concerne Ochrid. J’ai eu l’agréable surprise de trouver que P. Diaconu avait abouti presque aux mêmes conclusions que moi⁸. Mais Diaconu étudie également en détail le sort des évêchés rattachés à Dristra dans la suite, ce que je laisse de côté, pour ne pas élargir trop les limites de mon exposé.

Ainsi donc, le principal centre ecclésiastique bulgare, rabaissé au rang d’évêché, a été rattaché à l’Église de Constantinople. Mais il nous faut reconsidérer la situation de Dristra en tant que siège patriarcal d’après l’indication qu’en donne cette fois-ci la *Liste de Ducange* qui, selon les dernières mises au point, principalement du Père J. Stiernon et de L. Liubinković, doit être datée entre 1171 et 1178⁹.

Cette information qui est très connue, situe Damien, en ajoutant que celui-ci été élevé au rang de patriarche “sur l’ordre de Romain Lécapène et par le synclite impérial”. Nous avons donc pour la première fois un document officiel où figure le titre du patriarche bulgare. Je passe outre toutes les suppositions précédentes qui ont été faites à ce sujet, en adoptant l’opinion relativement récente de B. Nikolova qui s’appuie sur le *Taktikon Benešević* pour adopter l’année 934

5. *Ibidem*, 51.

6. *Ibidem*, 93.

7. V. Tāpkova-Zaimova, *Prevzemaneto na Preslav v 971g. i problemite na bālgarslata cārkva, 1100 godini Veliki Preslav*, I, Sumène 1995, 172-181; V. Tāpkova-Zaimova, *Les notices épiscopales et l’Église bulgare après les dernières décennies du Xe s., Mitteilungen des bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich*, Jg. XII, Vienne 1999, 43-51.

8. P. Diaconu, *Sur l’organisation ecclésiastique dans la région du Bas-Danube (dernier tiers du Xe siècle-XIIe siècle), Études Byzantines et Post-byzantines* 2 (1991), 73-81.

9. V. V. Tāpkova-Zaimova, *Ducange-ov spisāk, Paleobulgarica* 24 (2000), 3, 21-49/bibl./, V. surtout les pages 25-26.

(ou peu après) comme date de la proclamation du patriarcat, étant donné que ce *Taktikon* a été composé entre 934 et 944¹⁰.

Mais avant cette date les hauts prélats bulgares avaient-ils eu le rang de patriarches? Là aussi il y a eu pas mal de discussions. Sans reprendre toutes les opinions émises à ce sujet, je pense que l'opinion générale est que –comme l'indiquent J. Tarnanidis et le Père G. Podskalsky– à côté des cinq grands sièges ont pu exister des sièges patriarcaux ayant une moindre importance et un territoire géographique plus réduit¹¹. Mais je me demande si Tarnanidis a raison en affirmant que le patriarcat de la période de Damien a été un “Titre d'honneur”, ceci, parce que comme le rappelle Tarnanidis on n'a pas de preuves que du côté byzantin on ait reconnu *expressis verbis* le titre du patriarche bulgare. Pour ma part, je pense qu'il faudrait ajouter une remarque de Ljubinković qui me paraît pertinente: après le Concile Photien que certains considèrent comme “concile de réconciliation”, lorsqu'il y avait une certaine tendance d'établir de bons rapports entre Rome et Constantinople et une atmosphère de bonne entente, le chef de l'Église bulgare a été vraisemblablement reconnu patriarche¹². Dans cette reconnaissance, c'est le basileus qui avait le dernier mot –un droit auquel les *basileis* n'ont jamais renoncé. Mais ce titre de patriarche que la communauté bulgare continuait de conserver n'est pas mentionné dans d'autres documents écrits en grec ou en latin avant la liste de Ducange que je viens de mentionner.

S'il en est ainsi, Damien est-il le premier patriarche reconnu de Byzance, ou a-t-il été précédé d'un certain Dimitri et suivi de Serge et de Grégoire, comme le suppose Zlatarski en se basant sur l'information du *Synodikon du tzar Boril* qui est du XIIIe s.¹³? Je ne risque pas de donner une réponse définitive là-dessus, étant donné que nous n'avons pas une autre source de l'époque qui puisse donner à ces changements une réponse plus détaillée. Mais j'aborde ici un des problèmes les plus importants de cette période. C'est le transfert, après 971, du siège ecclésiastique de ville en ville et de l'Est vers l'Ouest.

10. B. Nikolova, *Ustrojstvo i upravljenje na bǎlgarskata pravoslavna cǎrkva (IV-XIV vek)*, Sofia 1997, 150 sq.; eadem, *Neravnijat pǎt na priznanieto*, Sofia 2001, 80 sq.

11. I. Chr. Tarnanidis, *H διαμόρφωσις του αυτοκέφαλου της Βουλγαρικής Εκκλησίας (864-1235)*, Thessalonique 1976, 82 sq.; G. Podskalsky, *Die Organization der bulgarischen Kirche nach der Taufe des Fürsten Boris-Michael*, *Études Balkaniques* 1 (1990), 55-56; idem, *Theologische Literatur des Mittelalters in Bulgarien und Serbien. 865-1459*, Munich 2000, 45-62 (Die Taufe Bulgariens unter Boris-Michael).

12. Ljubinković, *L'Illyricum*, 941.

13. V. Zlatarski, *Istoriya na bǎlgarskata dǎrzhava*, 1/2, Sofia 1927, 529 sq.

Durostorum n'est plus le siège du patriarcat, du moment que Tzimisès a rattaché l'Église bulgare à Constantinople. Elle continue d'avoir des archevêques, puis des évêques, qui se suivent et au sujet desquels nous avons les recherches de W. Zeibt, P. Georgiev, P. Diaconu etc.¹⁴. Je ne m'y arrêterai pas, parce que je m'éloignerais quelque peu de la ligne que je suis. Et cette ligne concerne seulement les hauts prélats: dans la note très connue de Michel de Devol où l'on indique que le patriarche bulgare passe après 971 à Serdica, puis à Voden, Mäglen et enfin à Ochrid¹⁵.

Ce qui est important, dans la suite, c'est qu'à partir de ce moment, dans les territoires qui se trouvent sous la domination des Comitopoules commence un changement rapide des sièges aussi bien du pouvoir politique que de celui de l'Église. J'y reviendrai ci-dessous. Pour le moment on sait que Serdica était la résidence de l'aîné des Comitopoules, Aron, et peut-être de son père Nicolas. Quant à Damien, la plupart des chercheurs se sont accordés à admettre la longévité de ce prélat et à suivre sa carrière le long du périple que j'ai indiqué ci-dessus.

Cependant plus récemment G. Prinzing et S. Angelova ont présenté une nouvelle thèse, à savoir que la basilique située près de la partie nord de l'enceinte murale de Drita, a été construite au IXe s. et refaite au Xe s., lorsqu'ont été élaborées aussi des peintures murales et la coupole. L'église a trois absides, trois nefs; une entrée au nord et une entrée au sud. Les fouilles qui sont pratiquées depuis 1993 font admettre à ces deux auteurs que le squelette qui y a été trouvé du côté Nord ne peut qu'appartenir au patriarche Damien –c'est un squelette d'un homme de 55-60ans, en habit monacal, avec sur la poitrine une croix en crystal de roche¹⁶.

Si nous acceptons cette dernière supposition, il nous faut admettre que ce n'est plus Damien qui a quitté Drita, mais son successeur. Mais lequel? Dans

14. Sur ces recherches v. la bibliographie chez: Tāpkova-Zaimova, *Prevezmaneto na Preslav*, 180; Diaconu, *Sur l'organisation ecclésiastique*, 74 sq.; B. Nikolova, *Tzārkovnata organizacija v severoizložnīte bālgarskite zemi (971-XI v.)*, *Obštoto i specidičnoto v balkanskite kulturi do kraja na XIX vek (Sbornik v čest na 70-godišinata na prof. Vasilka Tāpkova-Zaimova)*, Sofia 1999, 130-139, est d'avis qu'au début du XIe siècle dans les territoires bulgares du Nord-Est il y a eu un évêché (Drita) sous l'obédience d'Ochrid et une métropole (Tomi) sous l'obédience de Constantinople.

15. M. Vojnov, *Preslav, Sredetz, Ochrid-tri srednovekovni prestolni grada na bālgarski care i patriarsi*, *Istoričeski pregled* 1968, 4, 72-74.

16. St. Angelova - G. Prinzing, *Das mutmassliche Grab des Patriarchen Damian. Zu einem archäologischen Fund in Drita/Silistra*, *Medieval Christian Europe: East and West*, Sofia 2002, 667-671.

la *Liste de Ducange* figure Germain, appelé aussi Gabriel qui, de Voden, était passé à Prespa. Les fouilles, effectuées par N. Moutsopoulos à Prespa, concordent avec les recherches antérieures pour confirmer l'information de Ducange et en ajoutant que cet archevêque aura été enterré au village de Germain, non loin du Resen actuel et auquel il aurait laissé son nom¹⁷.

L'archevêque qui suit est Philippe, toujours d'après la *Liste de Ducange*. Il ne peut avoir occupé ce siège après 1015, comme le font voir les événements qui ont suivi.

En effet, on sait que c'est l'archevêque David qui fut chargé de porter à Voden la lettre par laquelle Jean Vladislav offrait à Basile II ses services pour tenter à la vie de son cousin Gabriel-Radomir. Ceci a eu lieu le 9 avril 1015. Ce fut lui aussi qui accompagna au printemps de 1018 la veuve de Jean Vladislav, lorsque celle-ci se présenta devant Basile II à Strumitza après la capitulation générale. Le nom de David est lié aussi au meurtre de Jean-Vladimir, prince de Zeta, qui avait épousé Kosara, fille de Samuel, et qui fut assassiné aussi sur l'ordre de Jean Vladislav: l'archevêque David participait de nouveau au complot¹⁸. D'après T. Săbev David ne figure pas sur la *Liste de Ducange* peut-être à cause de ses forfaits¹⁹, mais je crois que nous n'avons pas de preuves qu'il y ait eu à son égard une *damnatio memoriae*. D'ailleurs certains textes le confondent avec l'archevêque Jean, originaire de Debăr. Mais il est vrai que Jean vient après Philippe sur la *Liste de Ducange*, donc nous sommes de nouveau sur un terrain glissant. Au sujet de Jean certains chercheurs ont évoqué une traduction bulgare de la *Vie de Saint Antoine* où, dans la partie finale d'un des manuscrits –rédaction serbo-bulgare– figure une phrase qui explique que la traduction a été faite sur la demande “de notre archevêque Jean qui fut patriarche en pays bulgare”²⁰. Là aussi il a des hésitations au sujet de ce Jean qui figure sur la *Liste de Ducange* – s'agit-il bien de celui que je viens de mentionner²¹ ou d'un autre dont l'épiscopat remonterait à l'époque de Siméon, comme l'admettent certains²². Si ces hé-

17. N. C. Moutsopoulos, *H βασιλεία του αγίου Αχλλείου στην Πρέσπα*, Thessalonique 1999, 360. Cf. N. C. Moutsopoulos, *Byzantinische und nachbyzantinische Baudenkmäler aus Klein-Prespa und aus Hl. German*, in: N. C. Moutsopoulos, *Byzantine Essays and Articles, 1959-1989*, Thessalonique 1990, 275-324.

18. Sur ces événements v., entre autre, la publication de P. Pavlov, *Zalezăt na pàrvoto bălgarsko carstvo*, Veliko Tŕnovo 1999, 32 sq.

19. T. Săbev, *Samostojna narodnostna carkva v srednovekovna Bălgaria*, Sofia 1987, 262-263.

20. B. Angelov, *Iz starata bălgarska, ruska i srăbska literatura*, II, Sofia 1967, 106-138.

21. S. Pirivatrić, *Samuilova država*, Belgrade 1998, 158, note 70.

22. Angelov, *Iz starata bălgarska*, 108-109, est enclin à adopter l'opinion de J. Trifonov et d'autres avant lui, ainsi que de E. Georgiev, qu'il s'agit d'un prélat de l'époque de Siméon (v. aussi

sitations n'existaient pas, cette explication serait précieuse, parce qu'elle représente un témoignage du processus qui s'est déroulé successivement – passage de la dignité de patriarche à celle d'archevêque. Pour moi l'explication “qui fut patriarche” se rapporte au titre et non au personnage. C'est pourquoi j'ai attiré l'attention sur cet exemple aussi.

Ce qui se dégage de manière sûre de ces informations, c'est que tous ces noms qui figurent dans les textes sont toujours suivis du titre d'archevêque et jamais de patriarche.

La plupart des chercheurs considèrent cependant comme patriarches les prélats –“voyageurs”, si je puis m'exprimer ainsi, c'est-à-dire ceux que j'ai énumérés pour avoir changé plusieurs résidences avant de se fixer à Ochrid. T. Säbev estime même que c'est Philippe qui aurait couronné Samuel²³.

Avant d'aborder ce nouveau problème, je dois revenir encore à quelques observations de Ljubinković: celui-ci remarque que si pour Jean Tzimiscès qui avait destitué Damien de son pontificat, ce dernier avait perdu toute importance, il n'en était pas ainsi pour le Saint-Siège: pour Rome “Damien restait détenteur légitime de ceux des diocèses du patriarcat aboli, incombant à la juridiction des papes” –il s'agit naturellement des territoires occidentaux, c'est-à-dire de l'ancien Illyricum. Toujours d'après Ljubinković, le *Privilegium Ottonis* de l'an 962 qui garantissait l'intégrité de l'État du Saint-Siège, mais qui exigeait aussi du pape un serment de fidélité à Otton, devenu empereur à Rome, privait le basileus de ses droits dans la gestion des affaires politiques et ecclésiastiques²⁴.

Je m'appuie sur le début de cette assertion que je trouve pertinente, mais dans la suite je ne peux plus suivre Ljubinković et j'admets que, pour ce qui concerne la délégation bulgare qui se présente en 973 à Quedlinburg, il ne peut s'agir que de délégués de Samuel et non “de vassaux ou de fédérés” d'Otton le Grand. En effet quels seraient ces vassaux bulgares?

De toute manière il est clair pour moi que les négociations en question n'ont pas réussi; Samuel n'a pas obtenu le titre désiré et s'est contenté du titre de *царь самодръжавьный* (comme tel il figure sur l'inscription de Jean-Vladis-

dans l'article de B. Angelov une bibliographie abondante). B. Nikolova, *Ustrojstvo i upravljenje*, 149 et 157, situe son apostolat après 885. Dans la nouvelle édition des manuscrits du fonds Chludov (*Bälgarskoto kulturno nasledstvo v sbirkata na Alexej Chludov v Daržavnija istoričeski muzej v Moskva. Katalog pod obšata redakcija i s vävedenije ot Svetlina Nikolova*, Sofia 1999, nos 77 et 87 aux pp. 83 et 92) (la deuxième partie de la phrase où il est question du titre *patriarcal* de ce prélat ne figure pas dans les manuscrits indiqués dans cette édition).

23. Säbev, *Samostojna narodnostna cärkva*, 262.

24. Ljubinković, *L'Illyricum*, 945, 948.

lav) c'est-à-dire le titre d'un souverain indépendant, mais qui n'a pas eu vraisemblablement le bénédiction d'un patriarche²⁵. Je suis donc d'avis qu'il n'y a pas eu de patriarche à l'époque de Samuel et de ses successeurs. Dès cette période il y a archevêché –un archevêché qui a eu plusieurs sièges se succédant, avant la dernière résidence à Ochrid. Et que dire des résidences variées de la famille des Comitopoules? Ce fut un impératif imposé par les circonstances et par l'époque.

Faisons donc une brève récapitulation: la résidence de l'aîné des frères est Serdica qu'il a héritée vraisemblablement de son père. On ne sait rien de celles des autres frères. À l'époque où Samuel règne seul, il passe de Prespa à Ochrid. Et quant à la résidence du chef de l'Église, pourquoi y a-t-il eu après Serdica (ce qui est explicable, comme je l'ai dit) Mäglen et Voden avant Prespa? Sans doute pour des raisons de sécurité. Toujours est-il qu'il y a des différences avec ce qui a été jusqu'en 971 –nous n'avons eu que Dristra (et peut-être Preslav au début) comme siège du patriarche. On pourrait se demander si l'on ne pourrait établir quelques comparaisons avec les réalités de l'Europe centrale à cette époque où les chets d'État et ceux de l'Église changent de résidence plus d'une fois.

Arrêtons-nous un moment à Prespa. Les reliques de Saint Achille y ont été transportées par Samuel en 886 ou 997, c'est-à-dire après la conquête de Larissa –événement qui est daté différemment. Comme le font voir les fouilles de N. Moutsopoulos, la basilique élevée sur l'île dite de la *Petite Prespa* est de dimensions et d'aspect importants – il s'agit bien d'un archevêché. Certains chercheurs sont d'avis qu'il faut remonter à l'époque de Boris pour trouver les fondements de cet archevêché. Quoiqu'il en soit et quelle que soit l'histoire initiale, ce que confirme cette supposition, ce sont les listes d'évêchés décrits tout d'abord par Miljukov et redécouverts sur la façade de la basilique par Moutsopoulos²⁶. Les évêques en question sont des suffragants de l'archevêché de Prespa. Et là je voudrais ajouter une observation: c'est à Prespa aussi qu'ont été transportées de la Dalmatie les reliques de St. Trifon, lesquelles ont été rendues dans la suite à la ville de Kotor/Decatera/, comme l'a fait voir S. Pirivatrić²⁷. Samuel s'est donc préoccupé, pendant une certaine période de son gouvernement, de grouper dans sa résidence des trésors d'ordre religieux, venant des parties occidentales de la

25. J. Zaimov - V. Zaimova, *Bitolski nadpis na Ivan Vladislav, samod'ržec bālgarski*, Sofia 1970, 85 sq. Résumant quelques autres commentaires, Pirivatrić, *Samuilova država*, 190-191, est d'avis que Samuel a été couronné vraisemblablement en 997 par le patriarche bulgare à Prespa.

26. Moutsopoulos, *Η βασιλική του αγίου Αχίλλειου*, 206.

27. Pirivatrić, *Samuilova država*, 160.

Péninsule. Car, comme on le verra plus loin, il en sera autrement pour d'autres centres religieux.

La seconde résidence de Samuel est Ochrid. On n'est pas fixé à quelle date, ni pour quelles raisons ce transfert a eu lieu. Je pense que ce n'est pas seulement une raison de sureté qui a poussé ce prince d'y établir sa nouvelle résidence et d'organiser un plan de fortifications et de construction d'édifices officiels, telle l'église "Ste Sophie", de batiments prestigieux etc. Ochrid est une ville historique qui est liée au souvenir de St. Clément. Elle restera donc la principale résidence de Samuel et de ses héritiers, quoique pour un certain temps Butelji/Bitoljla/ abritera Jean-Vladislav qui y fera hériger sa fameuse inscription – ceci après la prise d'Ochrid en 1015. Mais c'est sous le règne de Samuel qu'Ochrid devient le siège épiscopal, se transformant en cet archevêché autocéphale qui se référerá plus tard à la *Prima Justiniana*.

Cette situation est suffisamment étudiée par les spécialistes qui lui ont consacré de nombreuses publications²⁸. Je rappellerai simplement que je partage l'opinion de ceux qui estiment que la tendance de rapprochement avec la *Prima Justiniana* date de l'époque des Comnènes, c'est-à-dire lorsque sur la *Liste de Ducange* figure au 16e rang Jean (Adrien) Comnène, le frère d'Alexis Comnène. On connaît sa signature au synode de Constantinople de 1157 où figure aussi pour la première fois le rapprochement entre *Βουλγαρία* et *Πρώτη Ἰουστινιανή*: *Ἐταπεινὸς μοναχὸς Ἰωάννης καὶ ἐλέω θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Πρώτης Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Βουλγαρίας ὁ Κομνηνὸς ὄρωσας ὑπέγραψα*²⁹. Je crois que H.-D. Dörmann a raison, lorsqu'il assure que l'"idée-fixion", comme il l'appellé n'a eu aucune validité à l'époque où les territoires de l'ancien Illyricum faisaient partie de l'État bulgare, du fait qu'elle était l'œuvre de Justinien – un basileus célèbre³⁰. D'ailleurs, après quelques hésitations, Zlatarski était revenu lui-même à l'idée que l'archevêché d'Ochrid en tant qu'héritier de la *Prima Justiniana*, date du XIIe s.³¹. Et en effet, les Comnènes étaient sérieusement préoccupés pour les territoires de l'Occident, du fait principalement des tentatives d'émancipation des joupans serbes, du fait aussi des relations qui continuaient d'être tendues entre Rome et Constantinople un siècle après 1054. Dans ce sens j'estime peu

28. On pourrait trouver une bonne bibliographie par ex. chez B. Ferjančić dans: *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, III, Belgrade 1966, 262-265 (Nil Doxopatrid).

29. Täpkova-Zaimova, *Ducange-ov spisak*, 29.

30. H.-D. Dörmann, Zur Problematik von Justiniana Prima, *Miscellanea Bulgarica*, 5, Vienne 1981, 222 sq.

31. V. Zlatarski, Prima Justiniana im Titel des bulgarischen Erzbischofs von Achrida, *Byzantinische Zeitschrift* 30 (1929-1930), 484-489.

probable l'existence d'une continuité ininterrompue qui existerait, par exemple, entre l'Église bulgare –plus spécialement après le Concile de 879/880– et la *Prima Justiniana*, comme le suppose, par ex., Ljubinković. Ceci conviendrait peu à la politique générale des souverains bulgares.

Mais Ochrid en tant que siège de l'archevêché autonome, est l'œuvre de Basile II, comme l'assure en premier lieu Michel de Devol. Je m'étais demandé si c'est la mésentente entre Basile et le patriarche Serge qui a été à la base de cet acte de grande importance. J'ajouterai à présent que je me rallie à tous ceux qui, après Snegarov, ont appuyé sur le fait que c'est une sorte de renouvellement du pouvoir impérial sur les parties occidentales de la Péninsule, revenues à Byzance, ou en d'autres termes, "lorsque l'État des Romées a pris de l'étendue et que l'État des Bulgares est passé sous le même pouvoir que lui" –comme s'exprime Basile II dans son premier sigille³².

Naturellement il y a beaucoup d'autres explications sur la création de l'Église autonome d'Ochrid –Église qui prend aussi le nom de *Bulgaria*. Ceci indique aussi que l'on ne prétend pas interrompre les liens avec l'Église bulgare, comme le fait voir d'ailleurs le deuxième sigille où sont mentionnés les noms de Pierre de Bulgarie et de Samuel³³. Basile II se présente ici en quelque sorte et d'une manière étrange comme continuateur de Samuel lui-même.

Puisque j'ai rappelé les sigilles de Basile II, je dois mentionner également l'opinion de Mme E. Stergiadou –qui vient après celle de S. Antoljak– que les sigilles de Basile II ne sont pas authentiques³⁴. Il y a certains arguments en faveur de la thèse de Mme Stergiadou: non seulement à cause du fait que le manuscrit est tardif et est inclus dans un document de l'époque de Michel VIII Paléologue, lui aussi d'une authenticité douteuse, mais encore parce qu'il y a une certaine confusion au sujet de quelques évêchés. Je reprends ici brièvement certaines de mes considérations que j'ai faites ailleurs³⁵. Il est donc possible que les sigilles en question peuvent comporter des parties ajoutées ou changées ultérieurement, comme c'est le cas de plusieurs *Notitiae episcopatum* –j'ai déjà parlé de celle de Jean Tzimiscès. Mais ce qui importe, ce sont les faits généraux, confirmés par Michel de Devol (quoique le témoignage de celui-ci date de 1118)

32. *Fontes Graeci Historiae Bulgaricae*, VII, 1968, 40-41.

33. *Fontes Graeci Historiae Bulgaricae*, VI, 1965, 44-45.

34. Ef. Konstantinou-Stergiadou, *Ta σχετικά με την αρχιεπισκοπή Αχρίδας σιγίλλια του Βασιλείου Β'*, Thessalonique 1988; eadem, *Ο χρυσόβουλλος λόγος του Μιχαήλ. Η Παλαιολόγου του έτους 1272 και η εκκλησία Βουλγαρίας*, *Βυζαντινά* 10 (1990), 227-246.

35. Tăpkova-Zaimova, *Ducange-ov spisak*, 34-35.

que j'ai cité ci-dessus, ainsi que celui de Nil Doxopatres qui est également de 1143, qui est clair. Je pense que nous n'avons pas de raisons de supprimer le témoignage de ce dernier, comme l'a fait le Père Darrouzès (parce que ce texte a été perdu après la publication de la *Notitia* dans l'édition de Partey)³⁶. Voici d'ailleurs le texte lui-même: "Semblable à l'Église de Chypre est l'Église/bulgare. Autocephale et non soumise à qui que ce soit des grands sièges et gouvernée de manière indépendante et consacrée à ses propres évêques, elle ne s'appelait pas Bulgarie au début, mais ce n'est que plus tard, lorsqu'elle a été occupée par les Bulgares, qu'elle s'est appelée Bulgarie. D'ailleurs elle est restée autocéphale, arrachée des mains des Bulgares grâce au gouvernement impérial, c'est-à-dire du basileus, le maître Basile le Porphyrogénète. Elle ne s'est rattachée jamais à l'Église de Constantinople. C'est pour cela que jusqu'à présent Chypre et la Bulgarie reçoivent leurs évêques du basileus"³⁷.

Avant de revenir à Ochrid, posons-nous la question que s'est posée S. Pirivatrić³⁸. Pourquoi Samuel s'en va t-il passer ses derniers jours à Prespa? Serait-elle restée sa capitale? Je crois qu'il y a quelque chose de plus simple –très souvent au Moyen Age il y a eu aussi bien des prélats que d'autres personnages haut-placés qui se faisaient enterrer dans des endroits choisis par eux-mêmes à l'avance et qui leur étaient chers pour une raison ou une autre. C'est le cas, sans doute, de Samuel; il y avait pour lui l'attachement à Prespas –ancien siège politique et épiscopal.

Nous revenons à Ochrid: tombée aux mains des armées byzantines –murs ruinés, expropriation des trésors d'État etc. Mais Basile qui, d'ailleurs, est en mauvais termes avec le patriarche Serge, y conserve le siège de l'archevêché qu'il a détaché de Constantinople et en fait une dépendance impériale pour les parties occidentales de la Péninsule –politique qui aura sa réalisation surtout à l'époque des Comnènes. J'ai mentionné quelques uns des archevêques du XIe et du XIIe s. On peut ajouter encore quelques noms /Constantin, Basile et Jean Kamatéros/, parmi lesquels doit figurer naturellement Théophylacte d'Ochrid.

Il ne s'agit pas de retracer sa vie et ses activités –ceci a été fait depuis longtemps et continue de retenir l'attention de plus d'un chercheurs. Il s'agit de revoir la place d'Ochrid dans la vie religieuse et culturelle jusqu'à l'époque de

36. Darrouzès, *Notitia episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae*, 153, n. 1.

37. *Fontes Graeci Historiae Bulgariae*, VII, 1968, 108-109.

38. Pirivatrić, *Samuilova država*, 196.

Démétrius Chomatianos, c'est-à-dire jusqu'aux premières décennies du XIIIe s. qui représenteront pour moi une sorte de limite chronologique³⁹.

Passant en revue les listes des évêchés que se sont trouvés successivement sous l'obédience de l'archevêché autocéphale d'Ochrid, G. Konidarès estime qu'il y a une sorte de fluctuation dans le caractère et l'identité ethnique de la population – slavisation, hellénisation, de nouveau slavisation⁴⁰. D'autres chercheurs bulgares, surtout de la vieille génération, ont beaucoup parlé de l'ainsi dite *roméisation*. J'apprécie une mise au point de G. Litavrin⁴¹. Voici quelques unes de ses considérations pour ce qui concerne les territoires bulgares: la dispersion des grands propriétaires terriens est à la base de la disparition d'une couche qui devrait être conductrice dans la vie culturelle. Mais en même temps les contacts durables avec les centres monastiques grecs et slaves et les grandes réalisations du modèle culturel byzantin de l'époque ont permis la conservation d'un certain niveau culturel bulgare. J'ajouterai, quant à moi, que les généralisations sur ce plan sont difficiles. Comme il s'agit de manière concrète d'Ochrid, je dirai que les couches inférieures de la population bulgare n'ont pas changé. Et Théophylacte en est, peut-être, le meilleur témoin. Mais la présence de l'archevêché a permis une curieuse cohésion sur le plan culturel –cohésion qui est due précisément à cette autonomie de l'Église en tant que facteur d'unification. Je ne pense pas reprendre l'œuvre littéraire de Théophylacte – les pages que lui a consacrées le Père Gautier, après bien d'autres, ont été appréciées à leur juste valeur⁴². Je ne soulignerai pas la place qu'occupent dans la littérature médiobulgare des ouvrages comme le triode de Kicčevo/de Bitolja/, l'Évangile de Dobromir, etc.⁴³. Je répéterai seulement qu'il y a des adaptations de textes bulgares en grec, ce dont témoignent les deux *Vies* de Saint Clément par Theophylacte et par Chomatianos et autres.

39. G. Bakalov, Ochridskata archiepiskopija v političeskite vzaimootnošenija na balkanskite dāržavi prez XIII vek, *Obšoto i specifičното v balkanskite kulturi do kraja na XIX vek (Sbornik v čest na 70-godišnjinata na prof. Vasilka Tāpkova-Zaimova)*, Sofia 1999, 165-171.

40. G. Konidarès, *Συμβολαί εις την εκκλησιαστικήν ιστορίαν της Αρχίδος*, Athènes 1967, 72 sq.

41. G. G. Litavrin, Les conditions du développement de la culture bulgare aux XIe-XIIe ss., *Les rapports entre la France et les Slaves du Sud*, Paris 1980, 19-32.

42. P. Gautier, *Theophylacti Achridensis Opera*, Thessalonique 1980; *Theophylacti Achridensis Epistulae*, Thessalonique 1986. V. aussi *Fontes Graeci Historiae Bulgaricae*, IX, Secunda pars (elaboravit I. G. Iliev), Serdicae 1994. Sur la *Vie* de Saint Clément, écrite par Chomatianos cf. *Kirilometodievskia Encyklopedia*, I, Sofia 1985, 584 sq. (A. Milev).

43. V. la généralisation dans: *Kirilometodievskia Encyklopedia*, II, Sofia 1995, 908-909 (Ochridsko knižovno središte par K. Stančev).

Dans cette nouvelle situation –et toujours sur le plan ecclésiastique et culturel– il y a aussi l'apparition de cette littérature provinciale et anonyme, traitée parfois d'hérétique, mais qui ne l'est pas. Détachée des grands centres ecclésiastiques, elle se concentre précisément dans les régions occidentales: il s'agit d'*Apocryphes*, de *Prophéties*, de *Visions* et autres de ce genre qui se répandent à un niveau qui n'est plus le niveau officiel. La légende dite *Salonicienne* en est le meilleur témoignage⁴⁴.

J'ai mentionné Salonique –ce centre qui dans la politique de l'État et de l'Église a joué un rôle important, mais secondaire. Il n'y a pas de rivalité entre Ochrid et Salonique. Ce choc se fera sentir plus tard à l'époque de Chomatianos qui s'applique de conserver le rôle de son évêché autocéphale. À l'occasion du couronnement de Théodore Comnène Doucas en 1225 ou 1226, ne répondra-t-il pas au patriarche de Nicée Germain II qu'il a le droit de couronner "qui, quand et où il voudra"⁴⁵. Mais je m'arrête là pour jeter un pont vers l'époque où les Assénides se chargeront de renouveler l'État bulgare.

Tirnovο est constitué en tant que centre ecclésiastique autocéphale lors de l'établissement du pouvoir des Assénides. Or, la nouvelle capitale bulgare ne peut se référer à aucune tradition de ce genre. On ne sait même pas à quel autre centre ecclésiastique était rattaché Tirnovο jusque là. Georges Acropolite prétend qu'il dépendait du patriarcat de Constantinople, tandis que Nicéphore Grégoras assure qu'il avait été soumis à la *Prima Justiniana* "à cause de l'ancienne parenté avec la population de là-bas"⁴⁶. De toute manière, comme nous informe dans la suite Chomatianos, le nouveau prélat qui est placé en chef de l'Église de Tirnovο, a reçu la cheirotonie de l'évêque de Vidin (dépendant d'Ochrid) et de deux autres évêques du clergé byzantin. T. Săbev, qui se réfère aussi à P. Nikov, estime que ce début est pacifique⁴⁷. Telle est aussi l'opinion de B. Nikolova⁴⁸, contrairement à Zlatarski⁴⁹ qui est d'avis qu'il faut voir dans cet acte un acte de contrainte. Mais au début du XIIIe s., c'est-à-dire lorsque règne déjà Kalojean, 8 évêchés se détachent d'Ochrid pour se rattacher à Tirnovο. Suit

44. V. Tāpkova-Zaimova, *Meždu Ochrid i Tarnovo (Oformjane na cārkovnata i kulturna politika v Tārnovska Bālgaria)*, *Tārnovska knižovna škola* 6 (1999), 339-340.

45. Sur cette politique de Démétrius Chomatianos v: en général: A. Stavridou-Zafraκα, *Nίκαια και Ηπειρος, Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την αυτοκρατορία*, Thessalonique 1990, 160 sq.

46. Tāpkova-Zaimova, *Meždu Ochrid i Tārnovo*, 342-343.

47. Săbev, *Samostojna narodnostna cārka*, 301-302.

48. Nikolova, *Ustrojstvo i upravljenje*, 197.

49. V. Zlatarski, *Istorkja na bālgarskata dāržava*, II, Sofia 1928, 474.

une histoire mal expliquée du châtimeut de mort, imposé à l'évêque de Vidin, celui-là même qui avait apposée la cheirotonie à Basile, archevêque de Tirnovo. Puis ce sont d'autres évêchés macédoniens qui sont rattachés à Tirnovo, lorsque les Assénides élargissent leurs territoires pour le compte du despotat d'Épire. Suivra ensuite la tentative d'Union avec Rome, puis la reconnaissance du côté de Nicée du patriarcat de Tirnovo en 1235, etc. – autant d'événements qui se succèdent rapidement après l'époque qui nous intéresse⁵⁰. Dans tout cela, et toujours jusqu'au début du XIIIe s., Ochrid conserve son statut, quoique Tirnovo lui ait porté quelque ombrage. Mais comme le remarque toujours T. Săbev, il n'y aura pas de tentatives du côté des Assénides de subordonner l'archevêché d'Ochrid à Tirnovo⁵¹ – ceci même au temps de Jean Assen, lorsque une partie des territoires se trouvant sous son obédience passeront dans les confins de l'État bulgare. À mon avis, la rivalité ou plutôt la compétition s'exprime dans cette mise sur place d'un programme ecclésiastique et culturel à Tirnovo – programme qui se développera pendant près de deux siècles – et où l'on s'efforcera d'organiser une sorte de panthéon avec des reliques de saints non seulement des parties orientales de la Bulgarie des Assénides, mais aussi de saints des parties occidentales, comme Ilarion de Măglen, Gabriel de Lesnovo, Joachim d'Osogovo, Prohor de Pčinja – ceci après le grand coup politique, dans lequel est impliqué le culte de Saint Démétrius, devenu patron des Assénides et qui témoigne d'un rapprochement avec la tradition salonicienne⁵².

Pour conclure: Comment Ochrid conservera-t-elle intacte cette situation aussi au cours des siècles qui suivront jusqu'en 1767? C'est toujours son emplacement dans les territoires de l'ancien Illyricum qui déterminera sa longue histoire – histoire sans prétention d'égalité avec les autres patriarcats, mais conférant une importance et une stabilité durable aux parties occidentales de la Péninsule. Situé entre Rome et Constantinople; cet archevêché continuera encore longtemps de faire objet de recherches.

50. V.: en général Nikolova, *Ustrojstvo i upravljenje*, 200 sq.; I. Tarnanidis, Byzantine-Bulgarian Relations during the Reign of Ioannis Vatatzis and Ivan Asen II up of the year 1235, *Cyrrillomethodianum* 3 (1975), 28 sq. et surtout 29, n. 6.

51. Săbev, *Samostojna narodnostna carkva*, 305.

52. V. Tăpkova-Zaimova, Quelques représentations iconographiques de saint Démétrius et l'insurrection des Assénides – première scission de son culte oecuménique, *Byzantinobulgarica* 5 (1978), 261-268. Sur le transfert de reliques qui portaient leur "bénédictio" à Tirnovo cf. R. Panova, Kulturata na Tărnovgrad prez XIII-XIV v. (Uvod v temata), *Tărnovska knižovna škola* 6 (1999), 349.

PAUL STEPHENSON

BASIL II *BOULGAROKTONOS*: THE ORIGINS OF A LEGEND

There are, according to a recent study, 12 streets in Athens named *Odos Voulgaroktonou*, which fact appears to reflect a special affinity Athenians have felt, perhaps still feel, for the Byzantine Emperor Basil II (976-1025)¹. Perhaps Basil also felt a special affinity with Athens, for he was the first medieval emperor to stage a victorious entry into the city, culminating in his entrance into the Church of the Virgin within the Parthenon. The most imaginative recreation of Basil's journey to Athens was offered, of course, by Kostis Palamas². Earlier, and prosaically, George Finlay, a Scot who made his home in Athens, wrote of the visit in the first of two volumes in his *History of Greece* devoted to the history of the Byzantine Empire³.

Basil was the only emperor who for several ages honoured Athens with a visit. Many magnificent structures in the town, and the temples of the Acropolis,

1. E. Petropoulos, *Ἡ ὀνοματοθεσία ὁδῶν καὶ πλατειῶν*, Athens 1995, 70-71, 80. Sections of this paper have appeared previously in P. Stephenson, *The Legend of Basil the Bulgar-slayer*, *Byzantine and Modern Greek Studies* 24 (2000), 102-132. I am grateful to the editor, John Haldon, for allowing me to reproduce them here, in a somewhat revised form. I am also grateful to Günter Prinzing, whose critical reading of the *BMGS* paper led me to reconsider the significance and date of Niketas Choniates' first use of *Boulgaroktonos*. Since the conference I have published a short monograph, *The Legend of Basil the Bulgar-slayer*, Cambridge 2003, to appear shortly in Greek translation as *Ὁ Θρύλος του Βασίλειου του Βουλγαροκτόνου*, Athens: Enalios 2006.

2. K. Palamas, *The King's Flute*, tr. T. P. Stefaniades & G. C. Katsimbalis, The Kostas Palamas Institute 4, Athens 1982. Basil's exploits formed the background to a number of works of literature, poetry and prose, in the first decades of the twentieth century. See M. Loukaki, *Ὁ Βασίλειος Β' Βουλγαροκτόνος καὶ ἡ Πηνελόπη Δέλτα*, Athens 1996; M. Spanaki, Byzantium and the novel in the twentieth century: from Penelope Delta to Maro Douka, in D. Ricks & P. Magdalino, eds., *Byzantium and the Modern Greek Identity*, Aldershot 1998, 119-130; and F. Tinnefeld, *Die Zeit Basileios II. in neugriechischen Romanen und Dramen des 20. Jahrhunderts*, in E. Konstantinou, ed., *Byzantinische Stoffe und Motive in der europäischen Literatur des 19. und 20. Jahrhunderts*, Frankfurt 1998, 317-336. Suffice it to say, the legend of Basil *Boulgaroktonos* grew in significance during that turbulent period of Greek national history.

3. G. Finlay, *A History of Greece from its Conquest by the Romans to the Present Time, B.C. 146 to A.D. 1864*, 2nd edn, ed. H. F. Tozer, Oxford 1877, II, 368.

had then hardly suffered any rude touches from the hand of time. If the original splendour of the external paintings and gilding which once adorned the Parthenon of Pericles had faded, the mural paintings of saints, martyrs, emperors, and empresses, that covered the interior of the cella, gave a new interest to the church of the Virgin, into which it had been transformed. The mind of Basil, though insensible to Hellenic literature, was deeply sensible of religious impressions, and the glorious combination of beauty in art and nature that he saw in the Acropolis touched his stern soul. He testified his feelings by splendid gifts to the city, and rich dedications at the shrine of the Virgin in the Parthenon. From Greece the emperor returned to Constantinople, where he indulged himself in the pomp of a triumph, making his entry into his capital by the Golden Gate, and listening with satisfaction to the cries of the populace, who applauded his cruelty by saluting him with the title 'The Slayer of the Bulgarians'.

In fact, there is no evidence that Basil was ever called, still less acclaimed, *Boulgaroktonos*, during his reign⁴. My aim in this brief paper is to suggest that Basil emerged as *Boulgaroktonos*, the Bulgar-slayer, only after the Byzantine domination of Bulgaria had ended, that is after 1185-1186. The epithet was created in the general context of the hyperbolic panegyric literature devoted to emperors as slayers.

While much literature has clearly been lost, if Basil were known generally as the Bulgar-slayer after 1018 we might expect him to have been thus styled in extant eleventh-century histories. He is not. Michael Psellos' account of Basil's reign was composed within thirty years of the emperor's death. While military matters do not feature in Psellos' account – he fails entirely to mention Basil's Bulgarian campaigns, and notes only in passing that Basil had conquered Bulgaria during an account of a rebellion there in 1040⁵ – he would surely have called Basil by the name most familiar to his contemporaries. Where Psellos needs to distinguish Basil II from other Basils he does not use the cognomen *Boulgaroktonos*, but instead makes reference to Basil's lineage or birth, for

4. G. Schlumberger, *L'épopée byzantine à la fin du dixième siècle*, II. *Basile II le tueur des Bulgares*, Paris 1900, 141, also claims that Basil was acclaimed as 'Bulgaroctone'. Elsewhere, in contradiction of his statement quoted here, Finlay noted that Basil's 'barbarous title [*Boulgaroktonos*] is not mentioned by the writers nearest his own time'. See Finlay, *History of Greece*, II, 383, n. 2.

5. Michel Psellos *Chronographie, ou histoire d'un siècle de Byzance (976-1077)*, ed. E. Renauld, 2 vols., Paris 1926-1928, I, 76.

example calling him the son of Romanos II, or *porphyrogenetos*⁶. Historians with a more traditional interest in military matters also fail to associate Basil's Bulgarian wars with the use of the cognomen *Boulgaroktonos*. Nikephoros Bryennios, Michael Attaleiates and Anna Komnene all refer to Basil as *porphyrogenetos*⁷.

Almost contemporary references to Basil's Bulgarian campaigns are contained in the *Life of St. Nikon*, composed in northern Greece in the 1050s. Here Basil is considered 'the most fortunate of all emperors ... [whose] life was famous and time of his rule the longest, and his trophies over opponents quite numerous'. It is further noted that by his hand 'the nation of the numberless Bulgarian phalanx was struck down and humbled, as the story about him shows in fuller detail'⁸. Certainly, the saint's life indicates that stories about Basil's campaigns circulated widely in northern Greece for decades after his death, but there is no indication that the epithet *Boulgaroktonos* was yet known. Similarly, in the *Life of St. Mary the Younger*, Basil II is distinguished from Basil I by reference to his being a *porphyrogenetos*, not a slayer of Bulgars⁹.

Basil II's Bulgarian campaigns received their fullest coverage in John Skylitzes' *Synopsis Historion*, probably written in the early years of the reign of Alexios I Komnenos (1081-1118). Skylitzes' account of the battle of Kleidion, fought in 1014, deserves close attention¹⁰. First, Skylitzes states that Basil invaded Bulgaria each year before 1014, but provides no further information to support this. Nevertheless, Skylitzes' statement alone has been taken as proof that Basil fought an arduous and protracted war intending to conquer Bulgaria. I believe that if Basil did indeed launch annual raids, it was not his intention to

6. Michel Psellos *Chronographie*, II, 115, 130; *Michaeli Pselli Poemata*, ed. L. G. Westerink, Stuttgart & Leipzig 1992, 176; *Michaeli Pselli Orationes Panegyricae*, ed. G. T. Dennis, Stuttgart & Leipzig 1994, 21.

7. *Nicéphore Bryennios Histoire*, ed. & trans. P. Gautier, CFHB IX, Brussels 1979, 97; *Michaelis Attaliatae Historia*, ed. I. Bekker, CSHB, Bonn 1853, 229; *Anne Comnène, Alexiade*, ed. B. Leib, 3 vols., Paris 1937-1945, II, 33.

8. D. F. Sullivan, *The Life of St. Nikon. Text, translation and commentary*, Brookline 1987, 140-143, 148-151.

9. *Life of St May the Younger*, tr. A. Laiou, *Holy Women of Byzantium*, ed. A.-M. Talbot, Washington, D. C. 1996, 255. Laiou suggests that this *vita* was composed towards the middle of the eleventh century.

10. *Ioannis Skylitzes Synopsis Historiarum*, ed. J. Thurn, CFHB 5, Berlin & New York 1973, 349. On Skylitzes in general and as a source for Basil's reign, one might now start with C. Holmes, *Basil II and the Governance of Empire (976-1025)*, Oxford 2005, 16-298.

conquer Bulgaria, but rather to keep his troops in the field, and to accrue booty and prestige¹¹. This would then explain his first reaction on meeting solid resistance in 1014, which was to return home: hardly the actions of a man bent on the annihilation of an independent Bulgarian realm. Second, Skylitzes states that 15,000 Bulgarians were blinded: such a large number has to be questioned¹². We know that the Bulgarians fought on for four more years, so their forces cannot have been so depleted. Moreover, Skylitzes qualifies his own account with the aside 'they say', which is an indication that the huge figure was subject to scrutiny even by contemporaries. Taking these two points together, we must question the veracity of Skylitzes' account. He is more likely to be drawing on exaggerated accounts which circulated after Basil's death than on contemporary documents. What is certain is that Skylitzes never refers to Basil as *Boulgaroktonos*.

After Skylitzes, Basil remained an occasional touchstone for historians writing under Alexios I, his son John II (1118-1143), and his grandson Manuel I (1143-1180), who all personally commanded Byzantine armies in the northern Balkans. For example, John Tzetzes, a poet and courtier during Manuel's reign, reminded his contemporaries of the days when 'From the Pindos mountains and the area of Larissa, and from Dyrrachion they [the Bulgarians] once held sway almost as far as Constantinople, until the reign of the mighty emperor Basil, who completely subjugated them and made them subservient to the power of the Romans'. Notably, Basil is not called *Boulgaroktonos* by Tzetzes, nor by the twelfth-century historians John Zonaras and Constantine Manasses¹³.

By the second half of the twelfth century, Basil and his actions had been recalled by a number of authors, but he had never been called the Bulgar-slayer.

11. P. Stephenson, *The Byzantine Frontier in Macedonia*, *Dialogos* 7 (2000), 23-40, argues that Basil may even have signed a peace treaty with Samuel in 1005, limiting his troops' activities thereafter to skirmishing. For an alternative view: J. Shepard, *Byzantium Expanding*, 944-1025, in T. Reuter, ed., *New Cambridge Medieval History*, III, Cambridge 1999, 586-604 at 599-610; Holmes, *Basil II*, 392-428, 487-502.

12. For modern scepticism see, for example, G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, tr. J. Hussey, 2nd edn, Oxford 1968, 310, n. 1; and more recently, M. Whittow, *The Making of Orthodox Byzantium, 600-1025*, London 1996, 388. However, see G. G. Litavrin, ed., *Sovety i Rasskazy Kekavmena. Sochinenie Vizantiiskogo polkovodtsa XI veka*, Moscow 1972, 152, where the approximate figure (14,000 men) is independently confirmed by Skylitzes' contemporary, Kekavmenos.

13. *Ioannis Tzetzae historiae*, ed. P. M. Leone, Naples 1968, 185; *Ioannis Zonarae epitome historiarum*, eds. M. Pinder & T. Büttner-Wobst, 3 vols., CSHB, Bonn, 1841-97, III, 563-564; *Constantini Manasses Breviarum Chronicum*, ed. O. Lampsidis, CFHB 36, Athens 1996, 317-320.

However, extant historiography, as this survey indicates, is not abundant, and hagiography was a genre in decline. Production of saints' lives was dominated by the copying of the Metaphrastic menologion, as demonstrated by the survival of some 700 manuscripts dating from the eleventh and twelfth centuries. Other genres, on the other hand, were flourishing. One, panegyric literature, we will return to below. A second was theological writing, and in particular religious polemic¹⁴. Works devoted to the schism between Constantinople and Rome were increasingly common after 1100, and within this literature one can find allusions to a tradition that there was a schism during the patriarchate of Sergios II (999-1019), in the reign of Basil II.

The first text to record the supposed schism is attributed to Niketas of Nicaea, *chartophylax*, the archivist of Hagia Sophia. The text, widely available in the edition produced by Angelo Mai, and reproduced by Migne (who added the date 1055), states that Sergios II was patriarch *epi tou Boulgaroktonou*, which is translated into Latin as 'qui sub bulgarocono' with the explicatory addition '(Basil II)'¹⁵. The text, which presents a brief outline on the history of schisms between Constantinople and Rome, reads like a series of notes taken from the patriarchal archives. It is impossible, however, to be certain who composed the text, and in what circumstances. The essential point for the present study is that the text had enduring interest, and its brevity and clipped style encouraged later additions and revisions. The text has survived in four recensions, the earliest of which (Cod. Vat. gr. 1150, fol. 109b seq.) dates from the late fourteenth or early fifteenth century, and makes no mention of the Bulgar-slayer¹⁶. A later version of the text (Cod. Monac. gr. 256, fol. 442 seq.), of the fifteenth century, is similar, but contains a marginal note (fol. 444a) which provides additional information,

14. H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur in byzantinischen Reich*, Munich 1959, 609-628; K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527-1453)*, 2 vols., Munich 1897, I, 79-82; A. Michel, *Humbert und Kerullarios*, 2 vols., Paderborn 1924-1930, I, 20-23.

15. A. Mai, ed., *Novae Patrium Bibliothecae*, 10 vols., Rome 1853-1905, 6/2, 446-448, 448; *Patrologia Graeca* (= PG) 120, 712-719, 717D: 'But under Sergios, who was patriarch under the Bulgar-slayer, it is said that there arose a schism, for what reason I do not know, but the dispute was apparently over some sees'.

16. J. Hergenröther, *Photius, Patriarch von Constantinopel sein Leben, seine Schriften und das griechische Schisma*, 3 vols., Regensburg 1867-1869, III, 869-875, esp. 873-874, n. 127, which is Hergenröther's transcription of the relevant paragraph from the three recensions of the text he consulted. Michel, *Humbert und Kerullarios*, I, 26-27, refers to a fourth recension in the Synodal Library which was unknown to Hergenröther, which is almost identical to the first Vatican text.

in a second hand, on events during the patriarchate of Sergios '*epi tou Boulgaroktonou*'¹⁷. The text published by Mai and Migne is the latest version which contains elements added long after it was first composed, including the reference to the actions of Patriarch Sergios II '*epi tou Boulgaroktonou*'¹⁸. The most obvious addition is the last paragraph which is devoted to Patriarch Michael Keroullarios. Notably, in this paragraph those who observe the Roman rite, who are called *Romaioi* throughout the rest of the text, are referred to as Latins (*Latinoi*)¹⁹.

Darrouzès has suggested that the additions to the last part of this text were introduced by somebody familiar with later texts on the origins of the schism, and indeed in one such text we find a similar reference to the actions of Sergios in the reign of 'Lord Basil the Bulgar-slayer' (*kyrou Basileiou tou Boulgaroktonou*)²⁰. This second text was edited by Hergenröther, who grouped it with two further short texts from quite different manuscripts under the general heading *opuscula de origine schismatis*²¹. In a separate work Hergenröther attributed the text to Nicholas, theologian and bishop of Methone (d. 1160-1166), but it has since been established that none of the three *opuscula* were Nicholas' work, but date from the thirteenth and fourteenth centuries²². Therefore, we can state, with due caution, that references to Basil II as *Boulgaroktonos* in texts concerned with the schism, and by implication more generally in theological literature, cannot be dated before c. 1200. It was at exactly this time that Basil's reputation as Bulgar-slayer was forged.

In 1186 a rebellion by Vlachs and Bulgarians in the lands between the Balkan mountains and the lower Danube led to foundation of what is now called the 'Second Bulgarian Empire'. According to George Akropolites, writing in the later thirteenth century, Kalojan, the ruler of the Vlachs and Bulgarians

17. Michel, *Humbert und Keroullarios*, I, 20.

18. Hergenröther, *Photius, Patriarch von Constantinopel*, III, 248, 870-871; Michel, *Humbert und Keroullarios*, I, 30.

19. Mai, *Novae Patrium Bibliothecae*, 6/2, 448; PG 719B.

20. V. Grumel, *Les registres des actes du patriarcat de Constantinople*, I: *Les actes des patriarches, fasc. ii et iii: Les registres de 717 à 1206*, 2nd revised edn., ed. J. Darrouzès, Paris 1989, 330.

21. J. Hergenröther, ed., *Monumenta Graeca ad Photium ejusque historiam pertinentia*, Regensburg 1869; reprinted 1969, 171-181, from Cod. Marc. Gr. 575, fol. 380 seq., and Cod. Mon. Gr. 28, fol. 290 seq.

22. Hergenröther, *Photius, Patriarch von Constantinopel*, III, 728, n. 110, judged to be incorrect in Grumel, *Regestes*, ed. Darrouzès, 329. For an overview of religious polemic of the thirteenth and fourteenth centuries, see Beck, *Kirche und theologische Literatur*, 663-689; Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur*, 93-5, 113-115.

after 1196, began to call himself *Romaïoktonos*, 'the Roman-slayer', because he had heard that in the past the Roman emperor Basil had taken the name *Boulgaroktonos* to mark his victories over the Bulgarians²³. For Kalojan to invoke, and invert, the reputation of the Bulgar-slayer suggests that the Byzantines were alluding to Basil's exploits in the context of the renewed struggles in the northern Balkans. This is confirmed by the historian Niketas Choniates, who records that the emperor Isaak II Angelos failed in his attempts to crush the Vlachs and Bulgarians because he paid no heed to the Bulgar-slayer. After his first encounter with his enemies, Isaak returned swiftly to his capital to celebrate a premature victory. This earned him the opprobrium of the *krites* Leo Monasteriotes who observed that Isaak had failed to heed the advice of 'Basil *Boulgaroktonos*', particularly his writings and the *typikon* for the monastery at Sostheinion. So, when the Vlachs returned across the Danube, bringing with them Cuman allies, they found the plains 'swept clean and emptied of Byzantine troops ... [Therefore] they were not content merely to preserve their own possessions and to assume control over Mysia, but also were compelled to wreak havoc against Byzantine lands and unite the political power of the Mysians and Bulgarians into one polity as of old'²⁴.

Why should orators and authors writing of the events of 1186 choose to compare Isaak with Basil, and more particularly why should one, for the first time, call Basil *Boulgaroktonos*? The simplest answer seems to be because Isaak himself was seeking to make the comparison. That is, Isaak appears to have wished to revive, and rework the image of Basil to bolster his own campaigns of 'reconquest' in the northern Balkans. Among Isaak's first acts as emperor was to strike a deal with the Hungarian King Béla III (1172-1196) whereby he married Béla's daughter, and recovered as her dowry the region of Nish-Branichevo²⁵. In an oration to mark the wedding Niketas Choniates addressed

23. *Georgii Acropolitae Opera*, ed. A. Heisenberg, Leipzig 1903, I, 18¹⁹⁻²⁰; 23¹⁶⁻¹⁹.

24. *Nicetae Choniatae historiae*, 373-374. Van Dieten, the editor, notes (at pp. lvi, xciii) that this section belongs to the b(revior) version of the text. Therefore, it was first written c. 1195-1203, and is the first extant use of the term *Boulgaroktonos*. An exactly contemporary use is that by Nicholas Mesarites, in his *Description of the Church of the Holy Apostles*. This *ekphrasis* was composed between 1198 and 1203. The date is provided by an allusion within the text to the kinship between the incumbent Patriarch John X Kamateros (1198-1203) and his niece, who was at that time Empress Euphrosyne, the wife of Alexios III Angelos (1195-1203). See G. Downey, Nikolaos Mesarites: description of the Church of the Holy Apostles at Constantinople, *Transactions of the American Philosophical Society*, N.S. 47, part 6 (1957), 855-924 at 859.

25. *Nicetae Choniatae historiae*, 368.

Isaak as *barbaroktonos*²⁶. Niketas Choniates, therefore, our principal source for this crucial period, who provides us with the first extant use of *Boulgaroktonos*, also refers to Isaak with a similar triumphal epithet.

The historical context for the evocation of Basil as Bulgar-slayer is, therefore, fairly clear, as Byzantine authority was challenged by Bulgarians and Vlachs at the northern frontier. However, the use of the cognomen *Boulgaroktonos* at this time requires further explication. We have abundant evidence for the revival of various aspects of Roman triumphal rulership from the middle of the twelfth century. In 1133 John Komnenos revamped the triumphal procession in Constantinople as a means to mark imperial victories, and on those occasions verse *enkomia* were delivered which placed emphasis on the emperor's martial prowess. Many examples of triumphal epithets can be found in the extant orations of Theodore Prodromos. For example, in poem XVI, John is addressed as *Περσολέθρε Σκυθοδαλματοκτόνε*, "ruin of the Persians, and slayer of the Scytho-dalmatians". Similarly, in poem XVIII, John is *Περσοκτόνος*, "slayer of the Persians". Elsewhere (poem X) John is *Περσολέτα* and (poem II) *Σκυθολογέτ*²⁷.

John's son Manuel Komnenos celebrated his victories similarly, and his deeds were compared by hyperbolic panegyrists to those of great leaders and warriors of myth and history. Manuel used his victories to promote his claims to be sole and universal Roman emperor, and to the same effect revived the practice of using additional personal names derived from the names of conquered peoples (*cognomina devictarum gentium*)²⁸. In the *intitulatio* to his conciliar edict of 1166, which followed soon after a series of victorious campaigns in the northern Balkans, Manuel called himself, amongst others, '*Dalmatikos, Ouggrikos, Bosthnikos, Chrovatikos ... Boulgarikos, Servikos*'²⁹.

26. G. Moravcsik, ed., *Fontes Byzantini historiae Hungariae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descenduntium*, Budapest 1984, 262-264 at 262. The significance of the use of *barbaroktonos*, and its relation to Kalojan's subsequent claim to be *Romaioiktonos*, was noted by G. Prinzing, *Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jahren 1204-1219 in Zusammenhang mit der Entstehung und Entwicklung der byzantinischen Teilstaaten nach der Einnahme Konstantinopels infolge der 4. Kreuzzuges*, *Miscellanea Byzantina Monacensia* 12, Munich 1972, 58-59, 74 n. 62.

27. *Theodoros Prodromos, Historische Gedichte*, ed. W. Hörandner, Vienna 1974, 186₄₆; 251₂₂; 277₇; 305₈₃.

28. P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge 1993, 419-422, 434-454; M. McCormick, *Eternal Victory. Triumphal rulership in Late Antiquity, Byzantium and the early medieval West*, Cambridge & Paris 1986, 21-22, 112-115, 277-278.

29. C. Mango, The conciliar edict of 1166, *Dumbarton Oaks Papers* 17 (1963), 317-330, 324; Magdalino, *Empire of Manuel Komnenos*, 88, 287-288, 461-462.

It is a short step from a ruling emperor using classicizing triumphal epithets to refer to himself, and to the application of similar titles to heroic emperors of the past. This step was taken during Manuel's reign, as a poem associated with a series of portraits, now lost, demonstrates. A late thirteenth –or early fourteenth– century manuscript, Cod. Marc. gr. 524, preserves a poem (fol. 46r) which relates to the construction by Manuel of a new hall to serve as a refectory for the monks of St. Mokios, in the western part of Constantinople³⁰. As the poem relates, the monastery owed much to the four emperors portrayed on the walls of the hall: Manuel and John Komnenos were great benefactors. Manuel Komnenos is lauded for his triumphs over Hungarians, Italians, Serbs, Turks and Cumans, allowing us to date the poem to the second half of his reign. Indeed, the list of epithets used closely resembles those used in the *intitulatio* of Manuel's aforementioned conciliar edict of 1166. John Komnenos enjoys the compound distinction of being the ruin of both the Scythians and Persians (*Σκυθοπεροσόλεθρος*), the Pechenegs and Turks. Alexios Komnenos, '[who] instituted for the [monks] a communal life' is called the Persian-slayer (*περοσοκτόνος*). This recalls his wars with the Seljuk Turks, and echoes an epithet used by Theodore Prodromos for John Komnenos. Finally, it was 'Emperor Basil [who] first made it [Mokios] into a habitation for monks'.

Basil is not called *Boulgaroktonos* in the body of the poem, but he is in the introductory *lemma*, which refers to 'the Lord Basil *Boulgaroktonos*'. The *lemma* was added to explain the original location and context of the poem when it was copied into this, or an earlier manuscript, and must, therefore, date from between the later twelfth and thirteenth centuries. It is therefore fully consistent with the context we have outlined above. The few poems to which we have referred are the tip of a panegyric iceberg, and we must imagine that the emperor as slayer of various barbarians became a touchstone in the militaristic atmosphere at the courts of the Komnenoi and Angeloi. It was here that Basil, *porphyrogenetos*, son of Romanos, emerged as *Voulgaroktonos*, and the name was to stick thereafter. Authors writing after 1204 give the impression that Basil had always been the Bulgar-slayer.

The Byzantines were never again to recover the lands between the Balkan mountains and the lower Danube. Moreover, in 1204, the year that Kalojan received papal recognition of his independent realm and sovereign status, a greater tragedy still befell the Byzantine empire. Constantinople itself fell to the

30. S. Lampros, 'Ο Μαρκιανός κώδιξ 524, *Νέος Έλληνομνήμων* 8 (1911), 127-128.

forces of the Fourth Crusade, leading to the establishment of the Latin Empire of Constantinople. Byzantine authors dwelt at length on past glories as they sought reasons for the cataclysm. The fullest and best account was penned by Niketas Choniates, who, as we have just seen, recorded an unfavourable comparison between Isaak II Angelos and Basil the Bulgar-slayer. Niketas' brother, Michael Choniates, who was then Archbishop of Athens, sought similarly to compare a contemporary ruler to Basil, but in his case it was in order to embolden the ruler of Nicaea, Theodore I Laskaris, to recover the capital. Thus he invoked the spirit of the two 'greatest Roman emperors', whom he named as Herakleios and Basil *Boulgaroktonos*³¹.

Theodore Laskaris, despite Michael Choniates' encouragement, failed to recover Constantinople, and it fell to Michael Palaiologos to restore the empire in 1261. On that occasion the Bulgar-slayer returned in person. According to the chronicler George Pachymeres, in 1260 the Byzantine forces under Michael Palaiologos advanced to the walls of Constantinople and placed the Latin occupants under siege. A small body of Byzantine troops approached the site of the Hebdomon Palace, and there, inside the ruined Church of St. John the Evangelist (Theologian), they found upright in a corner a corpse with a shepherd's reed flute in its mouth. An inscription on the empty sarcophagus next to it identified that as having contained the body of Basil *Boulgaroktonos*, so it was assumed that the cadaver was his. Hearing this Palaiologos had the corpse transported to his base at Galata, and placed in his tent next to his bed³². Shortly afterwards the body was transferred to the monastery of the Saviour at Selymbria, and the empire was restored.

The inscription which identified Basil must have been the verse epitaph which, it is noted, was originally inscribed on his sarcophagus. This is now preserved only in four manuscripts dating from the late thirteenth to fifteenth centuries, and states that no-one saw his spear lie still during his fifty-year reign³³. It is interesting to note that the earliest of the four manuscripts which record the

31. *Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα*, ed. S. Lampros, 2 vols., Athens 1880, II, 354; *Michaelis Choniatae epistulae*, ed. F. Kolovou, CFHB 41, Berlin & New York 2001, 285, ep. 179²⁷⁻³⁰.

32. *Georges Pachymères. Relations historiques*, ed. A. Failler, trans. V. Laurent, 5 vols., CFHB 24, Paris 1984-2000, I, 174-177.

33. S. G. Mercati, Sull'epitafio di Basilio II Bulgaroctonos, *Bessarione* 25 (1921), 137-142; L'epitafio di Basilio Bulgaroctonos secondo il codice modenese greco 324, *Bessarione* 26 (1922), 220-222; both reprinted in: S. G. Mercati, *Collectanea Byzantina*, 2 vols., Bari 1970, II, 226-231, 232-234.

epitaph (Cod. Ambros. Gr. 801. fol. 2v) dates from the late thirteenth or early fourteenth century, and therefore is contemporaneous with Pachymeres' account. All four manuscripts supply a heading to explain that the original inscription was a 'verse epitaph on the tomb of the emperor lord Basil *Boulgaroktonos*', but the cognomen *Boulgaroktonos* is not used in the epitaph itself³⁴.

So, by 1261 the legend of Basil the Bulgar-slayer was well established. By the beginning of the fourteenth century it was believed that Basil had always been called *Boulgaroktonos*³⁵. This is clear in the six miracle of St. Eugenios, attributed to John Lazaropoulos, metropolitan of Trebizond (1365-1368). It has been suggested that Lazaropoulos made extensive use of a lost eleventh-century historical source, probably one also used by Skylitzes and Zonaras. Although there are many textual parallels in these three sources, in dealing with Basil's Bulgarian wars only Lazaropoulos called him *Boulgaroktonos*, illustrating nicely the development of Basil's reputation between the eleventh and thirteenth centuries³⁶.

34. Mercati, Sull'epitafio, 230-231.

35. *Georgii Acropolitae Annales*, 20, 26. Cf. *Ephraem Aenii historia chronica*, ed. O. Lampsides, CFHB 27, Athens 1990, 109; *Nicephori Gregorae Byzantina historia*, ed. L. Schopen, 3 vols., CSHB, Bonn 1829-1855, I, 27.

36. N. M. Panagiotakes, Fragments of a lost eleventh century Byzantine historical work, in *Φυλέλλην. Studies in Honour of Robert Browning*, eds. C. N. Constantinides et al., Venice 1996, 321-357, at 354 (c. 18).

SRDJAN PIRIVATRIĆ

ΤΑ ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΣΑΜΟΥΗΛ

Το βουλγαρικό κράτος, που ανασυγκροτήθηκε με την επανάσταση των Κομητοπούλων το 976, έπαψε να υπάρχει το 1018¹. Ποια εικόνα υπήρχε στη βυζαντινή κοινωνία για τη Βουλγαρία και τους ηγεμόνες της, το Σαμουήλ και τους διαδόχους του, στη διάρκεια των επόμενων δύο αιώνων, μέχρι την εγκαθίδρυση του Δεύτερου βουλγαρικού κράτους; Η ερώτηση αυτή ανήκει στην κατηγορία των λεγόμενων «problèmes imagologiques», και συγκεκριμένα των αντιλήψεων «για τον άλλο». Εδώ δε θα γίνει λόγος για όλες τις αποχρώσεις αυτών των αντιλήψεων, αλλά, συγκεκριμένα, για την αντιμετώπιση του ζητήματος του ηγεμονικού τίτλου των βούλγαρων βασιλέων, καθώς και για το ίδιο το κίνημα των Κομητοπούλων. Όπως είναι γνωστό, το βουλγαρικό κράτος που δημιουργήθηκε το 976, άρχισε κάποια στιγμή, πιθανότατα γύρω στο 997, να τείνει στις παραδόσεις της βασιλείας την οποία το 971 συνέτριψε ο Ιωάννης Τζιμισκής. Θεωρείται ότι τότε ο Σαμουήλ κηρύχθηκε βασιλιάς και αυτοκράτορας των Βουλγάρων και ότι τον έστεψε ο βούλγαρος πατριάρχης². Μετά το θάνατό του, το φθινόπωρο του 1014, τον διαδέχθηκε ο γιος του Γαβριήλ Ραδομηρός, τον οποίο μετά από διακυβέρνηση συντομότερη του ενός έτους, δολοφόνησε ο τελευταίος βούλγαρος βασιλιάς Ιωάννης Βλαδισθλάβος.

Ίχνη για τις θέσεις και τις παραστάσεις που υπήρχαν για το Σαμουήλ και το κράτος του μπορούν να βρεθούν σε διάφορα έγγραφα. Τα έγγραφα, που από χρονολογικής πλευράς είναι πρώτα και τα οποία δημιουργήθηκαν αμέσως μετά την υποταγή του βουλγαρικού κράτους, είναι ιδιαίτερα ενδιαφέροντα καθώς πρόκειται για ντοκουμέντα τα οποία είχαν επίσημο χαρακτήρα. Πρόκειται για τα δύο

1. Για το λεγόμενο κράτος του Σαμουήλ και των διαδόχων του υπάρχει εκτενής βιβλιογραφία. Πιο περιεκτικό και πλούσιο σε λεπτομέρειες παραμένει το σύγγραμμα του V. Zlatarski, *Istorija na bŭlgarskata dŕžava prez srednite vekove*, τόμ. 1/2, Σόφια 1927, 1994², 633-790. Πρβλ. επίσης και το νεότερο σύγγραμμα, με κατάλογο της παλαιότερης βιβλιογραφίας, του S. Pirivatrić, *Samuilova država*, Βελιγράδι 1997 (= S. Pirivatrić, *Samuilovata dŕžava*, Σόφια 2000). Τέλος, τη συμβολή του I. Božilov στο βιβλίο των I. Božilov - V. Gjuzelev, *Istorija na srednevekovna Bŭlgarija*, Σόφια 1999, 309-338.

2. Για το πρόβλημα της στέψης του Σαμουήλ, βλ. Pirivatrić, 133-148 (= Pirivatrić, 171-188).

από τα τρία σιγίλλια με τα οποία ο αυτοκράτορας Βασίλειος Β΄ εγκαθίδρυσε την αρχιεπισκοπή της Αχρίδας³. Στο πρώτο σιγίλλιο, από το 1019, ο Σαμουήλ αναφέρεται σε τέτοιο πλαίσιο, ώστε καθίσταται σαφές ότι ήταν ηγεμόνας του βουλγαρικού κράτους, όμως δίπλα στο όνομά του δεν αναφέρεται κανένας ηγεμονικός τίτλος⁴. Μία τέτοια θέση είναι ακόμη πιο σαφής στο δεύτερο σιγίλλιο, από το Μάιο του 1020, όπου ο βούλγαρος ηγεμόνας Πέτρος (927-969) τρεις φορές μνημονεύεται ως βασιλιάς, ενώ ο Σαμουήλ πάλι αναφέρεται χωρίς τίτλο⁵. Τα έγγραφα απεικονίζουν σαφέστατα την επίσημη θέση που είχε το βυζαντινό κράτος έναντι της ηγεμονίας του Σαμουήλ –στην πραγματικότητα δεν αμφισβητούσε την ύπαρξη της ηγεμονίας του αλλά θεωρούσε μη νόμιμο τον τίτλο του βασιλέως, και για το λόγο αυτό δεν τον ανέφερε σε έγγραφα επίσημου χαρακτήρα. Σε αντίθεση με το βασιλιά Πέτρο, ο οποίος έφερε τον τίτλο του με τη συγκατάθεση και την ευλογία των επίσημων αρχών της Κωνσταντινούπολης.

Παρόμοια θέση, μόνο με επιρσόθετη ιδεολογική απόχρωση, είναι παρούσα και σε ορισμένα έγγραφα ανεπίσημου χαρακτήρα. Ο Ιωάννης Σκυλίτζης, βυζαντινός συγγραφέας του δεύτερου μισού του 11ου αιώνα, είναι γενικά η σημαντικότερη πηγή για την εποχή του Σαμουήλ⁶. Ανακεφαλαιώνοντας την αφήγησή του για τα γεγονότα μετά την εξέγερση του 976, αναφέρει εν συντομία ότι ο Σαμουήλ κατέστη *μόναρχος Βουλγαρίας άπασης*⁷. Η επιλογή όρων τού έδωσε τη δυνατότητα να εκφράσει με ακρίβεια τη θέση του Σαμουήλ στο κράτος, αλλά και να αποφύγει την αναφορά του τίτλου του. Ακόμα πιο σημαντικό είναι το γεγονός ότι έμμεσα αποκαλεί το όλο κίνημα των Βουλγάρων *άποστασία*⁸, που είναι όρος σχεδόν τεχνικού χαρακτήρα, με τον οποίο ορισμένοι βυζαντινοί συγγραφείς στη διάρκεια διαφορετικών εποχών αποκαλούσαν κινήματα που είχαν χαρακτήρα παράνομης εξέγερσης εναντίον της αυτοκρατορικής εξουσίας, ή ακόμα και κινήματα με

3. Τα σιγίλλια του Βασιλείου Β΄ πρώτος εξέδωσε ο H. Gelzer, *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümverzeichnisse der orientalischen Kirche, Byzantinische Zeitschrift* 2 (1893), 22-72. Βλ. τη νέα έκδοσή τους, με ελάχιστες αλλαγές σε σχέση με την προηγούμενη, στο βιβλίο του J. Ivanov, *Bǎlgarski starini iz Makedonija*, Σόφια 1931².

4. ... *ἐπὶ τοῦ Σαμουήλ*: βλ. Gelzer, *Ungedruckte*, 44²; Ivanov, *Bǎlgarski starini iz Makedonija*, 555.

5. Βλ. Gelzer, *Ungedruckte*, 44¹; Ivanov, *Bǎlgarski starini iz Makedonija*, 556: *ὑπὸ Πέτρον τοῦ βασιλέως καὶ τοῦ Σαμουήλ*: Πρβλ. Gelzer, *Ungedruckte*, 44²⁸; Ivanov, *Bǎlgarski starini iz Makedonija*, 556: ... *ἐπὶ Πέτρον τοῦ βασιλέως* *αὐτοῦ*, Gelzer, *Ungedruckte*, 44³⁵; Ivanov, *Bǎlgarski starini iz Makedonija*, 557: *Ἐπὶ Πέτρον γὰρ βασιλεύσαντος...*

6. Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύντομος ἱστοριῶν*, ἐκδ. H. Thurn, Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1973.

7. Βλ. Σκυλίτζης, 328⁵⁷-330⁶².

8. Βλ. Σκυλίτζης, 328⁵⁷⁻⁵⁸: *τῶν δὲ Βουλγάρων ἀποστατησάντων...*

στόχο την απόκτηση της ίδιας της αυτοκρατορικής εξουσίας. Έτσι, στο σύγγραμμα του ίδιου του Σκυλίτζη, οι εξεγέρσεις των συγχρόνων του Σαμουήλ, Βάρδα Σκληρού και Βάρδα Φωκά, επίσης αποκαλούνται *ἀποστασία*. Τίθεται το ερώτημα πώς είναι δυνατό να αποκαλούνται με την ίδια ορολογία γεγονότα τα οποία, σύμφωνα με τα παραδοσιακά κριτήρια ανήκαν σε δύο διαφορετικές κατηγορίες – τα πρώτα στην εξωτερική και τα δεύτερα στην εσωτερική πολιτική της βυζαντινής αυτοκρατορίας; Πώς είναι δυνατό και το κίνημα των Κομητοπούλων να είναι *ἀποστασία* όπως και οι εξεγέρσεις των Βάρδα Σκληρού και Βάρδα Φωκά; Οι λόγοι χρήσης μιας τέτοιας ορολογίας είναι ιδεολογικής φύσης, και για την ακρίβεια πηγάζουν από τις νομικές αντιλήψεις των Βυζαντινών. Για τις επίσημες αρχές της Κωνσταντινούπολης η βουλγαρική βασιλεία έπαψε να υπάρχει το 971. Ο ίδιος ο Σκυλίτζης περιγράφει σχετικά εκτενώς την επιστροφή του Ιωάννη Τζιμισκή από τη Βουλγαρία το φθινόπωρο του 971, το διορισμό του βούλγαρου βασιλιά Βόρη και την τελετουργική εναπόθεση του βασιλικού του στέμματος στο Ιερό Βήμα της Αγίας Σοφίας⁹. Μετά την κατάρρευση του βουλγαρικού βασιλείου, το Βυζάντιο, έστω και θεωρητικά, ασκούσε το δικαίωμα επί όλων των εδαφών της Βουλγαρίας, τα οποία, όπως είναι γνωστό, τα βυζαντινά στρατεύματα είχαν μόνο μερικώς καταλάβει. Η νοτιοδυτική Μακεδονία έμεινε de facto εκτός της αυτοκρατορικής εξουσίας, μολονότι de iure και θεωρητικά υπόκειτο σε αυτή. Συνεπώς, ο Σκυλίτζης μπορούσε να πει για το γιο του Συμεών, τον Πέτρο, ότι ήταν βασιλιάς, γιατί τον τίτλο αυτό του τον αναγνώριζε η κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης¹⁰. Το ίδιο και για το Βόρη, ο οποίος τον διαδέχθηκε νόμιμα το 969, όταν πέθανε ο πατέρας του¹¹. Όμως, μετά το 971 και την κατάρρευση της βουλγαρικής βασιλείας, δεν ήταν νόμιμη ούτε η αποκατάσταση κάποιου βουλγαρικού κράτους, ούτε κάποιος από τους ηγεμόνες της είχε το δικαίωμα να λάβει βασιλικό τίτλο, και συνεπώς ένα τέτοιο δικαίωμα δεν είχε ούτε ο Σαμουήλ. Για το λόγο αυτό, για το Σκυλίτζη το κίνημα των Βουλγάρων του 976 ανήκε στην «εσωτερική πολιτική» ιστορία της βυζαντινής αυτοκρατορίας (όπως και τα κινήματα των Βάρδα Σκληρού και Βάρδα Φωκά), επίσης είχε το χαρακτήρα παράνομης εξέγερσης εναντίον της αυτοκρατορικής εξουσίας και για το λόγο αυτό αποκλήθηκε *ἀποστασία*. (Μολο-

9. Βλ. Σκυλίτζης, 310⁵⁴⁻⁶⁹. Πρβλ. και την εκτίμηση του ίδιου γεγονότος από το Λέοντα Διάκονο (*Leonis Diaconi Caloënsis Historiae libri decem*, έκδ. C. B. Hase, Βόννη 1828, 1584-1592) και τον Ιωάννη Ζωναρά (*Ioannis Zonarae Epitome historiarum libri XVI-XVIII*, έκδ. L. Dindorf, Βόννη 1897, XVII, 102^{7,22}). Για τις διαφορές στα στοιχεία, βλ. Zlatarski, *Istorija*, τόμ. 1/2, 628 σημ. 1^ο βλ. και *Istorija*, 310-311 (I. Božilov).

10. Βλ. Σκυλίτζης, 255⁷³.

11. Βλ. Σκυλίτζης, 297⁷⁸.

νότι, από την άλλη πλευρά, ο Σκυλίτζης για ευνόητους λόγους ποτέ δε θα γράψει για τον πόλεμο με το Σαμουήλ ότι είναι «ἐμφύλιος πόλεμος», όπως σε ένα σημείο αποκαλεί τον αγώνα του Βασιλείου Β΄ κατά του Σκληρού και του Φωκά¹²). Επίσης, παρά τη σχετική πληθώρα πληροφοριών για το Σαμουήλ, ο Σκυλίτζης θα αποσιωπήσει πλήρως τόσο τον ηγεμονικό του τίτλο, όσο και την ανακήρυξή του σε βασιλιά, για την οποία γνωρίζουμε από μία πηγή μη βυζαντινής προέλευσης¹³. Όταν αναφέρεται στους διαδόχους του, με τα ονόματά τους, επίσης δεν αναφέρει οποιονδήποτε τίτλο¹⁴.

Τίθεται κατ' αρχήν το ερώτημα, αν η ιδεολογική θέση έναντι του βουλγαρικού βασιλείου και των ηγεμόνων του από το 976 μέχρι το 1018 είναι αποτέλεσμα κάποιας ιδεολογικής εκτίμησης του ίδιου του Ιωάννη Σκυλίτζη, χαρακτηριστική για τις απόψεις της εποχής, στην οποία ζούσε, ή έχει λίγο ή πολύ απευθείας ληφθεί από εκείνες τις πηγές για τις οποίες ο ίδιος διατείνεται ότι χρησιμοποίησε και οι οποίες έχουν σήμερα απωλεσθεί; Στην ενδιαφέρουσα αυτή ερώτηση είναι αδύνατον να δοθεί σίγουρη απάντηση. Όμως, αναμφίβολα δημιουργείται η εντύπωση ότι το έργο του Ιωάννη Σκυλίτζη φέρει ή μεταφέρει το αυθεντικό ιδεολογικό κλίμα το οποίο επικρατούσε στις βουλγαροβυζαντινές σχέσεις μεταξύ του 976 και του 1018, μολονότι έχει γραφεί στο δεύτερο μισό του 11ου αιώνα. Τα βασικά ιδεολογικά πρότυπα, καθώς και η χαρακτηριστική ορολογία έχουν μια σχετικά μακρά διάρκεια, και ήταν πιθανότατα παρόντα και στις πηγές που χρησιμοποίησε ο Σκυλίτζης. Πρέπει να αναφέρουμε ότι και ο σύγχρονος του Σαμουήλ, ποιητής Ιωάννης Γεωμέτρης, στο έργο του «Εἰς τὴν ἀπόστασιν», μετά την περιγραφή των δυσκολιών που αντιμετώπιζε η αυτοκρατορία λόγω των εμφυλίων πολέμων με το Σκληρό και το Φωκά, αφιερώνει κάποιους στίχους στις εξελίξεις στη Δύση, όπου *Σκυθῶν μὲν αὐτὴν πλήθος, ὡς μὲν πατρίδα διατρέχει τε καὶ περιτρέχει κύκλω*¹⁵.

Αιγιματική παραμένει μία λεπτομέρεια. Περιγράφοντας τα τελευταία χρόνια του πολέμου και την είσοδο του αυτοκράτορα Βασιλείου στην Αχρίδα, ο Σκυλίτζης αναφέρει ότι στην πόλη αυτή βρισκόταν το παλάτι *τῶν βασιλέων ... Βουλ-*

12. Βλ. Σκυλίτζης, 339⁶⁴.

13. Βλ. *Histoire de Yahya-ibn-Said d'Antioche*, έκδ. και μετάφρ. I. Kratčkovsky - A. Vasiliev, *Patrologia Orientalis* XXIII/3, Παρίσι 1932, 446' V. R. Rozen, *Imperator Vasilij Bolgarobojca, Izvlečenija iz Letopisi Jahji Antiohijskago*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1972, 34²¹⁻²².

14. Για το Γαβριήλ Ραδομηρό λέει: ... *παραλαμβάνει τὴν ἀρχὴν τῶν Βουλγάρων* (Σκυλίτζης, 349⁴⁵), και για τον Ιωάννη Βλαδισλάβο: ... *τὴν πᾶσαν ἐξουσίαν εἰς ἑαυτὸν μετενεχθῆναι* (Σκυλίτζης, 353⁴³).

15. Βλ. *Patrologia Graeca* 106, στίλ. 908.

γαρίας¹⁶. Από αυτό βλέπουμε ότι ήξερε για τον πραγματικό τίτλο των βούλγαρων ηγεμόνων, μολονότι στο έργο του απέφευγε συστηματικά να τον αναφέρει. Ίσως το στοιχείο αυτό να προέρχεται από κάποια αναφορά η οποία δεν προσέδιδε ιδιαίτερη βαρύτητα στην ιδεολογία, αλλά ίσως και απόδειξη ότι ο Σκυλίτζης δεν προέβη μετέπειτα σε ιδεολογική μετατροπή των πηγών του.

Στο σύγγραμμα του Κεκαυμένου, το οποίο έχει επίσης γραφεί στο δεύτερο μισό του 11ου αιώνα, είναι παρούσα παρόμοια ιδεολογική θέση. Αν και δεν ασχολείται ιδιαίτερα με την εποχή του Σαμουήλ, σε ορισμένα σημεία αναφέρεται στο βούλγαρο ηγεμόνα, αποκαλώντας τον αποστάτη αλλά και τύραννο¹⁷. Τον θεωρεί δηλαδή στασιαστή κατά της αυτοκρατορικής εξουσίας και παράνομο ηγεμόνα¹⁸.

Στα έργα του συγχρόνου του Κεκαυμένου, Μιχαήλ Ψελλού, συναντάμε διαφορετικές ιδεολογικές αποχρώσεις. Αναφερόμενος στην επανάσταση του Δελεάνου το 1040 και στη σύγκρουση του Δελεάνου με τον Αλουσιάνο, ο Ψελλός γράφει ότι ο πρώτος, για να εξασφαλίσει για τον εαυτό του νομιμότητα, αναγκάστηκε να επικαλεσθεί τη συγγένεια που επινοήθηκε με τον «αποθανόντα Σαμουήλ και τον αδελφό του Ααρών με εκείνους που λίγο πριν κυβερνούσαν και βασιλεύσαν σ' ολόκληρο το λαό»¹⁹. Λίγο παρακάτω αναφέρει ότι ο Αλουσιάνος ήταν ένας από τους γιους του Ααρών (πίσω από το όνομα του οποίου στην πραγματικότητα κρύβεται ο Ιωάννης Βλαδισθλάβος) και «αυτός ήταν παλαιότερα βασιλιάς του λαού (δηλαδή των Βουλγάρων)»²⁰. Πράγμα ιδιαίτερα ενδιαφέρον, ο Ψελλός θεωρεί ότι οι ηγεμόνες των υποταγμένων Βουλγάρων ήταν μέλη «βασιλικής ρίζας»²¹. Για τον Ψελλό, ο βασιλικός τίτλος των βούλγαρων ηγεμόνων δεν είναι προβληματικός, μολονότι, από την άλλη πλευρά, σε μία επιστολή προς την Αικατερίνη, την κόρη του Ιωάννη Βλαδισθλάβου και σύζυγο του Ισαακίου Α' Κομνηνού, είναι σαφής η θέση του για την ιεραρχία των κρατών και συγκεκριμένα για την υποδεέστερη θέση του βουλγαρικού βασιλικού κράτους σε σχέση με τη βυζαντινή αυτοκρατορία. Συγκεκριμένα υποστηρίζει ότι η Αικατερίνη με το γάμο της με το βυζαντινό

16. Βλ. Σκυλίτζης, 358₁₄-359₁₆.

17. Βλ. *Soveti i rasskazi Kekavmena*, έκδ. G. G. Litavrin, Μόσχα 1972, 250₁₅₋₂₅.

18. Για τους όρους «τύραννος» και «τυραννία», βλ. L. R. Cresci, *Appunti per una tipologia del τύραννος, Byzantion* 60 (1990), 90-129· J. C. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, Παρίσι 1990, 177 κ.ε.· Καλλιόπη Α. Μπουρδάρα, *Καθοσίουσις και τυραννίς κατά τους Μέσους Βυζαντινούς χρόνους. Μακεδονική δυναστεία (867-1056)*, Αθήνα 1981· ή ίδια, *Καθοσίουσις και τυραννίς κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους 1056-1081*, Αθήνα 1984.

19. ... *ἄρξαντάς τε καὶ βασιλεύσαντας...* βλ. Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, τόμ. 1, έκδ. S. Impellicceri, Βιτσέντζα 1984, 164₁₈.

20. ... *βασιλεύς τοῦ ἔθνους* βλ. Ψελλός, 170₄.

21. ... *τῆς βασιλείου ὀσφύος* βλ. Ψελλός, 164₁₉.

αυτοκράτορα, με την ισχυρότερη αυτοκρατορία, υπερέβη τη δόξα της βασιλικής της καταγωγής²².

Ο λίγο μεταγενέστερος συγγραφέας, Μιχαήλ Ατταλειάτης, περιγράφοντας ένα ανδραγάθημα του παππού του αυτοκράτορα Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη στη μάχη της Βελάσιτζα το 1014, κάνει μια σύντομη αναφορά στο Σαμουήλ, αποκαλώντας τον *ἄρχοντα*, συνεπώς ηγεμόνα και ηγέτη των ηττημένων Βούλγαρων²³.

Χαρακτηριστική είναι η θέση των συγγραφέων του 12ου αιώνα. Ο Νικηφόρος Βρυέννιος, όπως και πολλοί άλλοι, δεν κατόρθωσε με τον καλύτερο τρόπο να προσαρμοσθεί στο πολύπλοκο δίκτυο των απογόνων και συγγενών των Κομνηποούλων. Την Αικατερίνη, σύζυγο του αυτοκράτορα Ισαακίου Κομνηνού, που αναφέραμε παραπάνω, την αναφέρει εσφαλμένα ως κόρη του Σαμουήλ, όμως, από την άλλη πλευρά, για το Σαμουήλ γράφει ρητά ότι ήταν βασιλιάς των Βουλγάρων. Κατά παρόμοιο τρόπο κάνει λάθος όταν για τη Μαρία της Βουλγαρίας, την πεθερά του αυτοκράτορα Αλέξιου Κομνηνού, σύζυγο του Ανδρόνικου Δούκα και κόρη του εγγονού του Ααρών Τραϊανού, σημειώνει ότι από την πλευρά του πατέρα της καταγόταν από το βασιλιά της Βουλγαρίας Σαμουήλ²⁴. Και σε ένα ασαφές χωρίο στο έργο της Άννας Κομνηνής αναφέρεται ότι ο Σαμουήλ ήταν ένας από τους βούλγαρους βασιλείς²⁵. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν αυτά που ισχυρίζεται η Άννα Κομνηνή για τη Μαρία, την εγγονή του Ιωάννη Βλαδισθλάβου, που ήδη αναφέραμε. Για την πεθερά του αυτοκράτορα επισημαίνει ότι «καταγόταν από μια από τις πιο επιφανείς βουλγαρικές οικογένειες»²⁶. Ο σύγχρονός της, επίσκοπος Μιχαήλ της Δεαβόλεως, στα ονόματα των βούλγαρων ηγεμόνων δεν προσέθετε κανένα τίτλο, όμως το γνώριζε. Αυτό φαίνεται στην προσθήκη μιας αναφοράς για την Αικατερίνη Κομνηνή, για την οποία γράφει ότι ήταν κόρη του Ιωάννη Βλαδισθλάβου «βασιλιά της Βουλγαρίας»²⁷. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση του Ιωάννη Ζωναρά. Η πραγματική αξία του έργου του για την εποχή του Σαμουήλ είναι ουσιαστικά μηδαμινή, γιατί το όλο πρόβλημα ανάγεται στο πώς εννόησε και πώς παράφρασε τη βασιική του πηγή, την Ιστορία του Ιωάν-

22. ... ἐκ γένους βασιλείων αἵμα λαχοῦσα, καὶ κρείττονι αὐτῆς βασιλείᾳ τὴν προλαβοῦσαν νική-
σασα εὐκλείαν βλ. Κ. Ν. Σάθας, *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη*, τόμ. 5, Παρίσι 1876, 112, 357.

23. Βλ. Μιχαήλ Ατταλειάτης, *Ιστορία*, ἐκδ. I. Bekker, Βόννη 1853, 230¹⁷.

24. Βλ. Νικηφόρος Βρυέννιος, *Ιστορία*, ἐκδ. P. Gautier, Βρυξέλλες 1975, 77¹¹⁻¹⁴, 219¹⁹⁻²².

25. Βλ. Άννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς*, ἐκδ. B. Leib, τόμ. 2, 96⁷⁻¹⁴, τόμ. 3, 84¹¹⁻¹⁵. Βλ. και τις εξηγήσεις που έδωσε ο I. Dujčev, *Une interpolation chez Anne Comnène, Byzantion* 10 (1935), 107-115.

26. Βλ. Άννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς*, τόμ. 1, 80²³⁻⁸¹.

27. Βλ. B. Prokić, *Die Zusätze in der Hadschrift des Johannes Scylitzes Codex Vindobonensis hist. Graec. LXXIV*, Μόναχο 1906, αρ. 66, 36.

νη Σκυλίτζη. Όμως, ανεξάρτητα από το αν διαμόρφωσε την άποψή του για το κράτος του Σαμουήλ μόνο με βάση το Σκυλίτζη, ή πηγή της ενημέρωσής του ήταν κάποιος άλλος, ίσως πρωτίστως ο Μιχαήλ Ψελλός, ρητά το αποκαλεί βασιλεία. Την αφήγηση για την εξέγερση του Δελεανού το 1040 την αρχίζει με μία αναδρομή στις νίκες του αυτοκράτορα Βασιλείου κατά των Βουλγάρων και στην «κατάρευση της βασιλείας τους»²⁸. Επίσης για το γιο του Αρώνη Αλουσιάνο σημειώνει ότι ήταν «αυτοκρατορικού γένους»²⁹.

Τελικά, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η θέση για το κίνημα των Βουλγάρων και τους τίτλους των ηγεμόνων τους άλλαξε στη διάρκεια του χρόνου. Για τον Ιωάννη Σκυλίτζη, ο οποίος έγραφε βάσει πηγών που έχουν απωλεσθεί, χρονικά κοντινών στα γεγονότα, το κίνημα των Βουλγάρων είχε χαρακτήρα παράνομης εξέγερσης εναντίον της αυτοκρατορικής εξουσίας. Έτσι έβλεπε και τους αρχηγούς της. Ο Κεκαυμένος, ο οποίος έζησε λίγο μετά την υποταγή της Βουλγαρίας, επίσης έχει στοιχεία μιας τέτοιας ιδεολογικής θέσης. Όμως φαίνεται ότι ο σύγχρονός του Μιχαήλ Ψελλός δεν έχει παρόμοια «θεωρητική» άποψη για τα πράγματα και αποκαλεί τους ηγεμόνες της γειτονικής χώρας *βασιλείς*, και την ίδια τη χώρα *βασιλεία*, μολονότι σε ό,τι αφορά στην ιεραρχία, τη θεωρεί υποδεέστερη της βυζαντινής. Και οι μεταγενέστεροι συγγραφείς, οι οποίοι έζησαν ένα αιώνα μετά την εποχή των τελευταίων βούλγαρων ηγεμόνων, δεν τους προσδίδουν τέτοιου είδους ιδεολογικά χαρακτηριστικά. Ποιος είναι ο λόγος για μία τέτοια αλλαγή θέσεως; Την εποχή που δεν υπάρχει βουλγαρικό πρόβλημα σε τόσο οξεία μορφή, όπως ήταν στην περίπτωση της εξέγερσης του Σαμουήλ, ο τίτλος του βασιλέως των βούλγαρων ηγεμόνων είναι γεγονός το οποίο έχει μία εντελώς διαφορετική βαρύτητα και ερμηνεία. Οι απόγονοι των Κομητοπούλων, μετά την υποταγή της Βουλγαρίας το 1018, εντάχθηκαν με επιτυχία στη βυζαντινή αυτοκρατορία. Τα παραπάνω παραδείγματα, που αναφέρουν ο Νικηφόρος Βρυέννιος, η Άννα Κομνηνή και ο Μιχαήλ του Δέβολ, δείχνουν ότι η συγγένεια βυζαντινών ευγενών με κάποιο μέλος της βουλγαρικής βασιλικής ρίζας προβαλλόταν χωρίς κανένα ενδοιασμό³⁰. Στις νέες συγκυρίες, το να ανήκει κάποιος σε επιφανές γένος υπερίσχυε των πολιτικά μη επίκαιρων ιδεολογικών προτύπων, τα οποία, πιθανώς, δεν ήταν γενικά διαδεδομένα. Από την άλλη πλευρά, πρέπει να πούμε ότι ταυτόχρονα υπήρχαν και ορισμένα άλλα ιδεολογικά πρότυπα, τα οποία είχαν πιο μακρά διάρκεια. Ο

28. Βλ. Ζωναράς, XVII, 144₃₁-145₂.

29. Βλ. Ζωναράς, XVII, 147₁₈, 147₂₉.

30. Βλ. B. Krsmanović - A. Loma, Georgije Manijakis, ime *Γουδέλιος* i Pselova «Skitska autonomija», *Zbornik Radova Vizantinološkog Instituta* 36 (1997), 233-263· Pirivatrić, 137-138 (= Pirivatrić, 176-177).

Ζωναράς αποκαλεί το βουλγαρικό κράτος βασιλεία, όμως για τους ίδιους τους Βουλγάρους γράφει ότι είναι «βάρβαροι», και για τον Πέτρο Δελεάνο ότι είναι «βασιλείς των βαρβάρων»³¹.

Όλα τα στοιχεία που αναφέραμε δείχνουν την ποιικιλία των απόψεων που είχαν οι επιμέρους βυζαντινοί κύκλοι σε διάφορες εποχές για τους Βούλγαρους, τους ηγεμόνες τους και το κράτος τους. Από ηγεμόνες ενός απειθάρχητου λαού, από το όνομα του οποίου, μετά την υποδούλωση του κράτους τους, σκόπιμα παρέλειπαν τον τίτλο, οι βούλγαροι βασιλείς έγιναν συγγενείς του αυτοκράτορα και μέλη μιας βασιλικής οικογένειας. Συνέπεια αυτού ήταν να μη διατάζουν οι βυζαντινοί συγγραφείς του 12ου αιώνα να τους μνημονεύουν.

31. Βλ. Ζωναράς, XVII, 118₂₁, 119₁₄, 123₁, 123₉, 145₂, 145₁₁.

ΑΘΗΝΑ ΚΟΛΙΑ-ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗ

Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΩΝ ΒΟΥΛΓΑΡΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ ΤΟΥΣ ΣΤΙΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΠΗΓΕΣ ΤΟΥ 11ου ΚΑΙ 12ου ΑΙΩΝΑ

Η αντίληψη των Βυζαντινών για τους λαούς με τους οποίους είχαν αναπτύξει σχέσεις και έρχονταν συχνότερα σε επαφή –είτε αυτή οφειλόταν σε εμπορικές συναλλαγές και γενικότερες οικονομικές σχέσεις είτε σε αντιπαλότητα συνδεδεμένη με εδαφική κυριαρχία και/ή άσκηση πολιτικής επιρροής– έχει κινήσει το ενδιαφέρον των μελετητών, ιδιαίτερα την τελευταία εικοσαετία¹. Ειδικότερα, η εικόνα των Βουλγάρων απασχόλησε τους ερευνητές τόσο σε επίπεδο συγκεκριμένων προσωπικοτήτων (όπως ο Κρούμος²) όσο και σε επίπεδο γενικότερο, του βουλγαρικού λαού και της χώρας που κατοικεί. Στη δεύτερη περίπτωση το ενδιαφέρον εστιάζεται κυρίως στην προσωπική αντίληψη (και στους λόγους που προκάλεσαν τη διατύπωσή της) συγκεκριμένου συγγραφέως, του αρχιεπισκόπου Αχρίδας Θεοφύλακτου³. Το ενδιαφέρον αυτό ίσως απορρέει από τον πλούτο των πληρο-

1. Από την πλούσια βιβλιογραφία τη σχετική με την αντίληψη των Βυζαντινών για τους ξένους και την ετερότητα, βλ. ενδεικτικά: Angeliki Laiou, *The Foreigner and the Stranger in 12th Century Byzantium: Means of Propitiation and Acculturation*, *Fremde der Gesellschaft. Historische und sozialwissenschaftliche Untersuchungen zur Differenzierung von Normalität und Fremdheit*, έκδ. Marie-Theres Fögen, Φρανκφούρτη 1991, 71-97· Vasilka Tarkova-Zaimova, *Byzance, l'Europe occidentale et les peuples balkaniques (Quelques traits de leur optique réciproque)*, *Études Balkaniques* 3 (1993), 23-29· Identité et droit de l'autre, έκδ. L. Mayali, Berkeley 1994· Λ. Μαυρομιάτης, Σημειώσεις για την εικόνα του άλλου στο Βυζάντιο, *Σύμμεκτα* 10 (1996), 235-239· *Strangers to Themselves: The Byzantine Outsider* [Society for the Promotion of Byzantine Studies 8], έκδ. D. Smythe, Aldershot-Burlington 2000.

2. Κατερίνα Νικολάου, Η εικόνα του Κρούμου: Εικόνα των 'κακοφρόνων' Βουλγάρων, *Σύμμεκτα* 10 (1996), 269-282.

3. Ελευθερία Παπαριάννη, Οι Βούλγαροι στις επιστολές του Θεοφύλακτου Αχρίδας, *Πρακτικά I' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου (Μάιος 1989)*, Θεσσαλονίκη 1989, 59-72· Βασιλική Νεράντζη-Βασιμάζη, Πληροφορίες του Θεοφύλακτου Αχρίδας και του Δημητρίου Χωματιανού για τον δυτικομακεδονικό χώρο, *Διεθνές Συμπόσιο: Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430 μ.Χ., Θεσσαλονίκη 29-31 Οκτωβρίου 1992* [Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Μακεδονική Βιβλιοθήκη, αρ. 82], Θεσσαλονίκη 1995, 231-238 (ο Χωματιανός υπηρέτησε ως αρχιερέας στην Αχρίδα από το έτος 1217 έως το 1235, και επομένως οι πληροφορίες του καλύπτουν περίοδο, η οποία απέχει πολύ από τα χρονικά όρια που έχουν τεθεί ως θεματική του Συμποσίου)· Margaret Mullett, *Byzantium and the Slavs: The Views of Theo-*

φοριών, τις οποίες μπορεί κανείς να αντλήσει από τις επιστολές που συνέταξε ο Θεοφύλακτος, κατά το διάστημα άσκησης των αρχιερατικών του καθηκόντων στην Αχρίδα (1088/92-1108⁴).

Τον ίδιο πλούτο πληροφοριών βρίσκουμε και στις επιστολές ενός πολιτικού –αυτή τη φορά– αξιωματούχου. Πρόκειται για τον βασιλικό γραμματέα, *κρητή τοῦ βήλου και μέγα δρογγάριο* Γρηγόριο Αντίοχο⁵, που ακολούθησε (άγνωστο με ποια ιδιότητα) τον βυζαντινό στρατό στην περιοχή της Σαρδικής αρχικά και στη μετακίνησή του προς την Ουγγαρία ή/και τη Σερβία –μέσα από βουλγαρικές περιοχές– στη συνέχεια, περί το 1173. Στο διάστημα αυτό απηύθυνε δύο επιστολές στον δάσκαλό του Ευστάθιο Θεσσαλονίκης, την πρώτη από τη Σαρδική και τη δεύτερη από μη προσδιοριζόμενη περιοχή της Βουλγαρίας⁶.

Οι περιγραφές από τους δύο βυζαντινούς λογίους, τόσο του βουλγαρικού λαού όσο και της χώρας του, είναι τουλάχιστον αποκαρδιωτικές: οι Βούλγαροι είναι βάρβαροι, ακάθαρτοι, φτωχοί σε περιουσία και πλούσιοι σε κακοήθεια⁷, αγροίκοι⁸, υποκριτές⁹, αδιάφοροι που δεν ξέρουν να τιμούν ούτε τον Θεό ούτε τους ανθρώπους¹⁰, αμαθείς και ανόητοι που δεν μπορούν να παρακολουθήσουν

phylact of Ochrid, *Annuaire de l'Université de Sofia «St. Kliment Ohridski» de recherches slavo-byzantines «Ivan Dujčev»* 87/6 (1994), 55-70. Πρβλ. και P. Stephenson, *Byzantine Conceptions of Otherness after the Annexation of Bulgaria (1018), Strangers to themselves: the Byzantine Outsider*, 245-257. - Βλ. επίσης τις σχετικές απόψεις του Νικητή Χωνιάτη στη Theoni Baseu-Barabas, *Das Bild des 'Anderen' im Werk von Niketas Choniates*. Das Beispiel des Aufstandes von Peter und Asen, *Σύμμεττα* 10 (1996), 283-293.

4. Για τη διάκριση της παραμονής του Θεοφύλακτου στην αρχιεπισκοπή Αχρίδας και τα σχετικά προβλήματα, βλ. P. Gautier, *Théophylacte d'Achrida, Discours, Traités, Poésies* [CFHB XVI/1], Θεσσαλονίκη 1980, την εισαγωγή στις σσ. 28-37.

5. Για πληροφορίες σχετικές με το έργο και τη σταδιοδρομία του, βλ. J. Darrouzès, *Notice sur Grégoire Antiochos (1160 à 1196)*, *Revue des Études Byzantines* 19 (1961), 61-83· Marina Loukaki, *Grégoire Antiochos. Éloge du Patriarche Basile Kamateros* [Byzantina Sorbonensia 13], Παρίσι 1996, 3-28.

6. J. Darrouzès, *Deux lettres de Grégoire Antiochos écrites de Bulgarie vers 1173*, *Byzantinoslavica* 23 (1962), 276-284· 24 (1963), 65-86 [το κείμενο στις σσ. 278-280 (επ. Α') και 65-73 (επ. Β'), αντίστοιχα]. Για τη χροнологία των επιστολών γύρω στο 1173, βλ. *ό.π.*, 277-278. Βλ. και Stephenson, *Byzantine Conceptions of Otherness after the Annexation of Bulgaria (1018)*.

7. Θεοφύλακτος Αχρίδος, *Επιστολές*, έκδ. P. Gautier, *Théophylacte d'Achrida. Lettres* [CFHB XVI/2], Θεσσαλονίκη 1986, επ. 5, 145³⁴⁻³⁸ (: Πλήν οὐ βασιλίδι δουλένω ... ἀλλὰ δούλοις βαρβάρους ἀκαθάρτους κανάβρους κωδιών ἀπόζουσαν καὶ πενεστέρους τὸν βίον ἢ ὅσον τὴν κακοήθειαν πλούσιοι, μάλλον δὲ καὶ τῆ τοῦ βίου πενία καὶ τῆ κακοηθεία συμπτάντων βασιλεύουσι).

8. Θεοφύλακτος Αχρίδος, επ. 34, 243, στ. 17-18 (: Ἡμῖν μὲν οὖν ὡς χρονίους οὖσαν ἐν τῇ Βουλγαρίαν ὁμότροπος ἦδη ἡ ἀγροικία καὶ ὁμοσέτις).

9. Θεοφύλακτος Αχρίδος, επ. 98, 501⁴⁸⁻⁵¹.

10. Θεοφύλακτος Αχρίδος, επ. 6, 147⁶⁻⁸.

τα κηρύγματά του¹¹, *φύσις δὲ βουλγαρικὴ πάσης κακίας τιθηνός* ... κατά τον Θεοφύλακτο¹²: ντύνονται με δέρματα προβάτων και με επανωφόρια κατασκευασμένα από τρίχες αιγών, ενώ κατοικούν σε πνιγηρές καλύβες με οροφή από χόρτο και μικροσκοπικά *κελλύδρια* από *βούτομον* (φυτό που φύεται σε ελώδεις τόπους), πάπυρο και φρύγανα, *φειδιωλῶν ... τινῶν καὶ μικροπρεπῶν οἰκοδόμων ἔργα, πάντη ἀγνοησάντων τὸ μέτριον, ἢ πάρεργα μᾶλλον καὶ παιδείας ἀλλ' οὐχὶ σπουδάσματα*, κατά τον Γρηγόριο Αντίοχο¹³. Ο τελευταίος επιμένει κυρίως στις κλιματικές συνθήκες, παρουσιάζοντας με δυο λόγια τη Βουλγαρία σε ένα συνεχή καταθλιπτικό γεμώνα, χωρίς οπωροφόρα δένδρα, άνδρη και χωρίς κήπους, αμπέλια ή αγρούς με σπιθρά, όπου δεν ακούς κεληδήματα πουλιών παρὰ μόνον ήχους προβάτων και αιγών¹⁴. Οι διατροφικές συνήθειες, τέλος, των κατοίκων είναι περισσότερο από απαράδεκτες για τον εκλεπτυσμένο κωνσταντινουπολίτη λόγιο: ο άρτος είναι μισοψημένος, γεμάτος στάχτη και παρασκευάζεται από πίτουρο και κεχρί, το κρασί ξινό, τα ψάρια γεμάτα από λάσπη και βόρβορο της λίμνης, τα τυριά μόλις πηγμένα με δυσάρεστη μυρωδιά, ενώ, *ὁ δὴ χείρωστον, ὅτι φανυλότατον*, οι κάτοικοι εκτιμούν περισσότερο τα βόδια από τα ψάρια¹⁵ (γεγονός που πιθανότατα υποδηλώνει μία πλούσια κτηνοτροφική παραγωγή, πέραν από την απαξίωση του Γρηγορίου για τα λιμναία ψάρια).

11. Θεοφύλακτος Αχρίδος, επ. 50, 299_{1,5} (: *Ἄλλ' οἷ γε Ἀχριδιῶται μέλος ἐμὸν ὄνοι λύρας ἀκούσων. Οὕτως ἐγὼ περιττός καὶ λίλλος πέρα τοῦ δέοντος. Εἰ δὲ Ἰπποκράτην ἤδεσαν ὄστις εἶη, καὶν αὐτὸν ἐπ' ἐμὲ συνεκάλεσαν, ὡς ἂν με τῆς μανίας ἐλευθεώσῃ, φάρμακα κερασαόμενος*).

12. Επ. 96, 485₃₄₋₃₅. Για τους λόγους που οδήγησαν τον αρχιεπίσκοπο Αχρίδας στην αυστηρή αυτή κριτική αλλά και για τη γενικότερη στάση του απέναντι στο ποιμνίό του, βλ. Παπαγιάννη, Οι Βούλγαροι στις επιστολές του Θεοφύλακτου Αχρίδας, 64-72: Mullett, *Byzantium and the Slavs: The Views of Theophylact of Ochrid*: η ίδια, *Theophylact of Ochrid. Reading the Letters of a Byzantine Archbishop* [Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs 2], Aldershot/Brookfield 1997, 266-277, όπου συνοψίζονται και οι προηγουμένως σχετικές απόψεις. Πρβλ. και D. Obolensky, *Six Byzantine Portraits*, Οξφόρδη 1988, 34-82: G. Podskalsky, *Two Archbishops of Achrida (Ochrid) and their Significance for Macedonia's Secular and Church History*. Theophylaktos and Demetrios Chomatenos, *Byzantine Macedonia. Identity, Image and History. Papers from the Melbourne Conference, July 1995* [Australian Association for Byzantine Studies, Byzantina Australensia 13], έκδ. J. Burke, R. Scott, Μελβούρνη 2000, 139-148, τις σσ. 139-144.

13. Darrrouzès, *Deux lettres*, επ. Α', στ. 25-28, 77-81.

14. *Ο.π.*, στ. 8-24, 28-62.

15. *Ο.π.*, στ. 63-76 και επ. Β', στ. 26-68. Τα πράγματα –ως προς τη διατροφή– θα γίνουν τόσο πολύ χειρότερα για τον Αντίοχο και τον βυζαντινό στρατό, τον οποίο ακολουθεί (όταν φεύγουν από την περιοχή της Σαρδικής και διασχίζουν την ύπαιθρο προς τις περιοχές των Ούγγρων ή/και των Σέρβων), ώστε *μεμνήσασθαι γῆς ἐκεῖνης καὶ τῶν ἐκεῖθεν καλῶν καὶ γῆν μακάρων οὐ τι τοὶ Βουλγάρων ταύτην μεταμαθεῖν* (Darrrouzès, *Deux lettres*, επ. Β', στ. 69-134). Πρβλ. A. Kazhdan - S. Franklin, *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth centuries*, Κέμπριτζ - Παρίσι 1984, 219-220.

Έχει, βέβαια, διατυπωθεί η άποψη ότι οι αυστηρές και αρνητικές αυτές κρίσεις θα πρέπει να αποδοθούν στο γεγονός ότι οι συντάκτες των παραπάνω επιστολών έγραφαν θεωρώντας εαυτούς τρόπον τινά «εξόριστους», αφού είχαν σταλεί μακριά από τον άνετο βίο και κυρίως την πνευματική κίνηση της πρωτεύουσας. Έχει θεωρηθεί, επίσης, ότι οι επιστολές αυτές έχουν ως κοινά χαρακτηριστικά με όλες τις άλλες «επιστολές της εξορίας» τη διατύπωση παραλόγων για τον τρόπο διαβίωσης στην επαρχία, την περιγραφή με τα μελανότερα χρώματα –και με αρκετή δόση υπερβολής– του πνευματικού και γενικότερα του βιοτικού επιπέδου των κατοίκων και της περιοχής τους, την προβολή της αντίθεσης με την πρωτεύουσα και της απώλειας των πλεονεκτημάτων της¹⁶, με τρόπο –πολλές φορές– στερεότυπο.

Θα πρέπει, επομένως, να εξετασθεί κατά πόσον οι απόψεις που διατυπώνουν οι δύο παραπάνω εκπρόσωποι της πνευματικής *élite* του Βυζαντίου –εκκλησιαστικής και πολιτικής– μπορούν να θεωρηθούν αντιπροσωπευτικές της εικόνας που είχαν διαμορφώσει, αν όχι ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, τουλάχιστον άλλοι εκπρόσωποι του ίδιου κοινωνικού και πνευματικού επιπέδου με τους προηγούμενους, κατά την περίοδο που μας ενδιαφέρει. Εφόσον οι επιστολές συνιστούν ένα συγκεκριμένο γραμματειακό είδος, που ακολουθεί μάλιστα ορισμένους κανόνες¹⁷, είναι απαραίτητο να ανατρέξουμε –πέραν από αυτές– και στις υπόλοιπες αφηγηματικές πηγές του 11ου και 12ου αι., ώστε να διασταυρώσουμε τις πληροφορίες τους και να προσπαθήσουμε να εξαγάγουμε τα σχετικά συμπεράσματα.

Λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι οι ομιλίες –πανηγυρικοί λόγοι ως επί το πλείστον– εκφράζουν κατ' εξοχήν την αυτοκρατορική προπαγάνδα, θα προσπαθήσω να προβώ σε μια σύγκριση των δεδομένων που αυτές μας παρέχουν –αναφορικά με την εικόνα των Βουλγάρων και της Βουλγαρίας– με εκείνα της ιστοριογραφίας. Σημειώνω, ότι σε μία τέτοια έρευνα δεν είναι δυνατόν να υπάρξουν ακριβή χρονικά όρια και ότι για τον λόγο αυτόν θα υπερβώ συνειδητά το δεύτερο όριο της θεματικής του συμποσίου, εκείνο του 1185, επειδή αυτή ακριβώς η περίοδος της εξέγερσης των Βουλγάρων και των Βλάχων και της αντιπαράθεσής τους με την Αυτοκρατορία, που εκδηλώθηκε την άνοιξη του 1186 και οδήγησε στη δημιουργία του λεγόμενου «Δεύτερου Βουλγαρικού Κράτους», προσφέρει πολλές πληροφορίες για το θέμα μας. Άλλωστε, οι αναφορές στους Βουλγάρους –εκ μέρους των

16. Margaret Mullett, *Originality in the Byzantine Letter: The Case of Exile, Originality in Byzantine Literature, Art and Music*, έκδ. A. R. Littlewood, Exeter 1995, 39-58.

17. H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια και κοσμοσέ γραμματεία των Βυζαντινών*, τόμ. 1, Αθήνα 1987, 303-307· βλ. και 326-342 για τα χαρακτηριστικά της βυζαντινής επιστολής.

πηγών που καλύπτουν το χρονικό διάστημα 1078-1185—είναι πολύ περιορισμένες, εφ' όσον αυτοί για περισσότερο από εκατό χρόνια παρέμεναν υπό τη βυζαντινή κυριαρχία χωρίς να αντιδρούν¹⁸.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να ανοίξω μία παρένθεση και να αναφερθώ συντομότερα στο ζήτημα της φυλετικής ταυτότητας των εξεγεροθέντων το 1186 και των ηγετών τους. Αυτή έχει αποτελέσει αντικείμενο διεξοδικών μελετών και αντιπαράθεσεων, κυρίως μεταξύ βούλγαρων και ρουμάνων ιστορικών, οι οποίοι εξαίρουν και ερμηνεύουν τις επιμέρους μαρτυρίες των πηγών που θεωρούν ότι προβάλλουν είτε τη βουλγαρική είτε τη βλαχική φυλετική υπεροχή και πρωτοβουλία, αντίστοιχα¹⁹. Θα πρέπει να θεωρηθούν ως αδιαμφισβήτητα γεγονότα τόσο ο ρόλος και των δύο φυλετικών ομάδων στις εξελίξεις που έλαβαν χώρα το 1186 όσο και η τελική επικράτηση του βουλγαρικού στοιχείου κατά τη δημιουργία του κράτους που διαμορφώθηκε μέσα από αυτές.

Ο Νικητάς Χωνιάτης, ο οποίος αποτελεί την κύρια και λεπτομερή πηγή των γεγονότων της εξεγέρσεως, αναφέρεται σαφώς σε Βουλγάρους και Βλάχους (: *τοιάδε τούτοις ... ύπετέθουν φθέγγεσθαι, ώς ό θεός τών Βουλγάρων και Βλάχων γένους έλευθερίαν εϋδόκησε*), Μυσούς και Βουλγάρους (: *οί περι τόν Άσάν βάββαροι ... ει μη και ... τήν τών Μυσών και Βουλγάρων δυναστείαν εις έν συνά-*

18. Οι λόγοι αυτής της αποδοχής της βυζαντινής επικυριαρχίας ή της αδυναμίας τους να οργανώσουν εξέγερση κατά το διάστημα αυτό (εφόσον υπήρχε τέτοια επιθυμία) δεν μπορούν να αναζητηθούν εδώ. Σχετικά με το θέμα αυτό, βλ. R. L. Wolff, *The 'Second Bulgarian Empire'. Its Origin and History to 1204*, *Speculum* 24 (1949), 180, και τη διαφορετική άποψη του P. Stephenson, *Byzantium and the North, Acta Byzantina Fennica* 20 (1999-2000), 153-167, που υποστηρίζει—χωρίς όμως να παρουσιάζει μαρτυρία πηγών—ότι οι βουλγαρικοί λαοί (μεταξύ των οποίων και οι Βούλγαροι) δεν δυσανασχετούσαν ιδιαίτερα για την εκάστοτε υπαγωγή τους σε πολιτική επικυριαρχία και ότι δεν αποδεικνύεται πως οι εξεγέρσεις τους υποκαλύπταν από την αντίληψη εκ μέρους τους της διαφορετικής τους ταυτότητας. - Βλ. επίσης J. C. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)* [Publications de la Sorbonne, Byzantina Sorbonensia 9], Παρίσι 1990, σφ. 165, 120-121.

19. Διεξοδική ανάλυση των κυριότερων βουλγαρικών και ρουμανικών απόψεων, βλ. Wolff, *The 'Second Bulgarian Empire'*, και Ph. Malingoudis, *Die Nachrichten des Niketas Choniates über die Entstehung des zweiten bulgarischen Staates*, *Βυζαντινά* 10 (1980), 59-147, που παραθέτει και τη σχετική βιβλιογραφία—πρβλ. την πρόσφατη συνοπτική παρουσίαση του θέματος από την Λικατερίνη Χριστοφίλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, Γ' 1 (1081-1204), Αθήνα 2001, 190-193, η οποία αποδίδει—ορθά κατά τη γνώμη μου—τόσο την πρωτοβουλία όσο και την ηγεσία (των Πέτρου και Ασέν) στη βουλγαρική πλευρά, που ήταν σε θέση (περισσότερο από την «αγροδιατητή» βλαχική) να γνωρίζει την πολιτική ιδεολογία και τους θεσμούς του Βυζαντίου, τους οποίους επιδιώκει να μιμηθεί (με τη στήνη του Πέτρου και το αίτημα των δύο αδελφών για την παροχή πρόνοιας).

ψουσι, ὡς πάλαι ποτέ ἦν, οὐδαμῶς ἠνείχοντο)²⁰, κυρίως όμως απλά σε Μυσοὺς ἢ Βλάχους (passim). Με τον ὄρο «Μυσοί» ὄλοι οι Βυζαντινοὶ λόγιοι συγγραφεῖς ἀπὸ τον 10ο μέχρι και τον 15ο αι. –με ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις– ἐννοοῦν σαφῶς τους Βουλγάρους²¹. Ἄρα, βασισιμένοι και στο γεγονός, ὅτι κανένας ἀπὸ τους ἀναφερόμενους ἀπὸ τον Χωνιάτη ὡς Βλάχους δεν φέρει βλαχικό ὄνομα, θα πρέπει να δεχθούμε τὴ ἀποψη του Φ. Μαλιγκούδη, ο ὁποῖος –ακολουθώντας τον V. Zlatarski– θεωρεῖ ὅτι ο Χωνιάτης, ὅταν ἀναφέρεται σε Μυσοὺς, ἐννοεῖ ὄλο τον πληθυσμὸ που κατοικοῦσε μεταξύ του Δούναβη και του Αἴμου, δηλαδὴ τόσο τους Βουλγάρους ὅσο και τους Βλάχους, και ὅτι Μυσία εἶναι για τον ιστοριογράφου και ρήτορα ἡ Βόρεια Βουλγαρία²².

Δεν θα πρέπει να ξεχνάμε, ἄλλωστε, ὅτι το βουλγαρικό κρατικό μῶρφωμα, που δημιουργήθηκε νότια του Δούναβη το 681, ἔφερε το ὄνομα τῆς Βουλγαρίας –ὅπως μαρτυρεῖ ο Λέων Διάκονος²³– και ὅτι οι υπήκοοι του κράτους του Συμεών, του Πέτρου και του Σαμουήλ που ἐκτεινόταν στις περιοχές των μετέπειτα *θεμάτων* Βουλγαρίας και Παριστριῦ ονομάζονται ἀπὸ τις βυζαντινὲς πηγὲς «Βουλγαροὶ» ἢ «Μυσοί» (με τὴν ἐννοια πάντοτε των Βουλγάρων). Θεωρῶ, λοιπόν, σχεδὸν βέβαιο ὅτι οι Βυζαντινοὶ, ὅταν μιλοῦν για τους ἐξεγερθέντες κατοίκους των περιοχῶν αυτῶν –ανεξάρτητα ἀπὸ το ἐπικρατοῦν, βουλγαρικό ἢ βλαχικό, φυλετικό στοιχεῖο– τους θεωροῦν συλλήβδην Βουλγάρους: για τον λόγο αὐτὸ θα θεω-

20. Νισαίτας Χωνιάτης, *Ἱστορία*, ἐκδ. I.-L. van Dieten, *Nicetas Choniatae Historia* (CFHB XI/1), Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1975, 371₂₃ και 374₈₆, ἀντίστοιχα. Πρβλ. Malingoudis, *Nachrichten*, 77 και σμμ. 80.

21. Πα παράδειγμα, βλ. Λέων Διάκονος, *Ἱστορία*, ἐκδ. C. Hase, *Leonis Diaconi Historiae* (CSHB), Βόννη 1828, 79₁₃₋₈₀₂, 103₁₈₋₂₃ (: λέγεται γὰρ Μυσοὺς ἀποίκους τῶν ὑπερβορέων Κοτράγων, Χαζάρων τε και Χουμάνων ὄντας, τῶν οὐκείων μεταστῆναι ἠθῶν ἀλωμένους δὲ κατὰ τὴν Εὐρώπην, ταύτην κατελήφεναι και κατοικήσαι, Κωνσταντίνου, ᾧ Πωγωνάτος ἐπέληθαι, τότε Ῥωμαιοὶν ἠγεμονεύοντος ὁμονύμως δὲ τὴν χώραν ἀπὸ Βουλγάρου (τοῦ σφῶν φυλάρχου Βουλγαρίαν καλέσαι) Ἰωάννης Ζωναράς, *Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν*, ἐκδ. Th. Büttner-Wobst, *Ioannis Zonarae Epitome Historiarum* (CSHB), τόμ. 3, Βόννη 1897, 144₆ (: ... ὁ Ἀναστάσιος ἔκτισε τὸ Μακρὸν τεῖχος ... διὰ τὰς ἐφόδους τῶν τε Μυσῶν ἠγῶν Βουλγάρων και τῶν Σκυθῶν), 589₁₂. Μιχαήλ Ἀτταλειάτης [*Ἱστορία*, ἐκδ. I. Bekker, *Michaelis Attaliotae, Historia* (CSHB), Βόννη 1853, 9₁₆₋₂₂ (: Μυσοὶ δὲ, οἷς εἰδικὴ προσηγορία τὸ τῶν Βουλγάρων καθέστηκεν ὄνομα, τῆνικαῦτα τοὺς τῆς δουλώσεως ἀποπτόσαντες χαλινοὺς εἰς ἀποστασίαν προκηχώρηκεσαν). Πα περισσότερες σχετικὲς ἀναφορὲς, ὅπως και για ἐλάχιστες περιπτώσεις χρήσης του ὄρου «Μυσοί» πρὸς δήλωση των Πετισεύγων και των Οὐγγρων, βλ. G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τόμ. 2, ²Βερολίνο 1958, 207-209.- Βλ. και παρακάτω, σμμ. 41, για τὴν ονομασία των Βουλγάρων ὡς «Σκυθῶν».

22. Malingoudis, *Nachrichten*, 94-97, 139-140. Ο ἴδιος, ὅ.π., 83-88, θεωρεῖ τους Ἀσενίδες ὡς κουμανικὴς ἢ κουμανο-βουλγαρικὴς καταγωγῆς. Βλ. και Κ. Ἄμαντος, Τα ἐθνολογικά ὀνόματα εἰς τους βυζαντινοὺς συγγραφεῖς, *Ἑλληνικά* 2 (1929), 97-104.

23. *Ο.π.* (σμμ. 21).

ρήσω ότι η εικόνα των αποστατών, που διαγράφεται μέσα από τις βυζαντινές πηγές τις αναφερόμενες στα γεγονότα της εξέγερσης του 1186, είναι σε γενικές γραμμές η εικόνα των Βουλγάρων²⁴.

Ο κύριος λόγος αναφοράς στους Βουλγάρους εκ μέρους των βυζαντινών συγγραφέων είναι οι προσπάθειες των πρώτων να αποσπασθούν από την Αυτοκρατορία, των οποίων η χώρα αποτέλεσε και πάλι επαρχία από το 1018. Συχνές, επίσης, είναι οι αναφορές σε συγκεκριμένες προσωπικότητες βουλγαρικής καταγωγής που εντάχθηκαν στη βυζαντινή κρατική μηχανή αποκτώντας τίτλους και αξιώματα²⁵· αυτές δεν θα με απασχολήσουν παρά μόνο στην περίπτωση που παρέχουν κάποια στοιχεία, τα οποία θα βοηθήσουν να συμπληρώσουμε την εικόνα των Βουλγάρων που προκύπτει από τις πηγές.

Από το 1018 έως την άνοδο του Αλεξίου Κομνηνού (1081), σημειώνονται δύο σημαντικά στασιαστικά κινήματα εκ μέρους των Βουλγάρων: ένα επί Μιχαήλ Δ', το 1040-1041, που οφειλόταν κυρίως στην απόφαση της κυβέρνησης –η οποία τελούσε υπό την επιρροή του Ιωάννη Ορφανοτρόφου– να μεταβάλει τον τρόπο καταβολής φόρων εκ μέρους των βουλγαρών υπηκόων της από εις είδος σε χρηματικό²⁶, και το δεύτερο το 1072/1073, όταν οι Βούλγαροι επαναστάτησαν λόγω

24. Βλ. την ενδιαφέρουσα άποψη του Stephenson, *Byzantine Conceptions of Otherness after the annexation of Bulgaria* (1018), 254-256, ο οποίος διακρίνει μία ιδιαίτερα κλασικίζουσα τάση στα κείμενα του 11ου και 12ου αιώνα καθώς και την προσπάθεια των συγγραφέων της ίδιας εποχής να δείξουν τη διατήρηση της «τάξης», μέσα στην «αταξία» που βίωναν, και τη συνέχεια του αρχαίου κόσμου. Στα πλαίσια αυτά αποδίδει, ορθά κατά τη γνώμη μου, τη χρήση εκ μέρους τους των όρων «Δαλματία» και «Μυσία», «Δαλματοί» και «Μυσιοί» για να αποδώσουν τις πρώην ρωμαϊκές κτήσεις και τους σύγχρονους τους κατοίκους, τους Σέρβους και τους Βουλγάρους αντίστοιχα, και να εδραιώσουν το δικαίωμα της ανάκτησής τους από την Αυτοκρατορία, από την οποία είχαν αποσπασθεί.

25. Για τις προσωπικότητες αυτές, τους τίτλους και τα αξιώματα που τους απονεμήθηκαν, βλ. I. Bozilov, *Les Bulgares dans la présence et dans l'administration byzantine*, *Études Balkaniques* 3 (1978), 112-120· ο ίδιος, *Les Bulgares dans l'empire byzantin*, *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Wien, 4.-9. Oktober 1981, Akten II-2, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 32/2 (1982), 155-163. Πρβλ. τις κριτικές παρατηρήσεις του Ph. Malingoudis, "Die Bulgaren im byzantinischen Reich". *Kritische Bemerkungen*, *Balkan Studies* 22 (1981), 247-267.

26. Λυκατερίνη Χριστοφοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, Β' 2 (867-1081), Θεσσαλονίκη 1997, 201-202, 204-206· P. Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204*, Κέμπριτζ 2000, 130-132.· Πρβλ. Malingoudis, *Nachrichten*, 61-62· Cheynet, *Pouvoir et contestations*, αρ. 45, σ. 49· A. Harvey, *Οικονομική Ανάπτυξη στο Βυζάντιο 900-1200*, μτφρ. Ελένη Σταμπόλη, Αθήνα 1997, 188-192 (για την εκδήλωση αυτής και άλλων εξεγέρσεων κατά τον 11ο αιώνα εξαιτίας φορολογικών επιβαρύνσεων).

της καταπιεστικής φορολογικής πολιτικής του Νικηφορίτζη, σύμφωνα με τον Συνεχιστή του Σκυλίτζη, και στράφηκαν στους Σέρβους για υποστήριξη²⁷. Ένα τρίτο κίνημα μικρής διάρκειας και γεωγραφικής έκτασης –που εκδηλώθηκε περί το 1078 υπό την ηγεσία του Βούλγαρου Δοβρομηρού από τη Μεσημβρία– τυγχάνει μόνο μιας σύντομης αναφοράς από τις πηγές, προφανώς λόγω της περιορισμένης του σημασίας²⁸.

Ένα κοινό χαρακτηριστικό των ιστοριογράφων που καλύπτουν τα γεγονότα της εξέγερσης του 1040-1041 είναι η αναγνώριση της τάσης των Βουλγάρων για απαλλαγή από τον βυζαντινό ζυγό, χωρίς να την σχολιάζουν αρνητικά, παρόλο που σαφώς τους θεωρούν στασιαστές, όπως θα διαπιστώσουμε πιο κάτω. Έτσι, γράφοντας για την επανάσταση του Πέτρου Δελεάνου ο μεν Ιωάννης Σκυλίτζης αναφέρεται στη σφοδρή επιθυμία των Βουλγάρων για ανεξαρτησία, ο Μιχαήλ Ατταλειάτης θεωρεί ότι «απέβαλαν τα χαλινάρια της δουλείας και αποστάτησαν» και ο Ζωναράς ότι σφάδαζαν από την επιθυμία να αποσείσουν τον ζυγό της δουλείας²⁹. Εξάιρεση αποτελεί η διήγηση του Ψελλού, που θεωρεί αλαξονεία, θράσος

27. Η συνέχεια της Χρονογραφίας του Ιωάννου Σκυλίτζη (*Ioannes Skylitzes Continuatus*), έκδ. Εύδ. Τσολάκης [Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 105], Θεσσαλονίκη 1968, 162₁₈-163₁₃.- Βλ. B. Radojčić, Περί της εξέγερσης του Κωνσταντίνου Μποντίν, *Actes du XIIème Congrès International d'Études Byzantines, Ochrid 10-16 Septembre 1961*, Βελιγράδι 1964, 185-187· E. Stanesco, *La crise du Bas-Danube byzantin au cours de la seconde moitié du XIe siècle*, *Zbornik Radova Vizantinološkog Instituta* 9 (1966), 56-61· Malingoudis, *Nachrichten*, 64, 68-70· Cheynet, *Pouvoir et contestations*, αφ. 98, σ. 79· P. Stephenson, *Byzantine Policy towards Paristrion in the Mid-Eleventh Century: Another Interpretation*, *Byzantine and Modern Greek Studies* 23 (1999), 58-61· ο ίδιος, *Byzantium's Balkan Frontier*, 141-143.- Για τη χρονολόγηση της έναρξης της εξέγερσης στο διάστημα 26-31 Αυγούστου 1073, βλ. τα σχόλια του Τσολάκη, στην έκδοση του Συνεχ. Σκυλίτζη, *ό.π.*, 212-215· πρβλ. και την εξέγερση των Λαζισαίων το 1066, με τη σύμπραξη και Βλάχων και Βουλγάρων, λόγω φορολογικών αυξήσεων σύμφωνα με τον Κεκαυμένο, έκδ. Β. Wassilievsky - V. Jernstedt, *Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris de officii regis libellus*, Αγία Πετρούπολη 1896 [= Άμστερνταμ 1965], 70₁₀₋₁₈, κκεφ. 177-178.

28. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 119. Το κίνημα του Δοβρομηρού εκδηλώθηκε σχεδόν παράλληλα με εκείνο του Παυλιμιανού, από τη Φιλιππούπολη κατά τον Συνεχ. Σκυλίτζη (184₁₃₋₂₁) ή «Ρωμαίου» κατά τον Ατταλειάτη (302₁₋₁₃). Λέκα, που αυτομόλησε στους Πετοσενόγους και τους ξεχώρισε εναντίον των Βυζαντινών. Ο Wolff, *The 'Second Bulgarian Empire'*, 180, αναφέρει τον Δοβρομηρό ως Βογόμιλο (αν και οι Συνεχ. Σκυλίτζη και Ατταλειάτης δεν μαρτυρούν κάτι τέτοιο) και για τον λόγο αυτό βλέπει κάτι περισσότερο από «απλή πολιτική δυσαρέσκεια» πίσω από τα κινήματα αυτά. Βλ. τις σχετικές απόψεις του Malingoudis, *Nachrichten*, 64-66· πρβλ. και Cheynet, *Pouvoir et contestations*, αφ. 106, σ. 85.

29. Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, έκδ. I. Thurn, *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum* [CFHB V], Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1973, 409₉₇₋₉₈ (: τὸ γένος... τῶν Βουλγάρων, πρὸ ὀλίγου τὸν τράχηλον ὑποβαλὸν τῇ δουλείᾳ καὶ λίαν ὀργινόμενον ἑλευθερίας)· Συνεχ. Σκυλίτζη, 163₈₋₁₀ (: ὡς ἂν... τῆς ἐκ

και παράνοια την απόφασή τους να εξεγερθούν. Παρ' όλα αυτά μαρτυρεί και ο ίδιος μια γενικότερη δυσφορία τους και συνεχή επιθυμία για αποστασία, την οποία δεν πραγματοποιούσαν ελλείψει αρχηγού, μέχρι που εμφανίστηκε ο Δελεάνος³⁰. Η αναγνώριση της επιθυμίας για ανεξαρτησία –που παρουσιάζεται ως, κατά κάποιον τρόπο, αναμενόμενη εκ μέρους των προηγούμενων τριών συγγραφέων– δεν παρατηρείται στους πανηγυρικούς λόγους, με μόνη και πάλι εξαίρεση τον Μιχαήλ Ψελλό, ο οποίος –μνημονεύοντας την αντιμετώπιση της εξέγερσης του Δελεάνου από τον Μιχαήλ Δ' στην ομιλία του προς τον Κωνσταντίνο Μονομάχο– αναφέρεται στην υποβόσκουσα κοινή επιθυμία όλων των Βουλγάρων για εξέγερση³¹.

Όσον αφορά στην εξέγερση του 1186, ο Νικήτας Χωνιάτης –κύρια πηγή των γεγονότων– αναφέρει απλώς ότι και παλαιότερα οι «Μυσοί» κατά Ῥωμαίων ἐμγαλαύχησαν, τότε δὲ πρόφασιν εὐρηκότες ... ἐς λαμπρὰν ἀποστασίαν ἀνεσκιώτησαν³².

τῶν Ῥωμαίων ἐλευθερωθεῖν καταδυναστείας καὶ βαρύτητος) Ἀτταλειάτης, 9₁₆₋₂₂ (: Μυσοὶ δέ, οἷς εἰδικὴ προσηγορία τὸ τῶν Βουλγάρων καθέστηκεν ὄνομα, τηνεαῦτα τοὺς τῆς δουλώσεως ἀποπτύσαντες χάλινους εἰς ἀποστασίαν προεχωρήκησαν) Ζωναράς, 598₉₋₁₃.

30. Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, ἐκδ. Ἐ. Renault, *Michel Psello Chronographie*, τόμ. 1, Παρίσι 1926 [= ἐκδ. S. Impellizzeri, *Michele Psello Imperatori di Bisanzio Cronografia*, τόμ. 1, χ.τ.έ. 3¹⁹⁹⁷], IV, κεφ. XXXIX-XL, 76₆₋₇₇²⁷ [= Impellizzeri, 162₁₆₋₁₆₄²⁷]. Πρβλ. Ζωναράς, 598₁₀₋₅₉₉⁴: ὅταν βρέθηκε ο αρχηγός τὸ ἔθνος ἐξεργάγη εἰς φανεράν ἀποστασίαν καὶ εἰς ληστείας κενήντο καὶ τὰ τῶν Ῥωμαίων κατέτερεχε.

31. *Λόγος εἰς τὸν βασιλέα τὸν Μονομάχον*, ἐκδ. G. T. Dennis, *Michaelis Pselli Orationes Panegyricae*, Στουτγάρδη - Λιψία 1994, αρ. 2, στ. 341-344 [: ... καὶ λόγον ἐλευθερίας ὑποβαλλόμενος (ο Δελεάνος) πρὸς ἀποστασίαν ἐπαίρει, καὶ σπινθήρ ἀφανῆς εἰς πῦρ ἀνακαίεται. Ὅλον γὰρ τὸ ἔθνος (ενν. τῶν Βουλγάρων) συμφρονήσαν λαβῶν, καὶ ταῖς ὁμοφροσύναις τοῦ πλήθους θαρρήσας, τὰ ἡμέτερα καυτομεῖν ἐβούλετο ὄρια].

32. Χωνιάτης, *Ιστορία*, 368, στ. 54-57. Ως πρόφραση ο Χωνιάτης αναφέρει την ἔκτακτη φορολογία που επέβαλε ο Ισαάκιος Β' Ἄγγελος για να καλύψει τα έξοδα του γάμου του με τη θυγατέρα του οὐγγρου βασιλιά Βέλα Γ'. Προφανώς η φορολογία συνίστατο και σε καταβολές σε πηνηρονομικά προΐοντα, ὅπως μαρτυρεῖ ο ἴδιος ο Νικήτας Χωνιάτης, ἀλλὰ και ο Γεώργιος Αιζροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, ἐκδ. A. Heisenberg, *Georgii Acropolitae Opera*, τόμ. 1, Λιψία 1903, 18₆₋₂₂ (: ἐντεῦθεν ἐξ ἀπάτης τῆς Ῥωμαίων ἐπαρχίας πρόβατά τε καὶ χοῖροι καὶ βόες σνήγοντο· ἐπεὶ δὲ πλεῖον τῶν ἄλλων ἢ Βουλγάρων τρέφει ταῦτα, καὶ πλεῖον παρὰ ταύτης ἀπητοῦντο. Τὸ δὲ Βουλγάρων φύλον ... διὰ ... τὴν τοιαύτην πρόφασιν μεμελήτηκεν ἀνταρσίαν). Βλ. και τις διαφορετικές μεταξύ τους –ἀλλὰ ενδιαφεροῦσες– απόψεις για τα αίτια και τις αφορμές του κινήματος των R. Guiland, *Byzance et les Balkans sous le règne d'Isaac II Ange (1185-1195)*, *Actes du XIIème Congrès International d'Études Byzantines, Ochride 10-16 septembre 1961*, τόμ. 2, Βελιγράδι 1964, 126-127 και L. Mavrommatis, *La formation du deuxième royaume bulgare vue par les intellectuels byzantins*, *Études Balkaniques* 21 (1985/4), 30-38. - Για το περιεχόμενο του ὄρου «Μυσοί» και τη χρήση του ἀπὸ τὸν Χωνιάτη, βλ. παραπάνω, 63-64.

Γενικά οι Βούλγαροι αναφέρονται και αναγνωρίζονται, τόσο από την ιστοριογραφία όσο και από τα ρητορικά κείμενα ως «έθνος»³³, το οποίο είναι υπήκοο στην Αυτοκρατορία και τέτοιο οφείλει να παραμείνει³⁴. Έτσι, όπως γράφει ο Μιχαήλ Ψελλός, εκφράζοντας την πολιτική ιδεολογία των Βυζαντινών, ο Μιχαήλ Δ΄ –μόλις πληροφορήθηκε την εξέγερση των υπό τον Δελεάνο Βουλγάρων– έσπευσε αμέσως εναντίον των αποστατών, λέγοντας πως θεωρεί φοβερό να παραβλέψει το γεγονός ότι αφαιρείται τμήμα της αυτοκρατορικής επικράτειας³⁵. Για όλους τους ιστορικούς της εξεταζόμενης περιόδου οι εξεγερθέντες Βούλγαροι είναι αποστάτες. Οι συγγραφείς διαφοροποιούνται μόνον ως προς το ύψος, όταν αναφέρονται σε αυτούς: ο Ιωάννης Σκυλίτζης, ο Συνεχιστής του και ο Μιχαήλ Ατταλειάτης εκφράζονται με τρόπο ουδέτερο, ο Ψελλός είναι εντελώς αρνητικός, περιφρονητικός και ειρωνικός, όταν περιγράφει τα της εξέγερσης του Δελεάνου: πρόκειται για τυραννίδα ή μάλλον βραχύχρονη σκηνοθεσία τυραννίδας, όπου οι Βούλγαροι έπαξαν τον ρόλο του επικυρίαρχου λαού³⁶.

Οξύτερος εμφανίζεται ο Νικήτας Χωνιάτης στις αναφορές και στην κριτική των γεγονότων που διαδραματίζονται κατά το τέλος του 12ου και τις αρχές του 13ου αι. και των πρωταγωνιστών τους. Την αυστηρότερη κριτική εισπράττει ο τρίτος –και μικρότερος– από τους αδελφούς που πρωτοστάτησαν στην εξέγερση, ο

33. Ενδεικτικά βλ. Ψελλός, *Χρονογραφία*, κεφ. XL, 76₇ [= Impellizzeri, 162₇] (: τὸ σύμψαν ἔθνος (ενν. των Βουλγάρων)), κεφ. XLVI, 80₇ [= Impellizzeri, 170₇], ο οποίος επίσης τους χαρακτηρίζει και ως «γένος» (κεφ. XXXIX, 76₁ [= Impellizzeri, 162₁] : τὸ γὰρ δὴ γένος <των Βουλγάρων>)· βλ. και σημ. 34· Ζωναράς, *ό.π.* (σημ. 30) και 599₁₈. Για τη χρήση του όρου «Βούλγαρος», «Βουλγαρία», «βουλγαρικό έθνος» από τις βυζαντινές –και εν μέρει τις λατινικές πηγές– βλ. τη μελέτη του D. Angelov, *Formation and Development of the Bulgarian Nationality (Ninth to Twelfth Centuries)*, *Bulgarian Historical Review* 1 (1973), 49-64 [= ο ίδιος, *Les Balkans au Moyen Age: la Bulgarie des Bogomils aux Turcs*, Λονδίνο, Variorum Reprints, 1978, αρ. VIII], η οποία, όμως, θα πρέπει να αξιοποιηθεί με προσοχή, διότι ο συγγραφέας είναι, πιστεύω, επηρεασμένος από τις τάσεις της βουλγαρικής ιστοριογραφίας της εποχής.

34. Ψελλός, *Χρονογραφία*, κεφ. XLIX, 82₁₆₋₁₉ [= Impellizzeri, 174₁₆₋₁₉] (: ... ὁ αὐτοκράτωρ (Μιχαήλ Δ΄) ... τὸ γέ το ἔθνος (το βουλγαρικό), διάφοροι πολέμοις ... τρέπεται τε καὶ καταπολεμεί καὶ ὑπήκοον αὐτῆς τῆς ἀφ' ἧς ἀπεισάτησεν τήσασ...·)· πρβλ. Ψελλός, *Λόγος*, σφ. 349 [: κατὰ τοῦ ἀποστατήσαντος ἔθνους στρατεύεται (ο Μιχαήλ)]· Ζωναράς, 602₂ (: εἰς τὴν ἔθνος ἀρχήν ...) και 603₁₁ (: ἔπειω τῶ ἔθνει, εννοώντας το βουλγαρικό, που υπέκυψε και πάλι στην ηγεμονία των Ρωμαίων).

35. Ψελλός, *Χρονογραφία*, κεφ. XLII, 78₈₋₁₄ [= Impellizzeri, 166₇₋₁₄] [: Ὅ δὲ (Μιχαήλ) ἀθύμωσ τε εἶχε ... δεινὸν γὰρ ἔποιετο, ..., εἰ μηδέν τι προσθεῖη τῇ βασιλείᾳ Ῥωμαίων, μέρος τι ταύτης ἀφαρμεθεῖη, εὐθύνεσθαι τε καὶ παρ' ἀνθρώποις ὑπάπτενε καὶ παρὰ τῶ Θεῷ, εἰ ἐπιρραθνίμωσ τῶ γεγονότι ἐθελολήτης ὡσπερ παραχωρήσει Βουλγάρους τῆς ἀποστασίας Ῥωμαίων]. Πρβλ. και Ζωναράς, 600₉₋₁₂.

36. Ψελλός, *Χρονογραφία*, κεφ. XLI, 77₁₁₋₇₈₁₃ [= Impellizzeri, 164₁₁₋₁₃] (: ... ἔδοξάν τοι ὡσπερ ἐπὶ σκηπῆς βραχύν τνα χρόνον σχηματίσασθαι τῆς τυραννίδος καὶ ἀπολαῖσαι τῆς ὁμοιώσεως ...).

Ιωάννης, ο οποίος ανέλαβε την ηγεσία μετά τον θάνατο του Πέτρου το 1196/1197. Είναι ο κατ' εξοχήν εχθρός και εκδικητής των Ρωμαίων, ο οποίος *τραφεί εν τῷ Αἴψῳ καὶ γεννηθεὶς μικροῦ πᾶσαν τὴν ὑπὸ Ῥωμαίους ἐσπέριον ἐπικράτειαν διέφθειρεν καὶ ἠφάνισε πολέμοις ἀπολιμῶν, Σκνυθικῶς ἐφόδοις ἐξερημῶν καὶ πολλῶν τρόποις ἐκτρίβων κακώσεσιν*³⁷.

Αλλά και οι δύο άλλοι αδελφοί, ο Ασέν και ο Πέτρος παρουσιάζονται να φέρονται με τρόπο αλύπητο προς τους Βυζαντινούς. Σύμφωνα με τον ίδιο συγγραφέα, ο πρώτος δήλωσε σε ιερωμένο αιχμάλωτο, που τον παρακάλεσε να τον λυπηθεί, ότι δεν συνηθίζει να ελευθερώνει τους Ρωμαίους αλλά να τους σκοτώνει, ενώ ο δεύτερος –μετά τη δολοφονία του Ασέν– συνέχισε τις ληλασίες όπως ακριβώς ο αδελφός του, ακολουθώντας τη φυσική του, γι' αυτή τη συμπεριφορά, προδιάθεση³⁸.

Παρ' όλα αυτά υπάρχουν περιπτώσεις –αν και περιορισμένες σε αριθμό– θετικής αντιμετώπισης, εκ μέρους ιστοριογράφων, Βουλγάρων, των οποίων αναγνωρίζεται η ανδρεία και το θάρρος. Έτσι, ο Κωνσταντίνος Μανασσής τους αναφέρει ως ισάξιους αντιπάλους των Βυζαντινών και θαρραλέους πολεμιστές³⁹, ενώ ο Κεκαυμένος περιλαμβάνει στους υπερασπιστές του βουλγαρικού κάστρου Βοϊάνου (κατά την αποστασία του 1040-1041) άνδρες «ονομαστούς και πολεμιστές», οι οποίοι επιχείρησαν έξοδο (και εξοντώθηκαν), επειδή θεωρούσαν αισχύνη να μείνουν μέσα στην προστασία των τειχών⁴⁰. Ο Μιχαήλ Ψελλός, τέλος, αναγνωρίζει τη γενναιότητα και το ακαταμάχητο του «ηγεμόνα των Σκυθών» (ενν. των Βουλγάρων) Ααρών (στην πραγματικότητα πρόκειται για τον Ιωάννη Βλαδισθλάβο, γιο του αδελφού του Σαμουήλ, Ααρών), ο Κεκαυμένος τις στρατηγικές ι-

37. Χωνιάτης, *Ιστορία*, 612-52, 55, 618₉₄₋₂ (: *ἐχθρὸς ἄμα καὶ ἐκδιμητῆς Ῥωμαίους δειννύμενος, ἐκδίδοσι τοῖς Σκῦθαις εἰς προνομὴν ὅσα κομποπόλεις τῷ Βυζαντίῳ ἐγγίζουσαι φόρους τοῖς Λατίνους εἰσέφερον*).- Βλ. και άλλες αναφορές του ιστοριογράφου, όπου ο Ιωάννης παρουσιάζεται ως βίαιος και με φονικές διαθέσεις έναντι των Βυζαντινών (628₇₋₁₄) και ως ασεβής Χριστιανός και απάνθρωπος, εφόσον πολιορκησε τη Βάρνα –το 1201– την ημέρα του Μ. Σαββάτου, *οὔτε τὸν Χριστιανὸν αἰδεσθεὶς, ὃν μόνους περιέφερε χεῖλειαν, καὶ ἐπιπλέον ἔθαβε ζωντανούς μέσα στην τάφο ὅσους συνελάμβανε* (532₂₅₋₅₃₃₄₁).

38. Χωνιάτης, *Ιστορία*, 468₂₄₋₂₈ και 472₂₆₋₂₈ (: *ἡ γὰρ φύσις καὶ τούτω οὐδὲν τι πρὸς τὰ ἡμέτερα διεβράβευσε μέτριον*), αντίστοιχα.- Πρβλ. και τις περιπτώσεις του Χρύσου Δοβρομηρού (ό.π., 487, στ. 67-69) και του Ιβαγκού-Αλεξίου (513₂₈₋₃₁). Πρβλ. επίσης Μ. J. Leszka, *Car Piotr w opinii Bizantynczykow* (Οι απόψεις των Βυζαντινών για τον τσάρο Πέτρο), *Slavia Antiqua* 42 (2001), 97-106, μελέτη η οποία δυστυχώς δεν μου ήταν προσιτή.

39. Κωνσταντίνος Μανασσής, *Σύντομος Χρονική*, έκδ. Ο. Lampsides, *Constantini Manassis Breviarium Chronicum* [CFHB XXXVI/1], Αθήνα 1996, στ. 590₇₋₅₉₂₄.

40. Κεκαυμένος, *νεφ.* 80, 32₄₋₁₀.

κανότητες του Σαμουήλ και του Αλουσιάνου⁴¹, ενώ ο Σκυλίτζης συγκρίνοντας τον Σαμουήλ με τον γιο του Ρωμανό-Ραδομηρό, αναγνωρίζει τη φρόνηση και την ικανότητα σκέψης του πρώτου, τη ρώμη και τη δύναμη του δεύτερου⁴². Στην περίπτωση, πάντως, του Ψελλού θα μπορούσαμε να αποδώσουμε την αναγνώριση αυτή στον εγκωμιαστικό χαρακτήρα του κεμένου (πρόκειται για τον *Ἐπιτάφιο* στην Ειρήνη, σύζυγο του καίσαρα Ιωάννη Δούκα και θυγατέρα του στρατηγού και πατριζίου Νικήτα Πηγωνίτη, που –σύμφωνα με τον Ψελλό– φόνεψε τον Ααρών στη μάχη, το 1018) και στα πλαίσια της τάσης του Ψελλού να καταδείξει την ανδρεία του Νικήτα, που τόλμησε να αντιπαραταχθεί σε έναν τέτοιο γενναίο αντίπαλο⁴³.

Με τις δύο τελευταίες περιπτώσεις εισερχόμαστε στην εξέταση μιας άλλης παραμέτρου: πώς βλέπουν οι βυζαντινοί συγγραφείς τους εκάστοτε βούλγαρους ηγέτες, κυρίως σε σχέση με τον ηγεμονικό τίτλο που αυτοί χρησιμοποιούν, καθώς και ορισμένες προσωπικότητες βουλγαρικής καταγωγής, είτε αυτές ανήκουν στην ηγεμονική οικογένεια είτε όχι.

Μία σημαντική παρατήρηση είναι η ακόλουθη: όπως ανέφερα παραπάνω, για τις ιστοριογραφικές πηγές οι εξεγεθόντες Βούλγαροι και οι ηγέτες τους είναι –φυσικά– αποστάτες. Όταν όμως πρόκειται για τις προηγηθείσες των εκάστοτε περιγραφόμενων εξεγέρσεων βουλγαρικές ηγεμονικές οικογένειες, οι συγγραφείς δεν φαίνεται να αμφισβητούν τη βασιλική τους ιδιότητα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα συνιστά η περίπτωση του Ιωάννη Σκυλίτζη, ο οποίος γράφει ότι οι Βούλγαροι, όταν αποστάτησαν μετά τον θάνατο του Ιωάννη Τζιμισκή (976), επέλεξαν

41. Μιχαήλ Ψελλός, *Ἐπιτάφιος εἰς Εἰρήνην καισαρίσσαν*, ἐκδ. E. Kurtz - Fr. Drexl, *Michaelis Pselli Scripta Minora*, τόμ. 1, Μιλάνο 1936, 160¹²⁻²⁸: Κεκαυμένος, κεφ. 49, 18¹¹, κεφ. 63, 22²³.- Για την ταύτιση του «Ααρών» με τον Ιωάννη Βλαδισθλάβο από τον Ψελλό, βλ. παρακάτω, σημ. 45.- Για τη χρήση του όρου «Σκύθες» ως δηλωτικού των Βουλγάρων, βλ. ενδεικτικά Μιχαήλ Ψελλός, *Ἐγκώμιον εἰς Ἰωάννην τὸν θεοσεβέστατον μητροπολίτην Εὐχαιτῶν ...*, ἐκδ. Κ. Σάβας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τόμ. 5, Βενετία 1876 [Αθήνα 1972], 144²⁻³ (: *τοὺς πρὶν νομάδας κελημένους Σκύθας, ἔπειτα δὲ Βουλγάρους ἄνομασμένους*) Ψελλός, *Χρονογραφία*, κεφ. XLIX, 81⁴ [= Impellizzeri, 174⁴] καὶ Ζωναράς, 600⁷, 601⁴, 603⁶.- Περβλ. Ἀμαντός, *Τα εθνολογικά ονόματα εἰς τοὺς βυζαντινοὺς συγγραφείς Moravcsik, Byzantinoturcica*, 280.- Σχετικά με τον Αλουσιάνο, βλ. αμέσως παρακάτω.- Περβλ. καὶ Σκυλίτζης, 330⁹²⁻⁹³, για τον Σαμουήλ (: *... πολεμικός ἄνθρωπος ὃν καὶ μηδέποτε εἰδὸς ἤρμεῖν...*).

42. Σκυλίτζης, 349⁴⁶⁻⁴⁸.

43. Ο Σκυλίτζης, 357⁵⁴⁻⁶¹, δηλώνει ότι ο Βούλγαρος ηγεμόνας σκοτώθηκε στη μάχη κατά την πολιορκία του Δυρραχίου, ενώ μονομαχοῦσε ἔφιππος με τον Πηγωνίτη. Το θανατηφόρο κτύπημα, ὅμως, δεν το κατάφερε ο στρατηγός ἀλλὰ δύο ἀνώνυμοι στρατιῶτες, που ἔτρεξαν, ὅταν ο Ιωάννης ἔπεσε ἀπὸ τὸ ἄλογό του. Για τον Νικήτα Πηγωνίτη καὶ τὰ σχετικά γεγονότα, βλ. H. Grégoire, *Du nouveau sur l'histoire bulgaro-byzantine: Nicéas Pégonites vainqueur du roi bulgar Jean Vladislav, Byzantion* 12 (1937), 283-291.

ως άρχοντες τους τέσσερις γιους του κόμητος Νικολάου, ενός από τους ισχυρότερους Βουλγάρους. Αμέσως μετά ο συγγραφέας θέλει να δικαιολογήσει την ανάληψη της αρχηγίας από τους «κομητόπουλους» και πληροφορεί τον αναγνώστη για την τύχη των διαδόχων του αναγνωρισμένου από το Βυζάντιο ως βασιλέως Βουλγαρίας, Πέτρου, Βόρη και Ρωμανού (ο πρώτος σκοτώθηκε κατά λάθος από Βουλγάρους κατά την απόδρασή του από την Κωνσταντινούπολη, ενώ ο δεύτερος είχε ευνοησιασθεί και επομένως δεν μπορούσε να διεκδικήσει τον τίτλο που δικαιούνταν). Άρα, η βουλγαρική δυναστεία του Συμεών αναγνωριζόταν από τους Βυζαντινούς ως εκείνη που είχε το δικαίωμα να αναλάβει την ηγεσία των εξεγερθέντων Βουλγάρων. Για τους λόγους, όμως, που ανέφερε ο Σκυλίτζης, *καθίσταται μόναρχος Βουλγαρίας άπάσης ό Σαμουήλ*⁴⁴.

Άξιοσημείωτο πάντως, είναι το γεγονός ότι, όταν αργότερα ο ίδιος συγγραφέας θα αναφερθεί στην περίπτωση του Δελεάνου (που αυτοπροβλήθηκε ως γιος του Ρωμανού Ραδομηρού και εγγονός του Σαμουήλ, αλλά οι βυζαντινές πηγές δεν φαίνεται να δέχονται τον ισχυρισμό του), θα αναγνωρίσει το δικαίωμα αυτό (της ηγεσίας της εξέγερσης) στη γνήσια οικογένεια του Σαμουήλ, που την εκπροσωπούσε ο Αλουσιάνος, γιος του διαδεχθέντος τον Σαμουήλ, Ιωάννη Βλαδισθλάβου, και εγγονός του αδελφού του Σαμουήλ, Ααρών. Έτσι, θα γράφει ότι ο Δελεάνος δέχθηκε την προσχώρηση του Αλουσιάνου στο κίνημά του, επειδή φοβήθηκε *μή πως προτεθώσιν αυτώ μάλλον οί Βούλγαροι ώς εις βασιλεύον αίμα την αναφοράν έχοντι*⁴⁵.

44. Σκυλίτζης, 328⁵⁷-330⁹². Πιστεύω ότι η επιλογή του όρου «μόναρχος» αντί του «βασιλεύς» Βουλγαρίας υποδηλώνει ακριβώς την ιδιότητα του στασιαστή έναντι της Αυτοκρατορίας και του μη νόμιμου ηγεμόνα της.- Ο Κεκαυμένος, κεφ. 169, 65¹²⁻¹³, αποκαλεί ανεπιφύλακτα τον Σαμουήλ *ό τύραννος Βούλγαρος*, το ίδιο και τον Συμεών (κεφ. 82, 32²⁹: *Συμεών ό άρχων, Βουλγάρων ό τότε τύραννος*).- Βλ. και Ίωάννου Σταυραζίου Λόγος εις τά θαύματα του Άγίου Δημητρίου, έκδ. Ιωακείμ Ιβηρίτης, Μακεδονικά 1 (1940), ΙΔ' 25, 360¹⁴⁻¹⁵ (: ο Σαμουήλ ... *τό προς έσπέραν της των Θεσσαλονικέων άπαν βουλγαρικόν όμοι και Ρωμαϊκόν χειρωσάμενος, ισχυρώς έντυράνει στρατηγετώ*).- Πρβλ. όμως Σκυλίτζης, 346⁶⁶ και Ζωναράς, 598⁹⁻¹¹, όπου γίνεται λόγος περί της «βασιλείας» των Βουλγάρων που καθαρέρθηκε από τον Βασίλειο Β'.

45. Σκυλίτζης, 409⁸⁷⁻⁷, 413^{89-90,4-7}.- Τόσο ο Ψελλός, *Χρονογραφία*, κεφ. XLV, 79^{5,7} [= Impellizzeri, 168³-170⁵] όσο και ο Σκυλίτζης, 413⁹⁰⁻⁹¹, αναφέρουν τον Αλουσιάνο ως γιο του Ααρών. Είναι προφανές, πάντως, ότι ο Ψελλός –τουλάχιστον– εννοεί τον Ιωάννη Βλαδισθλάβο, εφόσον δηλώνει ότι ο «Ααρών» *βασιλεύς έγενόνη τοῦ έθνους* (ενν. των Βουλγάρων) και είναι γνωστό ότι ο Σαμουήλ εξολόθρευσε τον ίδιο τον Ααρών και όλη την οικογένειά του το 976 (ή το 987), με εξαίρεση τον Ιωάννη Βλαδισθλάβο, που βασιλεύσε το 1015-1018. Βλ. και Grégoire, Du nouveau sur l'histoire bulgaro-byzantine.- Ενδιαφέρουσα είναι η πρόταση για λύση του προβλήματος από τον S. Gičev, *Essay on Interpreting the Name Aloussian, Études Balkaniques* 6 (1967), 169-173, ο οποίος θεωρεί πιθανή την ύπαρξη δύο μελών της οικογένειας του Σαμουήλ με το όνομα Αλουσιάνος, ενός γιου του Ααρών και ενός γιου του Ιωάννη Βλαδισθλάβου.

Παρόμοιες απόψεις διαφαίνονται και στη *Χρονογραφία* του Μιχαήλ Ψελλού, στο σημείο όπου ο συγγραφέας αναφέρεται στην περίπτωση του Αλουσιάνου –του «χαριέστερου» των γίων του Ιωάννη Βλαδισθλάβου–, που ήταν *τό τε ἤθος ἡδὺς καὶ τὴν γνώμην λαμπρὸς καὶ τὴν τύχην ἐπίσημος*, και τον εμφανίζει να προσχωρεί στο κίνημα των Βουλγάρων, επειδή πληροφορήθηκε ότι *ἐρημίαι τοῦ βασιλείου γένους τὸν νόθον καὶ πεπλασμένον* (ενν. τον Δελεάνο) *ἐαυτοῖς βασιλεύειν εἶλοντο*. Όταν τελικά απέδειξε, σύμφωνα με το ίδιο κείμενο, ότι ήταν πράγματι ο γιος του τελευταίου βούλγαρου βασιλέα, του Ιωάννη Βλαδισθλάβου, *πρὸς τὸ γνήσιον οἱ πλείους* (ενν. από τους εξεγερθέντες) *στέρμα τὰς γνώμας μετέθεσαν*⁴⁶.

Η βασιλική ιδιότητα του Σαμουήλ όχι μόνον αναγνωρίζεται εκ μέρους των Βυζαντινών, αλλά και δηλώνεται ότι προσδίδει την αίγλη μιας λαμπρής καταγωγής στα μέλη της οικογένειάς του, στις περιπτώσεις εκείνες που οι συγγραφείς αναφέρονται σε επιγαμίες μεταξύ αυτών και επιφανών Βυζαντινών. Χαρακτηρι-

46. Ψελλός, *Χρονογραφία*, κεφ. XLV-XLVIII, 79₃-81₁₄ [= Impellizzeri, 168₃-172₁₄] πρβλ. και την άποψη του για τον Δελεάνο *ό.π.*, κεφ. XL, 76₃-77₂₂ [= Impellizzeri, 162₃-164₂₂] και *Λόγος*, στ. 338-340 Σκυλίτζης, 413_{89.4}. Οι δύο πηγές διαφέρουν ως προς το κατά πόσον ο Αλουσιάνος κατείχε θέση στη βυζαντινή στρατιωτική ιεραρχία (Σκυλίτζης, *ό.π.*) ή ήταν κατά κάποιον τρόπο εξόριστος από την πρωτεύουσα (Ψελλός, *Χρονογραφία*, κεφ. XLVI, 80₁₋₇ [= Impellizzeri, 170₁₋₇]) την εποχή που εκδηλώθηκε η εξέγερση. Πρβλ. και Ζωναράς, 598₁₂-599₄, 601₇-602₁₆. Θα πρέπει, πάντως, να σημειωθεί ότι ο Αλουσιάνος είχε τον τίτλο του *πατρικίου* και το αξίωμα του *στρατηγού Θεοδοσιουπόλεως*, όταν εκδηλώθηκε η εξέγερση του 1040 (Σκυλίτζης, 413_{89.91}) και ότι, μετά την τύφλωση του Δελεάνου από τον ίδιο, ήλθε σε συνεννόηση με τον Μιχαήλ Δ' και προσχώρησε στους Βυζαντινούς, λαμβάνοντας ως αντάλλαγμα τον τίτλο του *μαγίστρου* (Σκυλίτζης, 414_{29.38}) ή του *πατρικίου* κατά τον Μιχαήλ Ψελλό (*Χρονογραφία*, κεφ. XLIX, 81₁-82₁₆ [= Impellizzeri, 174₁₋₁₅]). Τα γεγονότα αυτά προκάλεσαν την υποψία των μελετητών, ότι πιθανόν όλες οι ενέργειες του Αλουσιάνου είχαν υποκινηθεί από τις βυζαντινές αρχές με σκοπό τη διάσπαση των βουλγαρικών επαναστατών, πράγμα που έγινε τελικά (βλ. σχετικά Gičev, *Essay on Interpreting the Name Alloussian*). Εόν στα δεδομένα αυτά προσθέσουμε και τη δήλωση του Ψελλού ότι ήταν φίλος με τον Αλουσιάνο (κεφ. XLVII, 80₃ [= Impellizzeri, 170_{2.3}]: *ἦν γὰρ μοι ἕθας ὁ ἀνὴρ*), μπορούμε να εξηγήσουμε την αμφισβήτηση εκ μέρους των βυζαντινών πηγών της γνησιότητας της καταγωγής του Δελεάνου από τον Σαμουήλ. Άξιο μνείας είναι, επίσης, το γεγονός ότι ο Αλουσιάνος δεν εκτέλεσε, αλλά τύφλωσε τον Δελεάνο. Δεδομένου του γεγονότος ότι η τύφλωση ήταν η κατ' ἐξοχήν επιβαλλόμενη ποινή στους στασιαστές για τους Βυζαντινούς (βλ. σχετικά Καλλιόπη Μπουρδάρα, *Καθοσώσεις και Τυραννίς κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους. Μακεδονική δυναστεία (867-1056)*, Αθήνα 1981, 165-167), θα πρέπει να υποθέσουμε είτε ότι πράγματι ο πρώτος ενεργούσε ως όργανο της βυζαντινής αρχής είτε –στην αντίθετη περίπτωση– ότι είχε επηρεαστεί από τη βυζαντινή θεωρία και πρακτική, την οποία επιδίωξε να εφαρμόσει μμιούμενος τον βυζαντινό αυτοκράτορα. - Βλ. και Ζωναράς, 599₁₁-600₂, όπου φαίνεται και πάλι (στην περίπτωση της αντιπαράθεσης Δελεάνου - Τειχομηρού) ότι χρητίρηο για την αναγνώριση κάποιου διεδικητή ως ηγέτη των Βουλγάρων αποτελούσε –για τον ίδιο τον βουλγαρικό λαό– η καταγωγή του (πραγματική ή όχι) από την οικογένεια του Σαμουήλ.

στικό παράδειγμα αποτελεί ο Νικηφόρος Βρυέννιος, ο οποίος θεωρεί τον γάμο του Ισαακίου Α' Κομνηνού *τῆ πρεσβυτέρᾳ τῶν βασιλέως Βουλγάρων Σαμουήλ θυγατέρων, Αϊκατερίνα*, ως λαμπρό, που ταίριαζε σε νέους με περιφανή καταγωγή, όπως ήταν ο Ισαάκιος⁴⁷. Ο ίδιος συγγραφέας επαινεί τη σύζυγο του Ανδρονίκου Δούκα (γιου του καίσαρα Ιωάννη Δούκα), Μαρία, τόσο για το εξωτερικό και ψυχικό κάλλος της όσο και για την περιφανή καταγωγή της: *τῆ περιφανείᾳ τοῦ γένους αἱ τῶν ἀρετῶν ἀγλαΐαι καὶ ἡ τῶν ἡθῶν κοσμιότης συνήστραπτε. Πατρώθεν γὰρ εἰς τὸν βασιλέα τῶν Βουλγάρων Σαμουήλ ἀνεῦλκεν τὸ γένος, Τρωϊάννου θυγάτηρ οὕσα τοῦ ἐκεῖνου νιέως*⁴⁸.

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι, με εξαίρεση τον Κεκαυμένο, δεν εντοπίστηκε στα ιστορικά κείμενα χαρακτηρισμός του Σαμουήλ ως «τυράννου».

Αν προχωρήσουμε τώρα στους πανηγυρικούς λόγους της εποχής που εξετάζεται και που παρέχουν στοιχεία για το υπό έρευνα θέμα, θα διαπιστώσουμε ότι αυτοί περιορίζονται χρονικά στα τέλη του 12ου αι. και απευθύνονται στον Ισαάκιο Β' και τον Αλέξιο Γ' Ἄγγελο, οι οποίοι αντιμετωπίζουν το κίνημα των Βουλγάρων και Βλάχων. Οι ομιλίες αυτές εκφράζουν την εικόνα των αποστατών και των ηγετών τους, όπως αυτή προβάλλεται από την αυτοκρατορική προπαγάνδα⁴⁹.

Κύριο χαρακτηριστικό όλων των ομιλιών που μελετήθηκαν είναι η ιδιαίτερη προβολή της ιδιότητας των Βουλγάρων (και κατά περίπτωση των Βλάχων) ως υπηκόων της Αυτοκρατορίας, που τόλμησαν να αμφισβητήσουν την επικυριαρχία

47. Νικηφόρος Βρυέννιος, *Ιστορία*, έκδ. P. Gautier, *Nicéphore Bryennios Histoire* [CFHB IX], Βρυξέλλες 1975, 77¹⁰⁻¹³. Ο Βρυέννιος σφάλλει θεωρώντας την Αικατερίνα θυγατέρα του Σαμουήλ. Στην πραγματικότητα ήταν θυγατέρα του Ιωάννη Βλαδισθλάβου, τελευταίου βούλγαρου ηγεμόνα πριν από την υποταγή της Βουλγαρίας και ανειψιού του Σαμουήλ, και αδελφῆ του Αλουσιάνου. Βλ. Σκυλίτζης, 492⁵¹ (: *θυγατέρα τοῦ Βλαδισθλάβου τοῦ Βουλγαρίας βασιλέως*): M. Lascaris, Seeau de Radomir Aaron, *Byzantinoslavica* 3 (1931), 414 (γενεαλογικό δένδρο του Ιωάννη Βλαδισθλάβου) και τα σχόλια του Gautier, *ό.π.*, σμμ. 8.

48. Βρυέννιος, 219¹⁵⁻²¹. Ο συγγραφέας εσφαλμένα και πάλι θεωρεί τη Μαρία εγγονή του Σαμουήλ: στην πραγματικότητα ο Τρωϊάννος ήταν γιος του ανειψιού του, Ιωάννη Βλαδισθλάβου (βλ. Lascaris, Seeau de Radomir Aaron και τα σχόλια του Gautier, *ό.π.*, 218, σμμ. 6, 7.- Πρβλ. Άννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς*, έκδ. B. Leib, *Anne Comnène Alexiade*, τόμ. 1, Παρίσι 1937, 80²⁸ [= έκδ. D. Reinsch - A. Kambylis (CFHB XL/1), Βερολίνο - Νέα Υόρκη 2001, 69⁴⁴⁻⁴⁸], για την καταγωγή της Μαρίας από την πρώτη οικογένεια της Βουλγαρίας, και Μιχαήλ Ψελλός, *Ἐπιτάφιος εἰς Εἰρήνην καιάριμσαν*, 169¹¹⁻¹⁴. Βλ. D. Polemis, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, Λονδίνο 1968, 58.

49. Για τα μέσα και τους τρόπους που χρησιμοποιεί η αυτοκρατορική προπαγάνδα, βλ. την ενδιαφέρουσα –παρ' όλο που αναφέρεται σε προγενέστερη περίοδο– μελέτη της Nike-Catherine Koutrakou, *La propagande impériale byzantine. Persuasion et réaction (VIIIe-Xe siècles)* [Bibliothèque Sophie N. Saripolou, 93], Αθήνα 1994.

του εκλεγμένου με θεία βούληση βασιλέως. Είναι, λοιπόν, «πνηροί δούλοι αποστάτες» οι εξεγερθέντες υπό τον «πρωτοαποστάτη» Πέτρο, *φυγάδες και ὄρειβάται δοῦλοι* κατά τον Γεώργιο Τορνίκη⁵⁰, «ανάρτες», *ἀποστατικὸν φύλον*, επίορκοι που πολλές φορές δεν τήρησαν τους ὄρκους που ἔδωσαν στον «ισόθεο βασιλέα» κατά τον Νικήτα Χωνιάτη⁵¹, «βάρβαροι αποστάτες» τους οποίους οι βυζαντινοί στρατιώτες *ῥᾶρον ἢ δειλὰ κνώδαλα... ἐθήρουν* κατά τον αδελφό του τελευταίου, Μιχαήλ Χωνιάτη⁵². Ο παραλληλισμός των στασιαστών με πνηρούς δούλους που μετέρχονται κάθε μέσον ὡστε να αποφύγουν την τιμωρία του κυρίου τους μαζί με την παρομοίωσή τους με δειλά ζῶα (δορκάδες, ελάφια, πρόβατα που παγιδεύονται στο μαντρί) – αλλά και με ὑπουλα, ὡπως το φίδι – είναι τα μέσα του λόγου που χρησιμοποιούνται για να ταπεινωθούν και να υποβιβαστούν στο ακροατήριο ὡς δειλοί οι αντίπαλοι, ἀπὸ ὅλους σχεδόν τους ομιλητές⁵³. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθεῖ μία ουσιαστική διαφοροποίηση ἀπὸ την ἔμμετρη χρονογραφία του Κωνσταντίνου Μανασσή. Εκεί οι Βούλγαροι παρομοιάζονται με αγριόχοιρους, που μάχονται ἐναντίον των Βυζαντινῶν με λύσσα, ἡ οποία τους

50. Γεώργιος Τορνίκης, *Λόγος ... εἰς τὸν αὐτοκράτορα κῆρ Ἰσαάκιον τὸν Ἄγγελον ...*, ἐκδ. W. Regel, *Fontes Rerum Byzantinorum. Rhetorum saeculi XII orationes politicae*, πρόλογος Α. Ρ. Kazhdan, Λιμρία 21982, XV, 263₂₅, 262₂₁₋₂₃ (: *πνηρία ἀμαρτωλῶν, ... ἦν... τὸ ἀποστατικὸν τοῦτο δοῦλον ἐπονηρεῖσαστο*), 262₂₅₋₂₈ (οἱ ἀποστάτες συνήλθαν, ἀφοῦ γνώρισαν τὴν πολεμικὴν ἰσχύ του Ἰσαακίου, ἀντελήφθησαν το συμφέρον τους καὶ ἀναγνώρισαν τὸν δεσπότη τους καὶ ὅλοι τοῦ δουλικοῦ καθήκοντος γίνονται), 264₁₀, 273₂₉₋₂₇₄₃: Σέργιος Κολυβάς, *Λόγος ... εἰς τὸν αὐτοκράτορα κῆρ Ἰσαάκιον τὸν Ἄγγελον ...*, ἐκδ. W. Regel, *ὁ.π.*, XVII, 293₈₋₉ («αὐτοκασίγητοι ἀποστάται» ἀποκαλοῦνται οἱ Πέτρος καὶ Ἀσέν), 294₁₀.

51. Νεαίτας Χωνιάτης, *Λόγοι*, ἐκδ. I.-L. van Diēten, *Nicetae Choniatae Orationes et Epistulae* (CFHB III), Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1972, Δ', 26₁₉, 27₁₀, Α', 63, 8: ἔθνος γὰρ εἰσι βουλήν ἀπολωλεκός, ἐκπορευῆσαν ἐν τοῖς ἐπιτηδεύμασι σφῶν Θεοῦ τε σωτήρος τῆ παραβάσει τῶν ὄρκων ἀφαιρετῆκος καὶ βασιλέως ἰσοθέου πολλὰς καταφυσάμενον καὶ τὸ ὅλον σκενὴ ὀργῆς κατηρητιομένα εἰς ἀπόλειαν, στήν ψυχὴν του οποίου οἱ Ἰσαάκιος Α' – ὡπως ο Μωυσῆς που ἐγράφηε τον Νόμο σε λίθινες πλάκες – ἤθελε να χαράξει τὸν τῆς προτέρας δουλείας νόμον (ὁ.π., 6₁₁₋₁₅): οἱ ἀποστάτες εἶναι ... ἡ ἄπιστος αὐτῆ καὶ μοιχαλῆς γενεά, ἡ ὡς δάμαλις παροιστηῆσασα, ἡ ὑβρίστρια, ἐφ' ἣν καὶ Θεὸς ὁ τῶν ἐκδόκησεων Κύριος οὐ χρονεῖ παραρησιαζόμενος ὡς μῆκετ τῶν ἀνοσιῶν ἔργων αὐτῆς ἀνεχόμενος (ὁ.π., Β', 9₂₋₄): πρβλ. καὶ ὁ.π., 7₁₄.

52. Μιχαήλ Χωνιάτης, *Λόγος ... εἰς Ἰσαάκιον Ἄγγελον*, ἐκδ. Σπ. Λάμπρος, *Μιχαήλ Ἀκομνάντου τοῦ Χωνιάτου τὰ Σωζόμενα*, τόμ. 1, Αθήνα 1879/1880 [= Groningen 1968], 249₈₋₂₄.

53. Γεώργιος Τορνίκης, 263₂₋₅, 268₁₀₋₁₅ (: καὶ μόνῃ βουληθῶν τὰ ἐρημάζοντα ταῦτα θρηρία καὶ ὄρειστροφα κνωδάλων δόρην δειλοκαρδίων ἔτρεψας εἰς φυγήν): Σέργιος Κολυβάς, 293₁₄: Νυμφήρορος Χρυσοβέργης, *Λόγος ... τῷ αὐτοκράτορι κυρῷ Ἀλεξίῳ τῷ Κομνηνῷ*, ἐκδ. M. Treu, *Nicéphori Chrysobergae ad Angelos orationes tres*, CXXVII. Programm des Königl. Friedrichs-Gymnasium zu Breslau, II. Wiss. Abhandlung, Breslau 1892, II, 20₂₋₁₁: Νικήτας Χωνιάτης, *Λόγοι*, Α', 5₁₆₋₁₇, Β', 9₂, Δ', 27₅₋₁₄, Ζ', 6₁₁₋₁₂₋₁₃, ΙΑ', 11₁₈₋₁₉, πρβλ. καὶ Θ', 92₆₋₉: Μιχαήλ Χωνιάτης, *Λόγος*, 249₁₇₋₂₄. Βλ. καὶ ἐπόμενη σημείωση.

οδηγεί ακόμη και στην αυτοκαταστροφή, με σκυλιά, αλλά και με λιοντάρια ισάξια των «Ρωμαίων»⁵⁴.

Ένα άλλο στοιχείο ιδιαιτερότητας στην παρουσίαση των βούλγαρων (και των βλάχων) επαναστατών είναι η σύνδεσή τους με το περιβάλλον από το οποίο προέρχονται (τον Αίμο) και στο οποίο ζουν και δρουν: ... *εξημάζοντα θηρία όρεσάρωφα* κατά τον Γεώργιο Τορνίκη, πρόβατα που αλώθησαν στο βουνό κατά τον Σέργιο Κολυβά⁵⁵.

Οι ηγέτες τους –με εξαίρεση τον Ιωάννη– παρουσιάζονται και αυτοί ως δούλοι, που επιχείρησαν να διεκδικήσουν την εξουσία από τον αυτοκράτορα. Από τους δύο αδελφούς που ξεκίνησαν την εξέγερση, Πέτρο και Ασέν, ο πρώτος γίνεται κατ' εξοχήν αντικείμενο κριτικής εκ μέρους των βυζαντινών ομιλητών⁵⁶. Χαρακτηριστικός είναι ο παραλληλισμός του Πέτρου με τον δαίμονα από τον Νικήτα Χωνιάτη: Είναι *ό μαστιγίας και τριδουλος τοῦ ἀληθοῦς δεσπότη* που θα ζητάει από τα βουνά να τον καλύψουν για να κρυφτεί, δαμιονόληπτος που κόμπασε ότι θα θέσει τον θρόνο του στα ψηλά όρη του βορρά και ότι θα είναι αντίπαλος Σατάν στον αντιπρόσωπο του Θεού βυζαντινό αυτοκράτορα⁵⁷. Παρόμοια εί-

54. Στ. 590_{8,9}, 591₇₋₁₈. Στο τέλος, βέβαια, ο συγγραφέας αποδίδει στην επιμονή και στη γενναότητα του Βασιλείου Β' τη μετατροπή των Βουλγάρων από «γαύρους» σε «δελούς», από «ελευθέρους» σε «δούλους» (στ. 592_{3,35}). Βλ. και παραπάνω, 69-70.- Πρβλ. και τον Χωνιάτη, *Ιστορία*, 468₁₃₋₁₄ (ο Ασέν μετά την ήττα του σεβαστοκράτορος Ισαακίου, χωρίς φόβο πλέον, επιδόθηκε σαν λιοντάρι σε επιθέσεις και λεηλασίες εναντίον των Βυζαντινών).

55. 268₁₁ και 293₁₄, αντίστοιχα.

56. Γεώργιος Τορνίκης, 264₁₀-265₉. Ο ρήτορας εδώ (επιδιώκοντας να προβάλλει για μία ακόμη φορά τη βυζαντινή αυτοκρατορική ιδέα) αναφέρεται στον «αποστάτη» Πέτρο, που μετάνιωσε για την εξέγερσή του, γιατί –όπως δεν μπορούν να ζήσουν όσοι απομακρύνονται από τον Θεό– δεν μπόρεσε και εκείνος να ζήσει μακριά από τον ένθεο αυτοκράτορα και έμρινε ότι είναι πιο συμφέρον *μένειν εν τῷ καθεστῶτι καὶ εἰρηνεῖν ... ἢ τοῦναντίον ... δραπετεῦν μὲν κατὰ πονηρὰ καὶ δύστροπα θεραπόντια καὶ τοὺς φαίλους οὐκίστριβας*. Ο «πονηρός αυτός και αυθάδης δούλος» δεν τιμωρήθηκε από τον Ισαάκιο, αφενός χάρη στη φιλανθρωπία του αυτοκράτορα και αφετέρου, επειδή επεδίωξε να τον χρησιμοποιήσει ως πρότυπο στον αδελφό του, τον Ασέν, ώστε να καταθέσει και αυτός τα όπλα (ό.π., 265₁₆-266₄; πρβλ. και 267₂₁, 268₁₅₋₂₄, 269₁₉₋₂₄). Σχετικά με τη διαφροσύνη του Πέτρου με τον Ασέν βλ. και Σέργιος Κολυβάς, 293₈-294₁₉; Ch. Brand, *Byzantium Confronts the West 1180-1204*, Κέμπριτζ Μασσαχουσέτης 1968, 95 και Α. Každan, *La date de la rupture entre Pierre et Asen (vers 1193)*, *Byzantion* 35 (1965): *Mémorial Henri Grégoire*, 167-174.

57. *Τί γὰρ ἂν καὶ δράσειεν ὁ μαστιγίας καὶ τριδουλος τοῦ ἀληθοῦς δεσπότη ... νρητικώτατε βασιλεῦ ... κἂν τὸν Ἐωσφόρον ὁ δαμιονόληπτος θήσειν τὸν θρόνον ἐκόμπασεν ἐπὶ τὰ ὄρη τὰ ὑψηλὰ τὰ πρὸς βορρᾶν καὶ σοὶ τῷ ἀντιθέῳ ἄνακτι Σατάν καὶ ἀντίθρονος ἔσεσθαι* (Νικήτας Χωνιάτης, *Λόγοι*, Α', 5₁₁₋₂₁). Πρβλ. και Νικήτας Χωνιάτης, *Λόγοι*, Β', 7₂₇₋₃₁ (ὁ γὰρ δαμιονόληπτος τῷ ὄντι Πέτρος ... εἰς ἀποστασίαν ἰδών, ... τὸν σύνωικον αὐτῷ μμεῖται δαίμονα), 8₁₃₋₁₅ (ὁ Πέτρος ως «ἀλάστωρ» δαίμων θα ευχαριστεῖ την ψυχὴ του με τα αἵματα και τους θρήνους των χριστιανών), Ζ', 60₂₂ (όπου Σατάν είναι ο

ναι και η άποψη που εκφράζει για τον Πέτρο ο Μιχαήλ Χωνιάτης στον Λόγο του προς τον Ισαάκιο Άγγελο: ο «θειότατος βασιλεύς», Ισαάκιος, όπως ακριβώς ο Χριστός, κατέβηκε (από τον ουρανό) για να αιχμαλωτίσει την αποστατική δύναμη (= το κακό, τον Σατάν, προφανώς), στράφηκε *πρὸς τὸν ἀποστάτην δούλον*, δηλ. τον Πέτρο, ... *ὃς ἀπονοίει μετεωρισθεὶς κατεσκήνωσεν ἐν ταῖς ὀπαῖς τῶν πετρῶν, ὑψῶν κατοικίαν αὐτοῦ καὶ λέγων ... τίς με κατάξει ἐπὶ τὴν γῆν*, αγνοώντας τη συνέχεια των θείων λόγων, που αποτελούν χρησιμὸν περὶ του αυτοκράτορος και δηλώνουν τη νίκη του ἐπὶ οποιουδήποτε τοιμήσει να ανεβεί ψηλά σαν αετός⁵⁸. Αετός, βέβαια, είναι ἐδῶ ο βασιλεύς, τον οποίο ο «τύραννος» θέλει να μιμηθεῖ.

Αλλά και ο τρίτος ἀδελφός, ο Ιωάννης, που ὅπως εἶδαμε παραπάνω γίνεται αντιζείμενο αυστηρῆς κριτικῆς ἀπὸ τον ιστορικό Νικῆτα Χωνιάτη, δεν τυγχάνει καλύτερης μεταχείρισης ἀπὸ τον Νικηφόρο Χρυσοβέργη σε πανηγυρικό λόγο του προς τον Αλέξιο Γ', ὅπου παρουσιάζεται ως ἄθλιος φηγάς, ἀποστάτης, ἀπάνθρωπος λέων, ἀμοβόρο θηρίο της Θράκης⁵⁹. Θα πρέπει να σημειωθεί, ὅτι η ιδιότητα του «τυράννου», που ὁπως εἶναι ἀναμενόμενο- ἀποδίδει και ο Χωνιάτης στον Ιωάννη στην ομιλία που ἀπύθυνε στον Αλέξιο Γ' Άγγελο το 1202⁶⁰, δεν ἀπαντά στο ιστορικό του ἔργο (παρά την ιδιαίτερα ἀρνητικὴ ἀντιμετώπιση του Ιωάννη ἀπὸ τον συγγραφέα), ὅπου ἀναφέρεται σχεδόν πάντοτε εἴτε ἀπλά με το ὄνομά του ἢ ως ο «Μυσὸς Ιωάννης». Ο Ιωάννης, ὁμως, ἀναφέρεται μία και μόνο φορὰ

Ιβαγκός) και ΙΑ', 110₂₃₋₂₄ [Σατάν σοι και ἀντάρτης φαινόμενος (ο Ιωάννης Μυσίας ἐναντι του Αλεξίου Γ')], αλλά και Χωνιάτης, *Ιστορία*, 32₃₈₋₄₀, ὅπου με τον Σατάν παρομοιάζεται ο σεβαστοκράτωρ Ισαάκιος, ἀδελφός του Ιωάννη Κομνηνού, που εἶχε καταφύγει στον σουλτάνο του Ικονίου, επιθυμούσε σφοδρὰ να ἐπιτεθεῖ στις βυζαντινὲς περιοχές και *Σατάν γενέσθαι τῷ Ιωάννη*. Σε ὅλες τις παραπάνω περιπτώσεις προβάλλεται η πολιτικὴ θεωρία των Βυζαντινῶν, σύμφωνα με την οποία ο αυτοκράτωρ εἶναι ο ἀντιπρόσωπος του Θεοῦ και κύριος της Οικουμένης. Ἔτσι, ο «τύραννος» -ασχέτως ἀν εἶναι ἀλλοεθνῆς ἢ «Ρωμῆαιος»- εἶναι ο ἀντίπαλός του, που κατ' ἀναλογίαν παρομοιάζεται με τον Σατανά, ο οποίος ἐπιδιώκει να καταστῆ ο μόνος κύριος του κόσμου.

58. Μιχαήλ Χωνιάτης, *Λόγοι*, 248₁₆₋₂₃. Βλ. και 246₂₇: «Αποστατήσας πονηρὸς δούλος ο Πέτρος», 247₄: «δυσκαταγώνιστος ἀποστάτης». - Ο Πέτρος ἀποκαλεῖται ἐπίσης και ἀπὸ τον Νικῆτα Χωνιάτη (*Λόγοι*, Θ', 91₂₇₋₉₂) *κρυφονίτης ... και μαστιγίας ... μόνον οὐ κατὰ κόρησιν ἀγρίως ὡς οἰκότεριψ ἑαυζόμενος* (δούλος ἢ κατὰδικος που τιμωρεῖται με ξύλινα δεσμά, ὅπου κλείνονταν ο λαμῶς τους και προφανῶς ἐσκυβαν, και κατ' ἐπέκτασιν ο κακός, ολέθριος, πανούργος, ο οποίος μόνον που δεν ραπιζόταν στον κρόταφο σαν τους οικακούς δούλους), βάρβαρος που παρ' ὀλίγον να πεθάνει ἀπὸ τον φόβο του και δέεται *δίσαν καναρίων ψυχῶν ἐκαιπτόντων βασιλείων δράξασθαι δείτνον ...*

59. Νικηφόρος Χρυσοβέργης, *Λόγος*, 19₃₋₆. Πρβλ. Ιωάννης Σταυράκιος, ΚΑ', 35, 372₁₆₋₂₅.

60. *Λόγοι*, ΙΑ', 110₃₀ (: *την τῆς Μυσίας τυραννίδα περιβάλλετο*). Για τη χρονολόγηση, βλ. J.-L. van Dieten, *Nicetas Choniates. Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie* (Supplementa Byzantina 2), Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1971, 59, 133-135.

από τον Νικήτα ως ο «άρχων της Ζαγοράς»⁶¹. Ίσως ο όρος «άρχων» να υποδηλώνει την αναγνώριση μιας παγιωμένης πλέον κατάστασης –τουλάχιστον στην περιοχή αυτή– μετά το 1200 (η χρήση του όρου γίνεται στα πλαίσια της περιγραφής της εξέγερσης του Ιβαγκού-Αλεξίου το 1199-1200) ή στα τέλη του 1201, οπότε αναφέρονται από τον Χωνιάτη σπονδές μεταξύ Αλεξίου Γ' και Ιωάννη⁶². Ο όρος αυτός, που απαντά από τον 7ο μέχρι και τον 10ο αιώνα στις βυζαντινές πηγές –αλλά και στις πρωτοβουλγαρικές επιγραφές–, φανέρωνε αρχικά τη «φοιδεραιτική» σχέση μεταξύ βυζαντινού αυτοκράτορα και βούλγαρου ηγεμόνα (όπως προκύπτει από τη συνθήκη του 681), ενώ στη συνέχεια –από την εποχή του εκχριστιανισμού των Βουλγάρων και της συνθήκης του 864– την αναγνώριση από το Βυζάντιο της πολιτειακής τους αυτοτέλειας⁶³. Ο χαρακτηρισμός του Ιωάννη, τέλος, ως «βασιλέως» από τον Νικήτα Χωνιάτη σε μία συγκεκριμένη περίπτωση, δεν θα πρέπει να αξιολογηθεί ως αναγνώριση εκ μέρους του βασιλικής ιδιότητας για τον Ιωάννη, εφόσον του αποδίδει τίτλο που ο ίδιος ο βούλγαρος ηγέτης χρησιμοποίησε για τον εαυτό του σε επιστολή του, το 1204/1205, προς τους Λατίνους που είχαν καταλάβει την Κωνσταντινούπολη. Στην απάντησή τους εκείνοι –διεκδικώντας βέβαια όλα τα εδάφη της Αυτοκρατορίας– υιοθέτησαν τη βυζαντινή άποψη για τον Ιωάννη: δεν θα έπρεπε να απευθύνεται προς αυτούς ως «βασιλεύς» αλλά ως υπηρέτης, που δεν δικαιούται να κατέχει τη «Μυσιά», εφόσον είχε επαναστατήσει κατά των «κυρίαρχων Ρωμαίων» και οι ίδιοι πρόκειτο να τον επαναφέρουν στο προηγούμενο status του⁶⁴.

61. Χωνιάτης, *Ιστορία*, 512_{ο2}.- Σχετικά με το περιεχόμενο της λ. «Ζαγορά» και την οριοθέτηση της περιοχής της, βλ. P. Soustal, *Thrakien (Thrakë, Rodope und Haimimontos)* [Tabula Imperii Byzantini 6], Βιέννη 1991, 49-51. Πρβλ. Alkmene Stauridou-Zafraka, *The Development of the Theme Organisation in Macedonia, Byzantine Macedonia. Identity, Image and History. Papers from, the Melbourne Conference, July 1995*, 128-138, τη σ. 137.

62. Χωνιάτης, *Ιστορία*, 535_{1,2}. Βλ. και Fr. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453*, 2. Teil: *Regesten von 1025-1204*, zweite ... Auflage bearbeitet von P. Wirth, Μόναχο 1995, αφ. 1661b.

63. Για τη σημασία του όρου «άρχων» σχετικά με τους Βουλγάρους, βλ. τη διεξοδική ανάλυση του Εν. Κυριάκη, *Βυζάντιο και Βούλγαροι (7ος-10ος αι.)*. Συμβολή στην εξωτερική πολιτική του Βυζαντίου (Ιστορικές Μονογραφίες 13), Αθήνα 1993, 217-268, 275-276.- Πρβλ. και Πασμίνια Μουσείδου, *Το Βυζάντιο και οι βόρειοι γείτονές του τον 10ο αιώνα* (Ιστορικές Μονογραφίες 15), Αθήνα 1995, 73-129, για τον «ἐκ Θεοῦ ἄρχοντα Βουλγαρίας» ως «πνευματικό υἱό» του αυτοκράτορα.- Για τις συνθήκες του 681 και του 864, βλ. Κυριάκης, *ό.π.*, 162-174 και 207-211, αντίστοιχα.

64. Βλ. Χωνιάτης, *Ιστορία*, 613₅₈ (: ἐπεὶ καὶ περὶ φιλίας στεῖλας πρέσβεις οὐχ ὡς βασιλεὺς φίλοις, ἀλλ' ὡς ὑπηρετῆς δεσπότης προσηλαγγεσθαι σφίσιν ἐν τοῖς πρὸς αὐτοὺς ἐπιτάττετο γράμμασιν, ἢ μὴ ἀπεκδέχεσθαι σφᾶς κατ' αὐτοὺ τὰ ὅλα βαστάζοντας καὶ κείροντας ... τὴν Μυσίαν, ἣν μὴ δέον καρποῦται τοῖς κυρίοις Ῥωμαίοις ἐπαναστάς, κάκενον ἐς τὴν προτέραν τήχην ἐπαναλύοντας).- Την εποχή, πάντως, που γράφει ο Γεώργιος Ακροπολίτης τη *Χρονική Συγγραφή* του είναι σαφής η απο-

Ας εξετάσουμε τώρα τον τρόπο που παρουσιάζεται στις βυζαντινές πηγές η χώρα των Βουλγάρων. Αναφέρεται ως «γῆ τῶν Βουλγάρων»⁶⁵, «ἡ τῶν Βουλγάρων χώρα»⁶⁶, «τὰ Βουλγάρων ὄρια»⁶⁷ ἢ ἀπλά και συνηθέστερα ἡ «Βουλγαρία»⁶⁸. Σπανιότερα δηλώνεται ως «Μυσία», ἐνῶ ὁ Νικητῆς Χωνιάτης, χρησιμοποιεῖ αποκλειστικά τὸ ὄρο αὐτὸ για να δηλώσει τὸν χώρα, στὸν ὁποῖο διεξάγονται οἱ ἐπιχειρήσεις τῶν Βυζαντινῶν ἐναντίον τῶν ἐπιναστατῶν ἀπὸ τὸ 1186 και ἐξῆς⁶⁹. Ἡ ἐπιλογή, πάντως, τῶν σχετικῶν ὀρων (Βουλγαρία, Μυσία ἢ και τῶν δύο κατὰ περίπτωση) πρέπει, πιστεῦω, να ἀποδοθεῖ στὸ ὕφος τῶν ἐκάστοτε συγγραφέα.

Τίθεται, βέβαια, τὸ ζήτημα ποια ἦταν ἡ προσλαμβάνουσα εἰκόνα τῶν Βυζαντινῶν, ὅταν μιλοῦσαν –ἢ ἐγράφαν– για τὴν χώρα τῶν Βουλγάρων ἢ τὴν Βουλγαρία, για τὴν χώρα τῶν Μυσῶν ἢ τὴν Μυσία, ἀφενὸς ὡς πρὸς τὴν περιοχὴ που αὐτὴ καταλάμβανε και ἀφετέρου ὡς πρὸς τὴν γεωμορφολογία τῆς. Ἡ ἀπάντηση στὸ πρῶτο θέμα εἶναι δύσκολη, γιατί οἱ σχετικὲς ἀναφορὲς εἶναι πολὺ περιορισμένες. Μία ἐνδιαφέρουσα μνεία εἶναι αὐτὴ τῶν Νικηφόρου Βρυεννίου, ὅταν ἀναφέρεται στὴν ἐξέγερση τῶν 1072/1073: *ὁ βασιλεὺς Μιχαὴλ φροντίσι μωρίας ἐπάλαυε, ..., τοῦ τε Σθλαβίων ἔθνος τῆς δουλείας Ῥωμαίων ἀφηνιάσαντος και τὴν Βουλγάρων δροῦντος τε και ληξομένον· Σκοῦποι τε και Ναϊσὸς ἐπορθοῦντο και αὐτὸ δὴ τὸ Σίριμον και τὰ περὶ τῶν Σαβίαν ποταμῶν χωρία και αἱ Παρίστριω πόλεις αἱ μέχρι Βυδάνης κακῶς ἐτίθεντο*⁷⁰. Ἐάν θεωρήσουμε ὅτι ἡ ἀπαρίθμηση τῶν περιοχῶν που υπέστησαν τὶς λεηλασίες και τῶν πόλεων που καταλήφθηκαν ἀποτελεῖ ἐπεξήγηση τῶν ποια ἦταν ἡ «τῶν Βουλγάρων» –πράγμα που νομίζω ὅτι συμπεραίνεται ἀπὸ τὴν δομὴ τῶν κεμμένων–, τότε θα πρέπει να συμπεριλάβουμε σ' αὐτὴ τὴν δι-ο

δοχὴ τῆς βουλγαρικῆς κρατικῆς ὑπόστασης, ἐφόσον ἀναγνωρίζει τὴ βασιλικὴ ἰδιότητα τόσο τῶν Ἀσέν (Ἀκροπόλιτης, 20₂₄-21₁: *βασιλεῶς κατάρχων τοῦ Βουλγαρικῶ γένους*) ὅσο και τῶν Ἰωάννη [21_{2,3}: *βασιλεὺς δὲ τοῦ γένους ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ* (τῶν Ἀσέν) Ἰωάννης], 21_{8,9} (: *ἦν γὰρ οὗτος βασιλεὺς Βουλγάρων ὁπότε ἡ Κωνσταντίνου εἶλω*), 21₁₄ (: *ὁ γὰρ βασιλεὺς Βουλγάρων Ἰωάννης*) και ὁμοειδή.

65. Βλ., για παράδειγμα, Ψελλός, *Χρονογραφία*, κεφ. XLVII, 81₁₀ [= Impellizzeri, 172₉₋₁₀].

66. Ἐνδεικτικὰ βλ. Βρυεννίου, 213₁₃₋₂₅: Ζωναράς, 571_{9,14}.

67. Βλ. παρακάτω, σμμ. 76.

68. Π.χ. Ἀταλειάτης, 234₉: Ζωναράς, 567₁₀ (: *τῆς Βουλγαρίας δὲ δουλωθείσης τῆ τῶν Ῥωμαίων ἡγεμονίᾳ*), 579₁₅, 601₁₆: Κεκαυμένος, κεφ. 80, 32₃.

69. Βλ., για παράδειγμα, Χωνιάτης, *Ἱστορία*, 470₆₇ και 471_{95-1,5}, 472₁₉. Βλ. ἐπίσης και παραπάνω, 63-64 και σμμ. 21, για τὴν σημασία τῶν ὀρων «Βουλγαροι» και «Μυσοί».- Πρβλ. Ἀταλειάτης, 234_{9,10} (: *τῆς Βουλγαρίας δυσκαταμαχίτου και πολλῆς και δυσάλωτον γνωσσομένης παντάπασι ...*), 589₁₁₋₁₂ (: *τοῖς Πατζινάκας λεία γέγονε τὰ Μυσῶν*). Βλ. και Stephenson, *Byzantine Conceptions of Otherness after the Annexation of Bulgaria* (1018), 255-256.

70. Βρυεννίου, 209₂₁-211₄. Πρβλ. και Ζωναράς, 713_{1,7}: Βρυεννίου, 299₁₂₋₁₈ (σχετικὰ με ἐπιδρομὴ τῶν Πετσενέγων, τὸ 1078, στὴν περιοχὴ μεταξύ Ναϊσοῦ και Σκοπίων τῶν θέματος Βουλγαρίας).

κητική περιφέρεια του ιδρυθέντος το 1018 *θέματος* Βουλγαρίας, εκείνη του Σιρμίου και τις δυτικές περιοχές του Παριστρίου *θέματος*⁷¹. Πρόκειται, βέβαια, για μεμονωμένη περίπτωση και δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι αυτή ήταν η περιοχή που όλοι ή οι περισσότεροι εννοούσαν ως «γη των Βουλγάρων».

Άξια μνείας –σχετικά με το ζήτημα αυτό– είναι δύο χωρία του Μιχαήλ Ψελλού: στο πρώτο ο συγγραφέας αναφέρεται στην άφιξη του Μιχαήλ Δ' *ἐν τοῖς τῶν Βουλγάρων ὄροις*, για να αντιμετωπίσει την εξέγερση των Βουλγάρων υπό τον Δελεάνο· στο δεύτερο στην άφιξη επίσης του στασιαστή Γεωργίου Μανιάκη, το 1043, *πρὸς τοῖς τῶν Βουλγάρων ὄροις*. Εφόσον η Βουλγαρία αποτελούσε επαρχία του βυζαντινού κράτους είναι προφανές ότι εδώ νοούνται τα ὅρια του *θέματος* Βουλγαρίας⁷².

Μία διαφορετική, όμως, διάσταση στον προσδιορισμό του χώρου, στον οποίο παραπέμπει η λέξη «Βουλγαρία», δίνει ένα χωρίο του Ιωάννη Σκυλίτζη και ένα άλλο του Συνεχιστή του (που επαναλαμβάνει και ο Ζωναράς). Ο πρώτος, αναφερόμενος στις ενέργειες του Μιχαήλ Δ' μετά την καταστολή του κινήματος του Δελεάνου, μας πληροφορεί ότι ο αυτοκράτορας *καταστησάμενος πάντα τὰ ἐν Βουλγαρίᾳ καὶ στρατηγούς ἐν τοῖς θέμασι τάξας, εἰσὶον ἐν τῇ βασιλίδι*⁷³. Η αναφορά αποκατάστασης της τάξης στη Βουλγαρία με την τοποθέτηση στρατηγών σε περισσότερα του ενός *θέματα* φανερώνει –νομίζω– ότι με τον ὄρο «Βουλγαρία» εννοείται ἐδὼ ἡ περιοχή, ἡ οποία περιλάμβανε τα δύο *θέματα*, Βουλγαρίας και Παρίστριον ἢ Παραδούναβον, δεδομένου, μάλιστα, του γεγονότος ότι η περιοχή της επικράτειας των βουλγαρων ηγεμόνων είχε διαιρεθεί διοικητικά ἀπὸ τον Βασίλειο Β' στα δύο αὐτὰ *θέματα* το 1018 και 1000 ἢ 1019/1020, ἀντίστοιχα⁷⁴.

71. Σχετικά με την ίδρυση, την ἔκταση και τους διοικητές των θεμάτων (δοκιάτων) αὐτῶν, βλ. H.-J. Kühn, *Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert. Studien zur Organisation der Tagmata* (Byzantinische Geschichtsschreiber 2), Βιέννη 1991, 227-228, 233-234 και 223-225, ἀντίστοιχα.– Πρβλ. Μάρθα Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Παρακμή και πτώση του θεματικού θεσμοῦ. Συμβολή στην εξέλιξη της διοικητικῆς και της στρατιωτικῆς οργάνωσης του Βυζαντίου ἀπὸ το 10ο αἰ. κ.ε.*, Θεσσαλονίκη 1985, 65, για ἀντικρουόμενες ἀπόψεις σχετικά με την ὑπαρξη ἢ ὄχι ιδιαίτερου *θέματος* Σιρμίου, και σελ. 95, για το περιεχόμενο του ὄρου *θέμα* ἀπὸ τα μέσα του 11ου αἰ. και ἐξής. Βλ. επίσης Alkmene Stauridou-Zafra, *The Development of the Theme Organisation in Macedonia*, 135-136.

72. Βλ. Ψελλός, *Χρονογραφία*, κεφ. XLIV, 791 [= Impellizzeri, 168,] και ο ἴδιος, *Λόγος*, στ. 722.- Το ἴδιο περιεχόμενο θα πρέπει, νομίζω, να αποδώσουμε και σε δύο χωρία του Κεκαυμένου, που αναφέρονται στα *ἔρη τῆς Βουλγαρίας* και σε *ἀνταρσία εἰς Βουλγαρίαν* (κεφ. 175, 68, στ. 32 και κεφ. 187, 74₃₁-75₁, ἀντίστοιχα).

73. Σκυλίτζης, 414₄₅₋₄₆.

74. Kühn, *Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert*, 223-224, 227.- Βλ. και Wolff, *The 'Second Bulgarian Empire'*, 176-179. Em. Condurachi, I. Barnea, P. Diaconu, *Nouvelles recherches sur le Limes byzantin du Bas-Danube aux Xe-XIe siècles, Proceedings of the XIIIth International*

Ο Συνεχιστής του Σκυλίτζη έρχεται να επιβεβαιώσει την άποψη αυτή με την ακόλουθη δήλωση (που αναφέρεται στην εξέγερση του δούκα τῶν Παριστρίων Νέστορος, το 1072 ή 1073): *‘Ο δὲ Νέστωρ ... ληΐζεται ... τὴν τε Μακεδονίαν καὶ Θράκην καὶ τὰ παρακείμενα τῆς Βουλγαρίας*⁷⁵. Είναι εμφανές ότι οι περιοχές της Βουλγαρίας που βρίσκονταν δίπλα στην περιοχή που κάλυπτε το παλαιό θέμα Θράκης (το θέμα της Μακεδονίας και εκείνο της Θράκης συνενώθηκαν και αποτέλεσαν μία ενιαία στρατιωτική-διοικητική ενότητα κατά τον 11ο και τον 12ο αι.⁷⁶) δεν θα μπορούσαν να είναι άλλες από εκείνες που βρίσκονταν βόρεια της Θράκης και περιλαμβάνονταν στο Παρίστριον θέμα. Διαπιστώνουμε, λοιπόν, και στις δύο περιπτώσεις μία ταύτιση της «Βουλγαρίας» και με τα δύο θέματα (τουλάχιστον για τον 11ο και 12ο αι.).

Σημειωτέον ότι ως «Βουλγαρία» αναφέρεται από τον Σκυλίτζη και η περιοχή, όπου ο Βασίλειος Β΄ εισέβαλε το 986 *διὰ τῆς παρὰ τῆ Ῥοδότῃ καὶ τῷ ποταμῷ Εὐρώ* (986) [που δηλώνει μάλλον την οδό μέσω Αδριανουπόλεως και Φίλιππουπόλεως, εφόσον έφθασε και στρατοπέδευσε κοντά στην Τριαδίτζα (Σαρδικία)] και εναντίον της οποίας ο ίδιος αυτοκράτορας οδηγούσε κατ’ έτος τον στρατό του⁷⁷.

Congress of Byzantine Studies, Oxford 5-10 September 1966, έκδ. J. Hussey, D. Obolensky, S. Runciman, Λονδίνο - Νέα Υόρκη - Τορόντο 1967, 179-193· Stanescu, *La crise du Bas Danube*, 55, που στο θέμα Παρίστριον περιλαμβάνει εκτός από την περιοχή της Δοβρουτσάς και τη βορειοανατολική Βουλγαρία: Vasilka Tărkova-Zaimova, *L’administration byzantine au Bas-Danube (fin du Xe-XIe siècles)*. Tentative d’une mise au point, *Études Balkaniques* 3 (1973), 90-112 [= η ίδια, *Byzance et les Balkans à partir du VIe siècle*, Λονδίνο, Variorum Reprints, 1979, σφ. XVII], 102 κ.ε.- Η εξέγερση, πάντως, αυτή (όπως και εκείνη του 1072/1073· βλ. παραπάνω) εκδηλώθηκε –σύμφωνα με τη μαρτυρία του Σκυλίτζη (409⁹¹⁻⁹⁶)– στο θέμα Βουλγαρίας, στα φρούρια του Μοράβου και των Βελεγράδων, από όπου οι επαναστάτες *διὰ τε Ναισσοῦ καὶ τῶν Σκουῦτων, τῆς μητροπόλεως Βουλγαρίας, ἔντο ἀνακηρύττοντες καὶ ἀνευφημοῦντες τούτον* (τον Πέτρο Δελεάνο).- Παι την πολιτική που άσκησε το Βυζάντιο στο Παρίστριον θέμα κατά τα μέσα του 11ου αι., βλ. Stephenson, *Byzantine Policy towards Paristrion*, ο οποίος όμως εστιάζει κυρίως στην περιοχή του Δέλτα του Δούναβη (της Δοβρουτσάς).

75. Συνεχ. Σκυλίτζη, 166²⁴⁻²⁵. Ο Ιωάννης Ζωναράς, 713¹⁷⁻⁷¹⁴, είναι ακόμη πιο σαφής: ... *τα τῶν Θρακῶν δὲ καὶ τῶν Μακεδόνων ληΐζεται καὶ ὅσα τούτοις τῆς Βουλγαρίας παράκεινται...*

76. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Παρακμή και πτώση του θεματικού θεσμού*, 97, σπμ. 309^α πρβλ. και *ό.π.*, 65, σπμ. 75.- Παι το περιεχόμενο και τα όρια των δύο αυτών θεμάτων, βλ. Soustal, *Thracien*, 49-51, 101. Παι τη στενή συνάφεια που είχαν στη σκέψη των Βυζαντινών η Μακεδονία και η Θράκη ως χώρος και ως διοικητική ενότητα, βλ. J. Koder, *Macedonians and Macedonia in Byzantine Spatial Thinking*, *Byzantine Macedonia. Identity, Image and History. Papers from the Melbourne Conference*, July 1995, έκδ. J. Burke, R. Scott, Μελβούρνη 2000, 12-28, κυρίως 19, 21.

77. Σκυλίτζη, 330¹⁴⁻³³¹²³ και 348⁹⁻¹⁰, αντίστοιχα.- Βλ. και Soustal, *Thracien*, 133 (σχεδιάγραμμα του οικοῦ δικτύου της Θράκης, όπου είναι σαφές, ότι ο συντομότερος δρόμος από την Κωνσταντινούπολη προς τη Σαρδικία είναι αυτός που περνάει από τις δύο αναφερθείσες πόλεις).

Τέλος, ο ιστορικός μάς πληροφορεί ότι ο Βασίλειος Β΄, κατά το έτος 1000, αφού έστειλε ισχυρό στρατό *κατά τῶν πέραν τοῦ Αἴμου Βουλγαρικῶν κάστρον, ..., τήν τε μεγάλην εἶλε Περοσθλάβαν καὶ τήν μικρὰν καὶ τήν Πλίσκοβαν ...*⁷⁸. Όλα τα παραπάνω δεδομένα ανατρέπουν, νομίζω, την άποψη που έχει διατυπωθεί, ότι –την εποχή της κατάκτησής της από τον Βασίλειο– «Βουλγαρία» σήμαινε για τους Βυζαντινούς μόνο το δυτικό τμήμα της χώρας, το οποίο τους είχε επί μακρόν αντισταθεί⁷⁹, και οδηγούν στο συμπέρασμα, ότι για τους βυζαντινούς συγγραφείς του 11ου και 12ου αι. «Βουλγαρία» ή «Μυσία» ήταν η περιοχή μέσα στα όρια της οποίας περιλαμβάνόταν τόσο η έκταση του *θέματος* Βουλγαρίας όσο και η βορείως του Αίμου περιοχή (εφόσον, μάλιστα, αυτή είχε αποτελέσει τον πρώτο πυρήνα της επίσημα αναγνωρισμένης από τον Κωνσταντίνο Δ΄ εγκατάστασης των Βουλγάρων, το 681, μέσα στη βυζαντινή επικράτεια⁸⁰, αλλά και εκείνον του κράτους του Βόρη και του Συμεών) άσχετα με τη σύνθετη φυλετική εικόνα που παρουσίαζε πλέον ο πληθυσμός (στους Βουλγάρους είχαν προστεθεί Πετσενέγοι, Βλάχοι, Ρώσοι) στις παραδουνάβιες πόλεις και οικισμούς⁸¹.

Ός προς την αντίληψη εκ μέρους των βυζαντινών συγγραφέων της μορφολογίας του χώρου που αναφέρεται ως «Βουλγαρία», των κλιματικών συνθηκών και των συνθηκών διαβίωσης των κατοίκων της, νομίζω ότι μπορούμε να διατυπώσουμε μία πιο συγκεκριμένη άποψη εφόσον διαθέτουμε περισσότερες –αν και μερικές φορές αντιφατικές– πληροφορίες.

Η γενική εντύπωση που αποκομίζει κανείς από τη μελέτη των αφηγηματικών πηγών είναι εκείνη μιας περιοχής κατ' έξοχην ορεινής, με *ύπερνεφῆ ὄρη*, δύσβατης, γεμάτης στενά περάσματα και λόχμης, όπου οι αντίπαλοι των Βυζαντινών

78. Σκυλίτζης, 344₈₃-345₈₇.- Βλ. και Βρυέννιος, 299₁₄.

79. Βλ. Wolff, The 'Second Bulgarian Empire', 176 (παράθετει την άποψη του N. Bănescu, την οποία φαίνεται ότι αποδέχεται).- O Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier*, 78-79, παρόλο που αρχικά υποστηρίζει την άποψη αυτή, τελικά δέχεται μία στενότερη και μία ευρύτερη σημασία του όρου «Βουλγαρία» μετά τους πολέμους του Βασιλείου Β΄, βασιζόμενος στον προσδιορισμό *Πάσης Βουλγαρίας*, που συνόδευε αναφορές σε εκκλησιαστικά και διοικητικά αξιώματα.

80. Βλ. Κυριάκης, *Βυζάντιο και Βούλγαροι (7ος-10ος αι.)*, ό.π. (σημ. 63), και 50-54, 272-273 και χάρτες 2-5.

81. Ατσαλιέτης, 204_{18,22}.- Βλ. Vasilka Tăpkova-Zaimova, *Les Μεξοβάβγαροι et la situation politique et ethnique au Bas-Danube pendant la seconde moitié du XIe s.*, *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines*, Bucarest 1971, τόμ. 2, Βουκουρέστι 1975, 615-619 [= η ίδια, *Byzance et les Balkans à partir du VIe siècle*, Λονδίνο, Variorum Reprints, 1979, αφ. XV] N. Oikonomidēs, *Recherches sur l'histoire du Bas-Danube aux Xe-XIe siècles: la Mésopotamie de l'Occident*, *Revue des Études du Sud-Est Européen* 3 (1965), 58-60 [= ο ίδιος, *Documents et études sur les institutions de Byzance, VIIe-XVe s.*, Λονδίνο, Variorum Reprints, 1976, αφ. XIII] Malingoudis, *Nachrichten*, 68-69.

επιδιώκουν να κρύβονται και να διεξάγουν κλεφτοπόλεμο. Ο Σκυλίτζης, για παράδειγμα, σαφώς αναφέρει ότι ο Σαμουήλ κατέλαβε τις κορυφές των ορέων, επειδή δειλίαζε για φανερή και εκ του σύνεγγυς συμπλοκή με τον Βασίλειο Β', όταν ο τελευταίος κινήθηκε για την κατάληψη της Σαρδικής το 986 (περνώντας μέσα από «δυσχωρίες», στενά και λόχμες μεταξύ Σαρδικής και Στοπονίου, όπου στρατοπέδευσε). Ο ίδιος συγγραφέας μαρτυρεί μία γενικότερη αδυναμία του Σαμουήλ να αντιμετωπίσει κατά παράταξη τον Βασίλειο, γεγονός που τον οδήγησε στην κατασκευή τάφρων και τειχιμάτων με στόχο να εμποδίσει την είσοδο του τελευταίου στη Βουλγαρία (sic) κατά τις ετήσιες επιδρομές του⁸².

Στη μορφολογία της χώρας, στα δυσπρόσιτα στενά και χαράδρες της, που την καθιστούν «δυσκαταγώνιστη», αποδίδει ο Μιχαήλ Ατταλειάτης τους μακρούς πολέμους στους οποίους είχαν αναγκαστεί να αποδυθούν οι προ του Μιχαήλ Δ' αυτοκράτορες⁸³, ενώ ο ιστορικός του 9ου αιώνα, Λέων Διάκονος, εξηγεί την απόφαση του Νικηφόρου Β' Φωκά να μην εισβάλει στη Βουλγαρία, αλλά να στρέψει εναντίον της τους Ρώσους, με τους κινδύνους που εγκυμονούσε για τον βυζαντινό στρατό η πορεία μέσα σε μία περιοχή, όπου *τήν ἀμφιλαφήν και λοχμώδη χώραν σηραγγώδης και κρημνώδης ἐκδέχεται*, που είναι *ὕδρηλῆ και λίαν ἀλσώδης, και ὄρεων ἑκασταχοῦ περικλείεται, παρὰ τὸν Αἴμον και τὴν Ῥοδόπην κατακωμιμένη και ποταμῶν τοῖς μεγίστοις περιῶρομένη*, στις «δυσχωρίες» της οποίας έλεγαν ότι οφείλονταν πολλές πανωλεθρίες των Βυζαντινών⁸⁴. Τέλος, ο Νικητάς Χωνιάτης θεωρεί ότι οι επαναστάτες –Βούλγαροι και Βλάχοι– αποφάσισαν να ξεγεραθούν παίρνοντας θάρρος από τις «δυσχωρίες» και τα φρούριά τους που βρισκονταν πάνω σε απότομους βράχους⁸⁵.

Ο «συννεφιασμένος και χιονισμένος Αἴμος», ως ο τόπος καταγωγής ή κατοικίας των επαναστατών του 1186 και των ηγετών τους αλλά και ως ο κατ' ἐξοχήν τόπος διεξαγωγής των πολεμικών επιχειρήσεων, αποτελεί, θα λέγαμε, ένα από τα

82. Σκυλίτζης, 330₁₄-331₂₇ και 348₁₀₋₁₄, αντίστοιχα. Για παράδειγμα, η ήττα και ο θάνατος του δούκα Θεσσαλονίκης Θεοφύλακτου Βοτανειάτη, το 1014/1015, είχαν ως αιτία την ενέδρα που έστησαν οι Βούλγαροι στα βουνά γύρω από τη Στρούμβιτσα (ό.π., 350₇₀-351₈₁).- Ο Ισαάκιος Β' Άγγελος (Χωνιάτης, *Ιστορία*, 429₇₅₋₈₂), επέλεξε δύσβατες και ορεινές περιοχές του Αίμου για να περάσει τον στρατό του και να επιστρέψει στη Βερόη (1190/1191) με αποτέλεσμα να υψοστεί βαριά ήττα.

83. Ατταλειάτης, 10₇₋₉. Πρβλ., επίσης, ενδεικτικά ό.π., 37₁₇₋₂₁ και 234₉₋₁₁ (:... και τῆς Βουλγαρίας δυσκαταμάχτου και πολλῆς και δυσάλωτου γενομένης γινουσκομένης παντάπαι, και μηδενί τῶν βασιλέων ὑποταγείσης ἐπὶ πολὺ ...), και Ψελλός, *Λόγος*, στ. 352 [: στενοχωρίας και ὄρεων κατατομῆ (ο Μιχαήλ Δ' εκστρατεύοντας κατά των υπό τον Δελεάνο Βουλγάρων)].

84. Λέων Διάκονος, 62₁₃-63₄.

85. Χωνιάτης, *Ιστορία*, 368_{53-55'} βλ. και ό.π., 372₅₀₋₅₅ και 373₆₀₋₆₃ [: οι περισσότερες ή σχεδόν όλες οι πόλεις της περιοχής του Αίμου ἐπὶ πετρῶν ἀποτόμων και περινεφῶν γηλόφων πεπολιωμένα (εἰσὶν)].

κύρια μοτίβα των πανηγυρικών λόγων του Γεωργίου Τορνίκη, του Σεργίου Κολουβά, του Νικηφόρου Χρυσοβέργη και του Νικίτζα Χωνιάτη⁸⁶. Σύμφωνα, μάλιστα, με τον Μιχαήλ Χωνιάτη—στον Λόγο του προς τον Ισαάκιο Β' Άγγελο—ο Πέτρος, ο επικεφαλής των Βουλγάρων και των Βλάχων, ήταν «δυσκαταγώνιστος αποστάτης» για τον Αλέξιο Βρανά, στον οποίο είχε ανατεθεί η αντιμετώπισή του, επειδή πολέμωσε από *μετέωρα και ύπερνεφή όρη*. Ο ίδιος ομιλητής, λίγο πιο κάτω, μαρτυρεί ότι ο Πέτρος οχυρωνόταν σε φαράγγια, λόχμιες και απότομους γκρεμούς, περιφράσσοντας με «σιδηρές πύλες» (εδώ, νομίζω, πρόκειται για λογοπαίγιο αναφερόμενο στις Σιδηρές Πύλες του Δούναβη και την οχύρωση των στενωπών από τον Πέτρο) και «οπλοφόρους φύλακες», οιαδήποτε διάβαση των βουνών, έτσι ώστε ευκολότερα να περνάει καμήλα από σπή βελόνας παρά ρωμαϊκή στρατιά από τα βουνά. Όταν δε, λίγο αργότερα, ο Ισαάκιος τους υπερφαλαγγίζει, πάλι στα βουνά αναζητούν καταφύγιο⁸⁷.

Όπως είδαμε παραπάνω, ο Θεοφύλακτος Αχρίδος και ο Γρηγόριος Αντίοχος παρουσιάζουν την εικόνα μιας περιοχής, η οποία διαθέτει ελάχιστη αγροτική

86. Γεώργιος Τορνίκης, 262₁₄ (: *τὸν νιφόνετα καὶ χιονόβλητον Αἴμιον*), 263_{3-4, 9} (: *τῆς θρεψαμένης αὐτοῦσ ὄρεινῆς*), καὶ 268₁₀₋₁₅ (βλ. παραπάνω, σπμ. 53)· Σέργιος Κολουβάς, 293₁₄ (ο χαρακτηρισμός *ὡς ὀρειάλωτον πρόβατον*, για τον Πέτρο, δηλώνει πόλεμο στα βουνά, ίσως και κατοικία εκεί), 294₄₋₁₆ (: ο Ασέν στηρίζεται, σαν νέφος και σκότος πάνω στα βουνά, αλλά ο Ισαάκιος, σαν ήλιος, θα το διαλύσει και θα «αναστηθεί» στα βουνά αυτά)· Χρυσοβέργης, 18₉₋₁₀ (ο Μανουήλ Καμύτζης, που συνέπραττε με τον Χρῦσο Δοβρομηρό κατά του αυτοκράτορα, ανέκαμψε από τα βουνά μετά την ήττα του), 19₁₇₋₁₈ (επετράπη στον Ιωάννη Μυσίας να επιστρέψει στα βουνά του)· Χωνιάτης, *Λόγοι*, Α', 51₁₄₋₂₁ (η έδρα του Πέτρου βρισκόταν σε υψηλά όρη), 5₂₇₋₂₉ (τον Ισαάκιο Β' δεν πτόησαν τα υψηλά και δυσδιάβατα όρη, ούτε η πορεία σε ανηφορικούς και στενούς δρόμους), Ζ', 57₉₋₁₁ (οι αποστάτες «Βλάχοι» *ἐκ τῶν τοῦ Αἴμιον ἀγγιγεφῶν τεμπῶν* επιτιθέμενοι κατέστρεφαν τα περίξ), Θ', 91₂₇₋₂₈ [ο Πέτρος αποστάτησε έχοντας εμπιστοσύνη στα ψηλά βουνά, όπου κατοικούσε όπως τα ελάφια, και στο Μακρόν Τείχος και τις Σιδηρές Πύλες (= τείχος Αναστασίου και, μάλλον, τα στενά κάτω από την Orsova κατά τον van Dieten, *Erläuterungen*, 79)], 92₋₁₇ [*βατὰ γὰρ ... τὰ ἄβατα ἐγεγονέυσαν καὶ εὐπόρευτα τὰ δυσπόρευτα* για τον Ισαάκιο Β' κατά την εκστρατεία του εναντίον του Πέτρου το 1187-1188, οπότε—σύμφωνα με το ρήτορα—ο τελευταίος αναγκάστηκε να ειρηνεύσει (την άνοιξη του 1188· πρβλ. van Dieten, *Erläuterungen*, 121)], ΙΑ', 108₁₅₋₁₆, 110₉₋₁₃ (ο Ιωάννης είχε ως έδρα τον επιχειρησεῦν του τον *ὑπερνεφέλιον Αἴμιον*).- Πρβλ. επίσης την ομιλία του Νικίτζα Χωνιάτη στον Αλέξιο Γ' Άγγελο, όταν, το 1200 (van Dieten, *Erläuterungen*, 101), εξεστράτευσε εναντίον του Ιβραγκού· οι Βυζαντινοί θεωρούσαν ότι ο αυτοκράτορας επιχειρούσε ανέφικτα, αναλαμβάνοντας εκστρατεία εναντίον «απονεομημένων ανδρών» και σε «όρη απότομα» (*Λόγοι*, Ζ', 62₂₃₋₂₆).

87. Μιχαήλ Χωνιάτης, *Λόγος*, 247₄₋₅, 248₂₃₋₂₈, 249₈₋₁₇. Πρβλ. και 248, στ. 18-19, περί του Πέτρου *ὁς ἀπονοία μετεωρισθεὶς κατεσκήνωσεν ἐν ταῖς ὄραις τῶν πετρῶν, ὑψῶν κατοικίαν αὐτοῦ καὶ λέγων ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ «τίς με κατάξει ἐπὶ τὴν γῆν», τὰ ἐξῆς τῶν θεῶν λογῶν οὐκ εἰδὼς περὶ τοῦ αυτοκράτορος χρησιμοποδύμενα «ἐὰν μετεωρισθῆς ὡς αἰτὸς καὶ ἐὰν μέσον τῶν ἄστρων θῆς νοσσίαν, ἐκέϊθεν κατάξω σε»* (εδώ, προφανώς, η κατοικία στα όρη έχει και μεταφορική σημασία).

παραγωγή και κακής ποιότητας προϊόντα, τα οποία –θα ήταν λογικό να υποθέσουμε– ότι και αν ακόμη επαρκούσαν για τον εγχώριο πληθυσμό δεν θα γίνονταν αντικείμενο ευρείας κλίμακας εμπορίου. Υπάρχει, όμως, από την άλλη πλευρά η μαρτυρία του Μιχαήλ Ατταλειάτη. Σύμφωνα με αυτήν, μετά την υποτεγή, από τον Βασίλειο Β΄, της Βουλγαρίας (που όσο βρισκόταν σε αποστασία δεν επέτρεπε στην Κωνσταντινούπολη την προμήθεια με τα αναγκαία επί μεγάλο διάστημα) επήλθε στην περιοχή της Βαλκανικής (πρός έσπέραν) –εκτός από την ειρήνη– και ευημερία και η προηγούμενη ένδεια μετετράπη σε μεγάλη αφθονία, «ευκλήρια» και ευθυμία. Άρα, θα πρέπει να υποθέσουμε ότι η Βουλγαρία –παρά τις διαμαρτυρίες των Θεοφύλακτου και Αντιόχου– διέθετε ικανοποιητική, αν όχι πλούσια, αγροτική και (συμπεραίνοντας από τα σχόλια του Αντιόχου και από στοιχεία που παρέχουν οι ομιλίες που θα δούμε αμέσως πιο κάτω) κτηνοτροφική παραγωγή και αποτελούσε σημαντική πηγή τροφοδοσίας της πρωτεύουσας και της περιοχής της⁸⁸.

Πώς, όμως, ερμηνεύονται τρία χωρία, τα οποία αναφέρονται σε γεγονότα που χρονικά απέχουν μεταξύ τους περισσότερο από έναν αιώνα και μαρτυρούν την ερήμωση της πλαιθρου στην περιοχή αυτή; Πρόκειται κατ' αρχήν για τη μαρτυρία του Σκυλίτζη, ότι οι Βυζαντινοί θεώρησαν συμφέρον να διασκορπίσουν τους Πετσενέγους του ηπτηθέντος Τυράχ (1046/1047) *έν τοις ερήμοις τής Βουλγαρίας πεδιάσι και να τους φορολογούν*. Λίγο πιο κάτω προσδιορίζει τον τόπο εγκατάστασής τους: οι πεδιάδες της Σαρδικής, της Ναϊσού και της Ευτζαπόλεως⁸⁹.

88. Ατταλειάτης, 234⁹⁻¹⁶. Βλ. επίσης 204¹⁸⁻²², όπου στην περιγραφή των περί τον Ίστρον περιοχών ο συγγραφέας αναφέρει την ύπαρξη πολλών και μεγάλων πόλεων με κατοίκους από διάφορες φυλές και με σημαντικό στρατό.- Για τον αγροτικό και κτηνοτροφικό χαρακτήρα της οικονομίας των βουλγαρικών περιοχών κατά τον 11ο και 12ο α., βλ. D. Angelov, *Die bulgarischen Länder und das bulgarische Volk in den Grenzen des byzantinischen Reiches in XI-XII. Jahrhundert* (1018-1185) (Sozial-ökonomische Verhältnisse), *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies, Oxford 5-10 September 1966*, έκδ. Joan M. Hussey, D. Obolensky, S. Runciman, Λονδίνο - Νέα Υόρκη - Τορόντο 1967, 163-164. Πρβλ. Harvey, *Οικονομική Ανάπτυξη στο Βυζάντιο*, 147-148, για την οικονομική ανάπτυξη στην περιοχή του Κάτω Δούναβη και τις ευρωπαϊκές επαρχίες γενικότερα κατά την ίδια περίοδο.- Για το νομικό καθεστώς των βούλγαρων αγροτών κατά την εξεταζόμενη περίοδο, βλ. *ό.π.*, 158-162· G. Cankova-Petkova, *La population agraire dans les terres bulgares sous la domination byzantine aux XIe-XIIe siècles, Byzantinobulgaria 1* (1962), 299-311.- Για την τροφοδοσία της πρωτεύουσας, βλ. τις μελέτες των P. Magdalino, J. Kodér και G. Dagron στο: *Constantinople and its Hinterland*, έκδ. C. Mango - G. Dagron [Society for the Promotion of Byzantine Studies, Publications 3], Aldershot/Brookfield 1995.

89. Σκυλίτζης 459⁷³⁻⁷⁵, 80-83.- Για τους Πετσενέγους, τις σχέσεις τους με την Αυτοκρατορία και τις επιδρομές τους στα εδάφη της, βλ. P. Diaconou, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, Βουκουρέστι 1970· Elisabeth Malamut, *L'image byzantine des Petchénègues, Byzantinische Zeitschrift 88* (1995), 105-147.

Ο Ιωάννης Ζωναράς, γράφοντας για το ίδιο θέμα, αναζητεί μία εξήγηση γι' αυτήν την ερήμωση: Οι Πετсенέγοι θα εγκαθίσταντο *εις τήν τῶν Βουλγάρων χώραν...*, *ἔρημον οὖσαν τήν πλείονα, πρὸ μικροῦ τοῦ ἔθνους ἐκείνου καταλυθέντος*⁹⁰. Προφανώς, εννοεί την υπотаγή του 1018 (έστω και αν το «προ μικρού» δεν φαίνεται να ταυριάζει), αποδίδοντας την ερήμωση στον πόλεμο επί Βασιλείου Β', που διήρκεσε περισσότερο από τριάντα χρόνια. Νομίζω, όμως, ότι ο Ζωναράς παραβλέπει τις καταστροφές που είχαν επιφέρει στην ύπαιθρο τόσο η σύντομη εξέγερση των Βουλγάρων επί Μιχαήλ Δ' όσο και οι επιδρομές των Πετсенέγων. Όποια και αν είναι η εξήγηση, παραμένει το γεγονός ότι στα τέλη της πέμπτης δεκαετίας του 11ου αι. δεν είχε αποκατασταθεί ο ομαλός βίος στην περιοχή αυτή (ή έστω σε μεγάλες εκτάσεις της).

Η τρίτη σχετική μαρτυρία προέρχεται από την Ιστορία του Νικήτα Χωνιάτη. Ο συγγραφέας, όταν αναφέρεται στην εξέγερση των Βουλγάρων και Βλάχων και τις επιδρομές που διενεργούσαν με τους συμμάχους τους «Σκύθες» (Κομάνους) επί Αλεξίου Γ', περιγράφει την ερημιά των περιοχών του Αίμου και τις λαφυραγωγίες της Μακεδονίας και της Θράκης: *τίς δ' ἂν καὶ ἀριθμῆιν δύναιτο ὅσαι καὶ ὅτε τοῦ ἔτους Σκυθῶν καὶ Βλάχων ἐγίνοντο ἔφοδοι καὶ οἶα ἔργα ἔδρων ἀνοσία; μαρτυροῦσιν ... τὰ πεπραγμένα ἢ τῶν πρὸς Αἴμον χωρῶν ἐρημία, Μακεδονίας τε καὶ Θράκης ληϊσμοὶ στηλῶν καὶ κύρβειων ἀκρὺβέστερον καὶ ξυμπάσης ἱστορίας τρανότερον*⁹¹.

90. Ζωναράς, 643₇₋₁₁.

91. Χωνιάτης, *Ιστορία*, 473₆₅₋₆₈. Πρβλ. Stephenson, *Byzantine Policy*, 46, που θεωρεί –παραισημένος προφανώς από την αγγλική μετάφραση του κεμμένου [H. J. Magoulias, *O City of Byzantium. Annals of Nicetas Choniates*, Ντιτρόιτ 1984· βλ. και βιβλιοκρισία από τον J.-L. van Dieten, *Byzantinische Zeitschrift* 79 (1986), 50-52]– ότι ο Χωνιάτης (ό.π., 373₅₉₋₆₃) αποδίδει την απόφαση του Ισαακίου Αγγέλου να μην περιδιαβεί ολόκληρη τη Μυσία για να εγκαταστήσει φρουρές στις πολλές πόλεις της περιοχής του Αίμου στην «τεράστια ερημιά» της (hindered by the vast wilderness). Το νόημα, όμως, του σχετικού χωρίου είναι εντελώς διαφορετικό· η *ἐρημία* αναφέρεται στην απουσία αντιπάλων, που θα εμπόδιζαν τον αυτοκράτορα (κατὰ πολλήν τοῦ κωλύοντος ἐρημίαν) να ενισχύσει στρατιωτικά –εφόσον το επιθυμούσε– τις πόλεις αυτές, αφού ο Πέτρος και ο Ασέν με τους άνδρες τους μετά την ήττα τους (1186) υποχώρησαν, πέρασαν τον Δούναβη και ενώθηκαν με τους Κομάνους. Πα ακατοίκητες και έρημες, επί πολλά χρόνια πριν το 1149 (έτος της εκστρατείας του Μανουήλ Κομνηνού εναντίον των Κομάνων), πεδιάδες νότια του Δούναβη κάνει λόγο και ο Ιωάννης Κίνναμος, *Ἐπιτομή Ἱστοριῶν*, έκδ. Α. Meineke [CSHB], Βόννη 1836, 93₈₋₁₂. Η εικόνα ευφορίας και πλούσιων καλλιμεργιών που δίνει ο Άραβας γεωγράφος Idrisi, *La première géographie de l'occident*, présentation ... par Henri Bresc - Annliese Nef, trad. A. Jaubert, revue par Annliese Nef, Παρίσι 1999, στα μέσα του 12ου αι., για πόλεις (και τον περίγυρό τους) που ανταποκρίνονται –μεταξύ άλλων– στα θέματα Βουλγαρίας και Παριστιού ή που βρίσκονται στις νότιες παρυφές του Αίμου, πιθανόν να ανάγεται σε παλαιότερες πηγές που χρησιμοποίησε, καθ' ό,τι ο ίδιος δεν είχε επισκεφθεί ποτέ τη Βαλκανική [βλ.

Θα πρέπει, επομένως, να υποθέσουμε ότι οι –μικρές έστω διάρκειας– βουλγαρικές εξεγέρσεις του 11ου αι., οι επιδρομές των Πετσενέγων, η μεγάλη εξέγερση που άρχισε το 1186 για να συνεχιστεί –και με εμπλοκές άλλων στασιαστικών κινημάτων (π.χ. εκείνων του Χρυσού Δοβρομηρού, του Ιβαργού-Αλεξίου, του Μανουήλ Καμύτζη)– μέχρι τα τέλη του 1201⁹², και το πέραςμα των τριών στρατιών των σταυροφόρων –με τα προβλήματα που αυτό συνεπαγόταν– προκάλεσαν την καταστροφή καλλιεργημένων εκτάσεων και την εγκατάλειψη οικισμών στην ύπαιθρο, με τελικό αποτέλεσμα τη –σε σημαντικό βαθμό– υποχώρηση της ποιότητας των προϊόντων και τη μείωση της παραγωγής⁹³. Τον περιορισμό του αριθμού των καλλιεργητών θα πρέπει επίσης να αποδώσουμε και στην ευρεία στρατολόγηση Βουλγάρων για την επάνδρωση του βυζαντινού στρατού, που

ό.π., 19 (πρβλ. και ό.π., 26, για σφάλματα και παρερμηνείες στο κείμενο του Άραβα γεωγράφου) P. Τινέν, Sur les cités byzantines aux XIe-XIIe siècles, *Byzantinobulgarica* 1 (1962), 146]. Εξίσου πιθανόν, όμως, είναι μετά τα μέσα του 12ου αι. να είχε σημειωθεί ανάπτυξη των περιοχών αυτών (τουλάχιστον μέχρι το 1186, οπότε ξέσπασε η εξέγερση). Άλλωστε, οι περιγραφές του Idrisi περιορίζονται στις πόλεις, που συναντά κανείς στη διαδρομή μέσα στη Βαλκανική, και στα προάστιά τους και όχι στην ύπαιθρο καθ' εαυτήν.- Βλ. Τινέν, ό.π., για μία γενική παρουσίαση του οικονομικού βίου των βυζαντινών πόλεων κατά τον 11ο-12ο αιώνα.

92. Βλ. παραπάνω, 77 με σημ. 62.- Για τους στασιαστές, βλ. Cheynet, *Pouvoir et contestations*, αρ. 186, 188, 196, σσ. 132-133, 137-138.

93. Ας σημειωθεί ότι στα πλαίσια της πολεμικής τακτικής τους οι Βυζαντινοί, προέβησαν επί Ισαακίου Β' στην αποψύλωση των δασών, στα οποία κρύβονταν οι αιματοκράτες, με κοπή των δένδρων και εμπρησμό (Μιχαήλ Χωνιάτης, *Λόγος*, 249₂₄₋₂₉), ενώ επί Αλεξίου Γ', ο οποίος βιάδιζε κατά του Προσάκου –που κατείχε ο Χρυσός Δοβρομηρός–, ο βυζαντινός στρατός προέβη στην καταστροφή των προϊόντων των οποίων είχε γίνει η συγκομιδή αλλά και στον εμπρησμό σιτοφόρων χωραφιών πλιν από τον θυματισμό (Χωνιάτης, *Ιστορία*, 504₇₂₋₇₄).- Πρβλ. T. Kolias, Essgewohnheiten und Verpflegung im byzantinischen Heer, *Βυζάντιος. Festschrift für Herbert Hunger*, έκδ. W. Hörandner, J. Koder, O. Kresten, E. Trapp, Βιέννη 1984, 194.- Η Νεράντζη-Βαριμάζη, Πληροφορίες του Θεοφύλακτου Αχρίδας και του Δημητρίου Χωματιανού για τον δυτικομακεδονικό χώρο, αποδίδει –ορθά κατά τη γνώμη μου– τα προβλήματα της περιοχής (του χώρου της Δυτικής Μακεδονίας) –πέρα από τις πολεμικές αναταραχές– στην κακή διοίκηση και στην καταπιεστική φορολογία.- Βλ. επίσης τη μελέτη της Sankova-Petkova, La population agraire, 310, όπου η συγγραφέας αναφέρεται στις τεράστιες έρημες εκτάσεις (την ύπαρξη των οποίων, όμως, αποδίδει στη «φεουδαρχική εκμετάλλευση» που θεωρεί ότι παρατηρείται αυτή την περίοδο), στην πρωτόγονη αγροτική τεχνολογία και γενικότερα την κακή κατάσταση της αγροτικής οικονομίας. Ως κύρια συνέπεια των επιδρομών των «διάφορων φύλων» θεωρεί την ταχύτατη μείωση των ελεύθερων αγροτών, με αντίστοιχη αύξηση του αριθμού των εξαρτημένων. Πρβλ. και Angelov, Die bulgarischen Länder und das bulgarische Volk, 164, ο οποίος θεωρεί εξίσου –αν όχι περισσότερο– υπεύθυνες με τις συνεχείς πολεμικές επιχειρήσεις τόσο την καταπιεστική φορολογία όσο και τη «φεουδαρχική εκμετάλλευση».- Ο Harvey, *Οικονομική Ανάπτυξη στο Βυζάντιο*, 115-118, σημειώνει μία τάση για δημιουργία χωριών και δημογραφική ανάπτυξη εκ μέρους βυζαντινών μεγάλων γαιοκτημόνων στη Βουλγαρία και τις ευρωπαϊκές επαρχίες γενικότερα.

μαρτυρούν πολύ συχνά οι πηγές⁹⁴. Έτσι, δημιουργήθηκε η εικόνα της ερήμωσης της «Βουλγαρίας» στους συγγραφείς που προανέφερα, εικόνα που άλλωστε, νομίζω, ότι δεν θα απείχε πολύ από την όψη που θα παρουσίαζε η ύπαιθρος.

Οι πληροφορίες οι σχετικές με την αντίληψη για τους κατοίκους των παραπάνω περιοχών και τον τρόπο διαβίωσής τους συμπληρώνονται –κατά κάποιον τρόπο– από δύο πηγές. Η πρώτη είναι ο *Λόγος* που εκφώνησε ο Νικητάς Χωνιάτης το καλοκαίρι του 1200 προς τον Αλέξιο Γ', όταν αυτός επέστρεψε από την εκστρατεία του εναντίον του Ιβαγκού-Αλεξίου (το β' όνομα το είχε λάβει μετά τη μνηστεία του με την εγγονή του Αλεξίου, αφού είχε προσέλθει στον βασιλέα μετά τη δολοφονία του Ασάν από τον ίδιο), ο οποίος είχε αποστατήσει. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, λοιπόν, ο Ιβαγκός αποστάτησε, στράφηκε στα βουνά και τα όρη και γύρισε στην παλιά του ζωή. Το ποιος ήταν ο παλιός τρόπος ζωής του συμπεραίνεται από το αμέσως επόμενο σχόλιο: ο Ιβαγκός, που προηγουμένως φυσούσε την ποιμενική φλογέρα, ζούσε με βελάσματα ποιμνίων, ντυνόταν με προβιές προβάτων και φορούσε για πέδιλα δέρματα βοδιών, τοιμά τώρα να ονειρεύεται την πορφύρα και τα ερυθρά πέδιλα⁹⁵. Το στοιχείο αυτό είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον, διότι, όσο και αν εμπεριέχει ρητορική υπερβολή και προβολή της αντίθεσης ανάμεσα σε αυτό που ήταν –κατά τον Χωνιάτη βέβαια– και σ' αυτό που επιδίωκε να γίνει με την αποστασία του, η εικόνα αυτή φαίνεται να συμφωνεί με εκείνη που είδαμε να δίνει –και πάλι με υπερβολή– ο Γρηγόριος Αντίοχος (και εν μέρει ο Θεοφύλακτος Αχρίδος) και που προβάλλει έναν κατεξοχήν ποιμενικό χαρακτήρα του βίου στην ύπαιθρο της Βουλγαρίας.

Βέβαια, ο τρόπος αυτός διαβίωσης πιθανότατα ίσχυε για το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού. Υπήρχαν, όμως, και οι ηγέτες και εκείνοι που τους περιέβαλλαν, που ζούσαν σε ένα εντελώς διαφορετικό περιβάλλον. Αυτό μαρτυρεί η δεύτερη πηγή που προανέφερα, η διήγηση δηλαδή του Ιωάννη Σκυλίτζη σχετικά με την τύχη του Ιβάζτη. Πρόκειται για έναν από τους «δυνάστες» της Βουλγαρίας, που παρά την παράδοση της ηγεμονικής οικογένειας, του Ιωάννη Βλαδισθλάβου, και *την τῶν ἄλλων δυναστῶν ἀπάσης Βουλγαρίας ὑπακοήν*, και παρ' ό,τι

94. Βλ. π.χ. Σκυλίτζης, 458₄₇₋₅₃, 475₂₀ Συνεχ. Σκυλίτζη, 114_{4,6}, 115₁₅₋₁₆ Ατταλειάτης, 29_{6,7}, 83₁₅₋₁₉, 85₂₁₋₂₄, 297₂₀₋₂₁ Βρυνένιος, 283_{5,7}. Πολύ ενδιαφέρουσα είναι η μνεία της Άννας Κομνηνής [ό.π. (σημ. 48), τόμ. 2, Παρίσι 1943, 134₂₉-135₅ = D. Reinsch-A. Kambylis, 242₉₁₋₉₂] σε επιτόπια επιστράτευση νεοσυλλέκτων (μεταξύ των οποίων και Βουλγάρων) για την αντιμετώπιση των Πετσενέγων. Παρ' όλο που εκφράσεις όπως «βουλγαρική δύναμις» (Ατταλειάτης, 29_{6,7}) ή «βουλγαρική χειρ» (Σκυλίτζης, 458₅₁) παραπέμπουν πιθανότατα στον στρατό του *θέματος* Βουλγαρίας, είναι σαφές από το περιεχόμενο άλλων χωρίων (π.χ. Ατταλειάτης, 29₁₁₋₁₂) ότι γίνεται λόγος για Βουλγάρους υπό την φυλετική έννοια του όρου, που στρατολογούνταν από το αντίστοιχο *θέμα*.

95. Χωνιάτης, *Λόγοι*, Ζ, 60_{25,29}.

αυτό ήταν –κατά τον συγγραφέα– το θέλημα του Θεού, δεν εννοούσε να δηλώσει υποταγή, έναν «αποστάτη»⁹⁶. Ο Ιβάντζης διέθετε «ωραιότατα βασιλεία» με *παραδείσους και ἀπολαύσεις οὐκ ἀπρεπεῖς*, τα οποία ο Βασιλείος παραχώρησε στον Ευστάθιο Δαφνομήλη (μαζί με όλη την περιουσία του πρώτου, η οποία ασφαλώς θα ήταν ιδιαίτερα σημαντική) για να τον ανταμείψει για τη σύλληψη (με δόλο!) και τύφλωση του Ιβάντζη⁹⁷.

Συνοψίζοντας όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, μπορούμε να προβούμε στις ακόλουθες επισημάνσεις:

– Κατ' αρχήν, οι Βούλγαροι απασχολούν τις βυζαντινές πηγές της εποχής που εξετάστηκε κυρίως υπό την ιδιότητα των αποστατών. Ως αιτία που τους οδηγεί στην αποστασία αναγνωρίζεται –μόνον από τους συγγραφείς που καταγράφουν τα ιστορικά γεγονότα της εποχής– η σφοδρή επιθυμία εκ μέρους τους για αποτίναξη του ζυγού των Βυζαντινών. Οι ρήτορες που συντάσσουν τους πανηγυρικούς λόγους, αντίθετα, εστιάζουν το πρόβλημα της αποστασίας και τα πυρά τους (με εξαίρεση –ως ένα βαθμό– τον Νικήτα Χωνιάτη) στους πρωτεργάτες, κυρίως, των κινημάτων. Στις περιπτώσεις αυτές η περιγραφή του «αποστάτη» διαφοροποιείται από το σύνθετο μοντέλο του «Ρωμαίου» τυράννου, που παρουσιάζεται με θετικά ψυχικά και σωματικά χαρακτηριστικά (είναι ανδρείος, φρόνιμος, πλούσιος, δυνατός, ρωμαλέος, ικανός στρατηγός) παράλληλα με τα αρνητικά (φιλαρχος, άπλητος, συμφεροντολόγος⁹⁸). Έτσι, ο Βούλγαρος διακρίνεται από έπαρση και αλαζονεία, είναι αμοχαρής και βίαιος (βασιικά τυπικά χαρακτηριστικά του βαρβάρου), αναξιόπιστος και επίορκος, εμμεταλλευτής της φιλανθρωπίας του αυτοκράτορα. Το κύριο, όμως, χαρακτηριστικό του είναι η δειλία και η πονηριά του (όπως και του λαού, του οποίου ηγείται) και, τέλος, το γεγονός ότι, πριν την εξέγερση, ήταν «δούλος». Η απόδοση δειλίας και πονηριάς στους Βουλγάρους πιθανότατα απηχεί τις σοβαρές δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι Βυζαντινοί, λόγω της διεξαγωγής ενός είδους κλεφτοπολέμου στα βουνά και των ενεδρών που έσθηναν εκεί οι αντίπαλοί τους. Ενδιαφέρουσα είναι η επισημάνση ότι η εικόνα των «κακοφρόνων» Βουλγάρων⁹⁹ που παρουσιάζεται στους ιστοριογράφους του 9ου αιώνα δεν απαντά σε εκείνους του 11ου, ενώ επανεμφανίζεται σε κάποιο

96. Σκυλίτζης, 354⁷⁸⁻⁷⁹.

97. *Ο.π.*, 360⁴⁹-363⁴². Πρβλ. και 359¹⁶⁻¹⁸, για τον πλούτο που βρήκε ο Βασιλείος Β' στα ανάκτορα της Αχρίδας (πολλά χρήματα, στέμματα με μαργαριτάρια, χρυσούφαντες εσθήτες και εκατό κεντηνάκια χρυσού).

98. Βλ. Lia Raffaella Cresci, *Appunti per una tipologia del τύραννος, Byzantion* 60 (1990), 90-129.

99. Βλ. Νικολάου, Η εικόνα του Κρούμου.

βαθμό στην *Ιστορία* του Νικίτα Χωνιάτη. Στους πανηγυρικούς λόγους, όμως, του 12ου αιώνα η αυτοκρατορική προπαγάνδα που εκφράζεται εκεί δίνει την εικόνα που μόλις ανέφερα. Τόσο η *Ιστορία* του Νικίτα Χωνιάτη όσο και οι Ομιλίες, ίσως, αντανακλούν –πέραν από τη δεδομένη πολιτική ιδεολογία– αφενός τις δυσκολίες που κλήθηκαν οι βυζαντινές αρχές να υπερνικήσουν στην προσπάθειά τους να αντιμετωπίσουν την εξέγερση που εξαπλώθηκε και επεκράτησε ραγδαία και αφετέρου την πικρία για την εκ νέου απόσπαση περιοχών, που είχαν ανακτηθεί με τους μεγάλους αγώνες των αρχών του 11ου αιώνα.

– Ο χώρος, στον οποίο κινείται το «έθνος των Βουλγάρων», εμφανίζεται από τις πηγές που εξετάστηκαν, ως μία περιοχή ορεινή και κατ' εξοχήν δύσβατη, με δυσπρόσιτα στενά και χαράδρες, με κατοίκους χαμηλού βιοτικού επιπέδου κυρίως κτηνοτρόφους, η οποία είχε σε μεγάλη έκταση ερημωθεί λόγω των συνεχών επιδρομών, εμφυλίων πολέμων και εξεγέρσεων, έστω και αν υπήρχαν αρκετοί ευημερούντες. Η αντίληψη, λοιπόν, για τους Βουλγάρους και τη χώρα τους που απηχούν οι πηγές της περιόδου που εξετάσαμε δεν φαίνεται να απέχει εκείνης των δύο λογίων που ανέφερα στην αρχή, του Θεοφύλακτου Αχρίδος και του Γεωργίου Τορνίζη. Σε επίρρωση αυτού του ισχυρισμού επισημαίνεται ένα χωρίο από την *Ιστορία* του Νικίτα Χωνιάτη, όπου παραδίδεται ότι μερίδα συμβούλων του Αλεξίου Γ' παρότρυνε τον αυτοκράτορα να επιτεθεί κατ' ευθείαν εναντίον του Προσάκου (φρουρίου στο οποίο είχε οχυρωθεί ο Χρυσός Δοβρομηρός) χωρίς να προβεί σε προηγούμενη εκκαθάριση της πέριξ περιοχής, με το επιχείρημα ότι ο στρατός δεν θα ανεχόταν *ταῖς βαρβαρικαῖς ταῦταις καὶ ἀχαριώτοις χώραις διατρέβειν* μακριά από τις ομορφιές, τον πλούτο και τη θάλασσα της Προποντίδας¹⁰⁰.

IVAN BOŽILOV

L'ADMINISTRATION BYZANTINE EN BULGARIE (1018-1186): LE CAS DE PARISTRION - PARADOUNAVON (PARADOUNAVIS)

1. Introduction

À la fin du 19e siècle, le savant russe N. Skabalanovič a développé d'une manière circonstanciée la thèse selon laquelle après avoir assujéti la Bulgarie Basile II avait fondé trois thèmes: la Bulgarie, Paristrion et Sirmium-Srem¹. Plus tard cette thèse a suscité toutes sortes de discussions et parfois de violentes polémiques concernant l'organisation administrative des territoires bulgares après 1018. Si l'idée de la fondation du thème de Bulgarie n'eût pas rencontré d'objections et si tous l'eussent admise à l'unanimité, l'existence d'un thème qui aurait englobé le Nord-Ouest bulgare, ou Sirmium-Srem, n'eût pas été rejetée par certains d'une manière aussi catégorique, ni eût été admise par d'autres avec un total manque d'esprit critique². La teinte nationale dont on a revêtu l'histoire du thème de Paristrion - Paradounavon(-avis) a inévitablement influencé le collègue des byzantinologues hors de Bulgarie et de Roumanie. Le problème qui a opposé naguère les chercheurs – et qui continue encore à les opposer, dans certains cas, – est l'histoire initiale du thème et plus précisément la date à partir de laquelle nous pourrions parler avec certitude de son existence³. Soutenant de la seule thèse qui puisse exister selon lui, à savoir l'unité administrative des territoires bulgares après leur conquête en 1018, V. N. Zlatarski a admis l'année 1059 comme point de départ dans l'histoire de Paristrion⁴. Cette conception a été soumise à une critique rigoureuse de la part de N. Bănescu, critique dont la légitimité ne pourrait être démentie du point de vue de sont point fondamental, à

1. N. Skabalanovič, *Vizantijskoe gosouudarstvo i cerkov' v XI veke*, Saint-Pétersbourg 1884, 225-229.

2. Iv. Božilov - V. Gujzelev, *Istorija na srednovekovna Bălgaria VII-XIV vek*, Sofia 1999 (2006²), 343-350, 356-359

3. *Ibidem*, 350-351 (Božilov).

4. V. N. Zlatarski, *Istorija na bălgarskata dăržava prez srednite vekove*, Sofia 1934, 112. L'idée de Zlatarski est soutenue par Vasilka Tăpkova-Zaimova dans *Fontes Graeci historiae bulgaricae*, VI, Serdicae 1965, 180, n. 1.

savoir la fondation de Paristrion en 1059. Mais, poussé par des sentiments patriotiques compris à travers, le savant roumain est allé dans l'autre extrémité en reportant l'apparition du thème vers 971⁵. Cette assertion de N. Bănescu a été soutenue de la manière la plus catégorique par I. Barnea⁶, ce qui a exercé, d'une manière ou d'une autre, son influence sur un nombre assez grand de savants⁷: le thème de Paristrion, fondé encore en 971, n'aurait cessé d'exister durant le dernier quart du 10e siècle et il aurait continué de fonctionner après l'an 1000, jusqu'aux dernières informations la concernant, vers la fin du 11e siècle.

1.1 L'état actuel du problème⁸ est beaucoup plus différent et il reflète aussi bien l'organisation complexe et variable de l'administration byzantine dans le Nord-Est bulgare dans les premières cinquante années après 971, que l'instauration après cette date d'une unité militaire et civile (ou thème), Paristrion - Paradounavon. Ce tableau différent est fondé premièrement sur une interprétation nouvelle des anciennes sources (chroniqueurs byzantins et quelques sceaux de plombs byzantins); deuxièmement sur des sources nouvelles parmi lesquelles une place particulière occupent Taktikon Scorialensis (Oikonomidès) et une série de sceaux byzantins provenant de la grande découverte de Preslav⁹.

1.2 Les grandes périodes de l'administration byzantine. Dans la chronologie de l'administration byzantine de la Bulgarie du Nord-Est, on peut distinguer d'une manière catégorique deux périodes. La ligne de partage entre ces deux périodes est 1018 (la conquête définitive de la Bulgarie par Basile II); la période de 971 à 1018 se distingue par le caractère provisoire des actions entreprises de la part de Constantinople, par les modifications fréquentes des frontières des différentes unités administratives et par le remplacement encore plus fréquent des stratèges. La deuxième période se situe après 1018 lorsque Constantinople

5. N. Bănescu, *Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie*, Bucarest 1946, 45-46.

6. Le savant roumain défend cette thèse durant des décennies (voir Iv. Božilov - V. Gujzelev, *Istoria na Dobrudža*, t. 2, *Srednovekovie*, Veliko Tŭrnovo 2004, 90, n. 21). Voir I. Barnea, *Le Danube voie de communication byzantine*, *Ἡ ἐπισκοπικὴ ὁδὸς Βυζάντιο*, Athènes 1993, 587.

7. T. Gerasimov, *Bălgarski i vizantijski pečati ot Preslav*, *Preslav*, t. 2, Sofia 1976, 134; J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, vol. 1, Washington, D.C. 1991, 150. Plus de détail chez Iv. Božilov, *Kām vāprosa za vizantijskoto gospodstvo na Dolnija Dounav v kraja na X v.*, *Studia Balcanica* 2 (1970), 76-77.

8. Pour plus de détails chez Božilov - Gujzelev, *Istorijska srednovekovna Bălgarija*, 350-356, 362-363 (Božilov); Božilov - Gujzelev, *Istorijska na Dobrudža*, t. 2, 75-82, 87-130 (Božilov).

9. Iv. Jordanov, *Pečatite ot strategijata v Preslav (971-1088)*, Sofia 1993.

a imposé tout naturellement, comme dans le reste des territoires bulgares, une administration permanente dont l'expression est le thème de Paristrion. Malheureusement, on ne pourrait rien dire quant au *terminus post quem* en ce qui concerne l'existence de ce thème. Ni les sources écrites, ni les sceaux offrent une information qui dépassât chronologiquement les années 90 du 11e siècle. Ce qui ne signifie pas pourtant qu'au 12e siècle le thème en question n'ait pas existé¹⁰.

2. La période de 971 à 1018

2.1. 971, le mois d'avril (avant la fin de la guerre). Les premières actions de Jean Tzimiscès en vue de l'organisation des territoires conquis datent de la période après la prise de la capitale bulgare, Grand Preslav, et avant sa campagne vers Drăstăr (Silistra), c'est-à-dire encore au cours de la guerre. C'est alors qu'on avait formé des parties septentrionales de la Thrace, de la Stara planina et de la région autour de la capitale bulgare, le thème de *Thrace* et de *Iōannoupolis* (= Grand Preslav). Ce thème est attesté tant dans le *Taktikon Scorialensis*¹¹ que par une série de sceaux appartenant à quatre stratèges du thème, à savoir Théophane, Stavrakios, Nicéphore Xiphias, Léon Saracénopoulos¹².

2.2. 971, juin-août (après la fin de la guerre). Toute suite après que la guerre avec les Russes eût pris fin, Jean Tzimiscès s'est occupé, suivant la pratique traditionnelle, de l'administration des territoires bulgares occupés. "Après que les Russes levèrent l'ancre, l'empereur prit soin des forteresses et des villes le long de l'Istros et, en y laissant une garde suffisante, il revint dans les terres des Romées"¹³. L'écho de ces actions entreprises par l'empereur byzantin était parvenu jusqu'à certains écrivains arabes: "Puis, après avoir nommé de son côté des gouverneurs de ces forteresses, l'empereur rentra à Constantinople"¹⁴. Quelles étaient ces "forteresses" et ces "villes"? Manifestement, c'étaient les mêmes dont les Russes s'étaient retirés et que les Byzantins avaient occupées peu de temps avant le siège de Drăstăr¹⁵. De leur côté, ces villes et forteresses s'identifient aux villes et forteresses (au nombre de 80) disposées sur les deux rives du Danube

10. Božilov - Gujzelev, *Istorija na Dobroudža*, t. 2, 113-114.

11. N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, 265 sq.

12. Jordanov, *Pečatite*, nos 239-244, 245-248, 249-250.

13. Ioannes Scylitzes, *Synopsis historiarum*, Editio princeps. Rec. I. Thurn, Berlin - New York 1973, 310₅₂₋₅₃.

14. Histoire de Yahya-ibn-Sa'id d'Antioche. Editée et traduite en français par I. Kratchkovsky et A. A. Vasiliev, *Patrologia orientalis*, XVIII, 833 (135).

15. Scylitzès, 301. 92-95, 1-5; Histoire de Yahya, 833 (135).

et que Svjatoslav, le prince de Kiev, avait conquis en 968¹⁶. Ces renseignements ne constituent que le cadre le plus général de ce que Jean Tzimisès avait entrepris. Les actions concrètes de l'empereur sont reflétées dans *Taktikon Scorialensis*. Nous y découvrons: *katépanô de Mésopotamie*¹⁷ (les embouchures du Danube ainsi que les régions situées au Nord-Est), *stratège de Dristra*¹⁸ (Drăstăr – Dorostolon – Silistra) et *stratège de la Mésopotamie de l'Occident*¹⁹ (vraisemblablement au Nord du delta du Danube). Les deux dernières unités administratives militaires étaient du type des petits thèmes frontaliers (de petits stratèges), fondés dans l'esprit de la réforme reflétée dans le *Taktikon*²⁰. Un stratège de Dristra est attesté aussi par cinq sceaux de trois stratèges: Léon Saracénopoulos, Arcadius et Pierre²¹. En y ajoutant le thème de *Thrace et Iôannoupolis*, fondé quelques mois auparavant, le tableau de l'administration byzantine dans les territoires bulgares conquis en 971, devient plus complet.

2.3. Cette organisation administrative byzantine a subi des changements en 976, toute suite après les opérations militaires entreprises par les Comitopoules. À ce moment-là, les territoires bulgares qui faisaient partie du thème de Thrace et Iôannoupolis, c'est-à-dire les territoires au Sud de la Stara planina, ont été annexés au thème byzantin traditionnel de Thrace, qui était soumis au duc d'Andrinople²². Le reste du thème, c'est-à-dire Grand Preslav (= Iôannoupolis) et la région, ont été unis au petit stratège de Drăstăr – Dorostolon en créant de cette manière un thème nouveau: *Iôannoupolis et Dorostolon*. Son stratège était Léon Saracénopoulos, connu par dix-neuf sceaux de plomb²³.

2.4. 1000-1018. L'empire a perdu son contrôle sur ces territoires bulgares autour de 990-991, mais il a rétabli son pouvoir, cette fois-ci pour longtemps, en l'an 1000²⁴. Le premier thème a été fondé encore au cours des opérations militaires: la *Thrace et Mésopotamie*, qui avait pour duc Damjan Dobromir, anthy-

16. Povest vremennich let., *Pamjatniki liyteraturi Drevnej Rusi, XI-XII veke*, Moscou 1978, 78-79. Pour plus de détail sur les événements: Božilov - Gujzelev, *Istorija na Dobroudža*, t. 2, 75-78.

17. Oikonomidès, *Listes*, 263₃₁. Sur la localisation: Božilov - Gujzelev, *Istorija na Dobroudža*, t. 2, 77, 91-92.

18. Oikonomidès, *Listes*, 269₉.

19. *Ibidem*, 269₁₆.

20. *Ibidem*, 345.

21. Jordanov, *Pečatite*, nos 215-216, 217, 218-219. Voir: Božilov - Gujzelev, *Istorija na Dobroudža*, t. 2, 77-79.

22. Oikonomidès, *Listes*, 263₃₄.

23. Jordanov, *Pečatite*, nos 259-277; Božilov - Gujzelev, *Istorija na Dobroudža*, t. 2, 81-82.

24. Božilov - Gujzelev, *Istorija na Dobroudža*, t. 2, 87-90 (Božilov).

patos et patrice²⁵. Byzance a renoncé assez vite à son contrôle sur les territoires au Nord du Danube et la notion de Mésopotamie a disparu ainsi de la nomenclature administrative. Le nouveau thème portait conditionnellement le nom de *Drăstăr et Thrace* et il était gouverné par le stratège et protospathaire David²⁶. Un peu plus tard (*terminus ante quem*: 1017), cette unité administrative inhabituelle a disparu et à sa place est apparu premièrement le *stratège de Drăstăr*, gouverné successivement par Tzitzikion²⁷ et par le primacier Théodore²⁸. De ce thème transformé, englobant presque toute la Bulgarie de l'Est (depuis la Thrace du Nord jusqu'aux territoires situés au Nord du Danube), on avait créé encore deux stratèges. Le premier portait toujours le nom byzantin donné à Grand Preslav – *Iōannoupolis*. Il est attesté par une série de plombs appartenant à six stratèges: Katakolôn, protospathaire impérial (5 sceaux), Pierre, protospathaire impérial (2 sceaux), Aétios, protospathaire (1 sceau), Jean, protospathaire impérial (8 sceaux), Constantin Karantènos, protospathaire (5 sceaux) et Andronic Doukas, protospathaire (1 sceau)²⁹. Ils avaient gouverné le stratège de *Iōannoupolis* entre 1000 et 1028³⁰. L'autre stratège est *Presthlavitzza* – petit Preslav (auj. Prislava – Nufărul) dont l'existence est attestée par 17 sceaux de plomb découverts à Preslav (le plus grand nombre), Silistra et *Noviodunum*; deux sceaux font partie des collections de l'Ermitage et de Dumbarton Oaks. Ces sceaux appartenaient à cinq stratèges: Léon Pigonit, Jean Malésès, Aétios, Mélios et Ὀμάλας (?). Le stratège en question a existé un peu avant (?) et après 1018³¹.

3. Paristrion – Paradounavon(-avis). Le premier renseignement sur un thème où dans la dénomination apparaît le nom de la rivière de l'Istros, date de 1043: il est lié à la retraite de soldats russes le long du littoral bulgare de la mer Noire, conduits par le prince Vladimir (fils de Jaroslav le Sage (1019–1054) et le voïévode Višata, et qui étaient mis en défaite au Nord du Bosphore³². C'est alors

25. *Ibidem*, 91-92.

26. *Ibidem*, 92-93.

27. Scylitzès, 355₂₅ - 356₃₀; Božilov - Gujezev, *Istorija na Dobroudža*, t. 1, 328 (Božilov).

28. B. Pančenko, Katalog molivdovoulov kolekcij Ruskago archeologičeskogo Instituta v Konstantinopole, *Izvestija Russkago Archeologičeskago Instituta v Konstantinopolě* 8 (1903), 27, no 66; 10 (1905), 295-296.

29. Jordanov, *Pečatite*, nos 252-256, 257-258, 305, 291-297, 298-302, 303.

30. Božilov - Gujezev, *Istorija na Dobroudža*, t. 2, 94-97 (Božilov).

31. Jordanov, *Pečatite*, nos 308, 308a, 304, 306, 307, 309, 310, 311, 312. Sur le stratège, voir Božilov - Gujezev, *Istorija na Dobroudža*, t. 2, 97-100 (p. 97, n. 71; notes sur les sceaux de Leon Pigonit, publiées par N. Bănescu, V. S. Šandrovskaja, J. Nesbitt - N. Oikonomides et I. Jordanov).

32. Scylitzès, 433₂₇₋₂₈; Božilov - Gujezev, *Istorija na Dobroudža*, t. 2, 91 (p. 1114, n. 189: sources et littérature sur la campagne russe contre Constantinople).

qu'on mentionne pour la première fois ἄρχων τῶν παρὰ τὸν Ἰστρον πόλεων καὶ χωρίων³³; un peu plus tard τῶν παριστριῶν πόλεων et à la fin Παριστριον. En 1059 est apparue la forme του Παραδοῦναβι et, plus tard, pour désigner le thème, on employait souvent Δρίστρις³⁴. La littérature historique byzantine et les sceaux de plomb contiennent de l'information sur les gouverneurs du thème, comme suit:

3.1. Katakalôn Kékauménos (1043). Sa carrière avait continué à l'Est: gouverneur de Ani et stratilata (stratopédarque) de l'Orient. En 1057, il a soutenu Isaac II Comnène³⁵.

3.2. Michel, fils d'Anastase, éparque et logothète du génikon. Stratège de Dyrrachion (après 1042) et ensuite "archonte des villes de Paristrion" (autour de 1048-1049)³⁶.

3.3. Constantin, patrice et katépanô de Dristras - Δρίστρις³⁷ (dans la légende du sceau -ιστ peut être interprété comme [Δρ]ιστ[ρας], mais aussi comme [Παρ]ιστ[ρίου]). Constantin a été à Drăstăr entre 1049 et 1059.

3.4. Basile Apocapès, duc de Paradounavion (1059-1064/65). Plus tard sa carrière était liée avec l'Orient: katépanô de Vaspuracan et "gouverneur d'Edesse"³⁸.

3.5. Romain Diogène, "archonte des villes de Paristrion", vraisemblablement katépanô (autour de 1065)³⁹.

3.6. Syméon, vestès et katépanô de Paradounavon (après 1066 et avant 1072-1073)⁴⁰.

3.7. Nestôr, vestès et katépanô de Dristras (Athaliatès) ou duc de Paristrion, d'après Zonaras (1072-1073)⁴¹.

3.8. Michel, anthypatos et katépanô de Paradounavon (après 1072-1073)⁴².

33. Scylitzès, 433₂₇₋₂₈.

34. Sur les dénominations du thème, des charges et des titres des gouverneurs, voir Božilov - Gujzelev, *Istorija na Dobroudža*, t. 2, 106-111, 124-127 (tabl. I-IV et commentaires).

35. *Ibidem*, 114-115, 125.

36. *Ibidem*, 115, 125.

37. *Ibidem*, 115-116, 125.

38. *Ibidem*, 116-118, 125. Sur Basile Apokapès, voir P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris 1977, 41-42, 43, 44, 50, 51, 52, 56, 57.

39. Božilov - Gujzelev, *Istorija na Dobroudža*, t. 2, 118-120, 125.

40. *Ibidem*, 120-121, 125.

41. *Ibidem*, 121-122, 125; Iv. Božilov, *Bългарite във византийската империя*, Sofia 1995, no 430, 345-346.

42. Božilov - Gujzelev, *Istorija na Dobroudža*, t. 2, 122-123, 125.

3.9. Démétrios Katakālōn, anthypatos et catépanō de Paradounavon (fin des années 70-80 du 11e siècle)⁴³.

3.10. Léon Nikéritès, duc de Paradounavon (1091)⁴⁴.

Addendum

Deux sceaux renseignent sur deux fonctionnaires byzantins qui remplissent la charge de ἐκ προσώπου de Paradounavon. Ce sont le protospathaire Adralest Spanopoulos⁴⁵ et Basile⁴⁶. Quelle a été leur position? Pour ne pas entrer inutilement dans les détails, je vais citer ce que N. Oikonomidès a écrit à ce propos: “Ek prosōpou des thèmes ou des stratèges: charge d’interprétation difficile, à cause du sens vague de sa dénomination; nommé par l’empereur, il est le “représentant” du stratège pendant un temps limité, ou dans une région limitée. Il me semble même qu’au Xe siècle, des ek prosōpou pouvaient être nommés dans des thèmes où il n’y avait pas de stratège, car nous les voyons agir sans se référer à un pouvoir supérieur autre que celui de l’empereur; dans ce cas, ils seraient des stratèges de rang inférieur”⁴⁷. Dans notre cas, l’information est très maigre car elle provient des légendes des sceaux, mais il n’y a pas de doute qu’il s’agit d’un fonctionnaire (“de la part” ou “au nom de”), nommé par le basileus pour administrer provisoirement le thème qui autrement avait un stratège permanent (katépanō, duc, etc.). Vraisemblablement, Adralest Spanopoulos et Basile remplissaient les fonctions de ek prosōpou de Paradounavon dans la deuxième moitié du 11e siècle (si l’on admet 1059 comme *terminus post quem* pour l’emploi du terme de Paradounavon) et ceci en l’absence d’un gouverneur permanent du thème. Dans ce cas, ils jouissaient de tous les mandats d’un katépanō ou d’un duc dans le cadre du thème tout entier (ek prosōpou de Paradounavon!). Le délai de ces mandats dépendait entièrement de la volonté et de la décision de l’empereur. Le fait que ni l’un, ni l’autre ne puissent être identifiés rend encore plus difficile la datation de leur activité⁴⁸.

43. *Ibidem*, 123, 125.

44. *Ibidem*, 123, 125. On a publié tout récemment de l’information sur Léon Drimos, “patrice, anthypatos et katépanō de Dristras” (*ibidem*, 124). Malheureusement, on n’a publié ni photographie, ni description du sceau (qui serait mis aux enchères à Cologne).

45. Jordanov, *Pečatite*, no 290.

46. G. Zacos, *Byzantine Lead Seals*, vol. II, nos 1-1089, Berne 1984, no 956.

47. Oikonomidès, *Listes*, 342.

48. Voir en détail: Božilov - Gujzelev, *Istorija na Dobroudža*, t. 2, 127-129.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ (ΚΕΛΛΥ) Α. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΒΟΥΛΓΑΡΩΝ ΣΕ ΔΡΑΣΕΙΣ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑ ΚΑΙ ΟΙ ΝΟΜΙΚΕΣ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ

Με την πτώση του βασιλείου του Σαμουήλ στις αρχές του ενδέκατου αιώνα ολόκληρη η βαλκανική χερσόνησος βρέθηκε κάτω από τη βυζαντινή κυριαρχία. Οι διοικητικοί θεσμοί και το δίκαιο του βυζαντινού κράτους επιβλήθηκαν στη Βουλγαρία. Βούλγαροι άρχοντες εγκαταστάθηκαν στην Κωνσταντινούπολη, πήραν τίτλους βυζαντινούς και κάποιοι ανέλαβαν και ανώτατα αξιώματα. Η σύζυγος του τελευταίου τσάρου της Βουλγαρίας, Μαρία, εγκαταστάθηκε μετά το 1018 στην Κωνσταντινούπολη και έγινε ζωστή πατρικία¹. Ο δεύτερος γιος της, ο Αλουσιάνος², έγινε στρατηγός Θεοδοσιουπόλεως και ο τρίτος γιος της, ο Ααρών³, διοικητής Ιβηρίας (περί το 1047), Μεσοποταμίας (περί το 1059) και ίσως Εδέσσης, αλλά και ο πρωτότοκος γιος, ο Προυσιάνος, έγινε στρατηγός των Βουκελαρίων.

Κατά τον ενδέκατο και δωδέκατο αιώνα οι πηγές αναφέρουν πολλά γεγονότα, που είχαν στόχο την ανατροπή ή προσβολή της εξουσίας του βυζαντινού αυτοκράτορα ή του προσώπου που ασκούσε την αυτοκρατορική εξουσία. Είναι ενδιαφέρον να ερευνηθεί εάν και κατά πόσο στις δραστηριότητες αυτές εναντίον του αυτοκράτορα, που συνιστούν έγκλημα καθοσίωσης, έλαβαν μέρος Βούλγαροι και πώς αντιμετωπίστηκαν από άποψη δικαίου.

Επί Κωνσταντίνου Η' (1025-1028) ο πρωτότοκος γιος του τελευταίου τσάρου της Βουλγαρίας, Ιωάννη Βλαδισλάβ, ο Προυσιάνος, ο οποίος είχε γίνει στρατηγός των Βουκελαρίων, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, θεωρήθηκε ύποπτος για έγκλημα καθοσίωσης. Τι συνέβη; Ο πατρικίος Βασίλειος Σκληρός δεν είχε καλές σχέσεις με τον Προυσιάνο τον Βούλγαρο. Η διάσταση μεταξύ των δύο ανδρών έφθασε σε τέτοιο σημείο *ώς και διά μάχης τούτω* (δηλ. *τῷ Προυσιάνῳ*) *ἐλθὼν* (δηλ. ο

1. Βλ. *The Oxford Dictionary of Byzantium* (= *ODB*), Νέα Υόρκη - Οξφόρδη 1991, τόμ. 1, σ.ν. Aarionios (Ααρώνιος).

2. Βλ. *ODB*, τόμ. 1, σ.ν. Alousianos (Αλουσιάνος), 70, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

3. Βλ. *ODB*, τόμ. 1, σ.ν. Aarionios (Ααρώνιος, Ααρών), όπου σχετική βιβλιογραφία και το γενεαλογικό δένδρο της οικογένειας τον 11ο αιώνα. Ο Ιωάννης Βλαδισλάβ, ο τελευταίος τσάρος της Βουλγαρίας και η Μαρία είχαν έξι αγόρια και έξι κορίτσια.

Σκληρός)⁴. Ο αυτοκράτωρ θεώρησε ότι όλα αυτά αποτελούσαν *ἀνασχωντίαν κατά τῆς βασιλείας* και επέβαλε και στους δύο την ποινή της εξορίας. Ο μεν Σκληρός εξορίσθηκε στη νήσο Οξεία, ο δε Προυσιάνος στη νήσο Πλάτη. Εξορίσθηκαν, επομένως, χωριστά, σε δυο διαφορετικά νησιά των Πριγκιπονησίων. Οι πηγές δεν αναφέρουν εάν προηγήθηκε δίκη. Προφανώς τα γεγονότα που είχαν προηγηθεί, δηλαδή η μάχη μεταξύ τους, αποτελούσαν πλήρη αποδεικτικά στοιχεία για την επιβολή ποινής. Άλλωστε, στις περιπτώσεις εγκλημάτων καθοσίωσης η ανάκριση, η διεξαγωγή της δίκης και η επιβολή των ποινών ανήκαν στην αποκλειστική αρμοδιότητα του αυτοκράτορα⁵.

Ο Σκληρός κατηγορήθηκε ότι σχεδίαζε να αποδράσει. Κατόπιν αυτού, με εντολή του αυτοκράτορα, τυφλώθηκε. Τύφλωσε, επίσης, τον Ρωμανό Κουρκούα, επ' αδελφή γαμβρό του Προυσιάνου, τον Γλαβά και τον Γουδέλη. Εγγλωσσοτόμησε τον μοναχό Ζαχαρία, συγγενή του βέστου Θευδάτου, *συσκενάσασθαι τούτους πλασάμενος κατ' αὐτοῦ*, ενώ ελευθέρωσε τον Προυσιάνο *μικροῦ δεῖν τούτο αὐτὸ πείσεσθαι κινδυνεύοντα*⁶. Και για την επιβολή αυτών των ποινών δεν γνωρίζουμε εάν προηγήθηκε κάποια διαδικασία.

Η διαφορετική μεταχείριση του Προυσιάνου, ότι δηλαδή τελικά αφέθηκε ελεύθερος, σημαίνει ότι ο αυτοκράτωρ δεν είχε πεισθεί για την ενοχή του. Είχε μόνον υποψίες για συμμετοχή του σε δραστηριότητες εναντίον του ή ίσως ήθελε να ακολουθήσει διαφορετική πολιτική έναντι του βουλγαρικής καταγωγής αξιωματούχου; Οι πηγές δεν δίνουν στοιχεία για να καταλήξουμε στη μια ή στην άλλη ερμηνεία. Θεωρώ ότι η πρώτη, η μη απόδειξη δηλαδή δόλου και στοιχείων που να στοιχειοθετούν την αντιεμμενική υπόσταση εγκλήματος καθοσίωσης, οδήγησε τον αυτοκράτορα σε αυτή την απόφαση.

Οι μετέπειτα, όμως, δραστηριότητες του Προυσιάνου αποδεικνύουν ότι οι υποψίες που είχε κινήσει δεν ήταν αβάσμηες. Το 1031, όταν ήταν αυτοκράτωρ ο Ρωμανός Γ' Αργυρός (1028-1034), σύζυγος της αυτοκράτειρας Ζωής, ο Προυσιάνος κατηγορήθηκε ότι βρισκόταν σε συνεννόησης με τη Θεοδώρα, αδελφή της αυτοκράτειρας Ζωής, και ότι ο ίδιος εποφθαλμούσε τον θρόνο. Συνελήφθη και έως ότου ολοκληρωθεί η ανάκριση τέθηκε υπό φρούρηση στο μοναστήρι του

4. Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύντομος Ἱστοριῶν*, ἐκδ. I. Thurn, CFHB, Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1973, 372-Κεδρηνός, ἐκδ. Βόννης, τόμ. 2, 483.

5. Βλ. Καλλιόπη Α. Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις και Τυραννίς κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους. Μακεδονική δυναστεία (867-1056)*, τόμ. 1, Αθήνα 1981, 148 κ.ε.: η ίδια, *Καθοσίωσις και Τυραννίς κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους 1056-1081*, τόμ. 2, Αθήνα 1984, 80-81.

6. Βλ. Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις και Τυραννίς (867-1056)*, 104-105.

Μανουήλ⁷. Οι πηγές⁸ δεν αναφέρουν πώς έγινε η ανάκριση, εάν έγινε δίκη, δεν δίνουν δηλαδή λεπτομέρειες δικονομικές. Απλά αναφέρουν ότι η υπόθεση ερευνήθηκε, έγινε δεκτή η κατηγορία και ο Προυσιάνος καταδικάστηκε σε τύφλωση. Η μητέρα του Μαρία, η ζωστή, απομακρύνθηκε από την Κωνσταντινούπολη. Οι πηγές δεν αναφέρουν τον λόγο απομάκρυνσής της από το κέντρο. Προφανώς θεωρήθηκε ότι ήταν αναμειγμένη στην υπόθεση αυτή. Μια άλλη ερμηνεία μπορεί να είναι ότι η απομάκρυνση οφείλεται σε λόγους προληπτικούς, ασφαλείας. Η συμπεριφορά αυτή θυμίζει τα μέτρα που έπαιρναν οι Αρχές στο Βυζάντιο, όταν διαπίστωναν ότι μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας συμμετείχαν ή υπήρχαν υποψίες για συμμετοχή τους σε ανατρεπτικές κινήσεις: απομάκρυνση από τα ανάκτορα και εγκατάστασή τους σε περιοχές εκτός κέντρου και σε μοναστήρια. Ίσως επιφύλαξαν και στη μητέρα του Προυσιάνου, τη Μαρία, την ίδια μεταχείριση ως μέλος βασιλικής οικογένειας, της βουλγαρικής.

Αργότερα ο Προυσιάνος εκούσια έγινε μοναχός. Τη μητέρα του τελικά την έστειλαν στη μονή του Βουκελλαρίου στους Θρακησίους⁹.

Επί Μιχαήλ Δ' (1034-1041) οι Βούλγαροι, με επικεφαλής τον Πέτρο Ντελιάν (Δελεάνο), επαναστάτησαν. Οι ιστορικοί της εποχής αποδίδουν τα αίτια στην αμείλικτη και αρπακτική πολιτική του Ιωάννη Ορφανοτρόφου. Ο Βασίλειος Β' ο Βουλγαροκτόνος είχε ασκήσει συνετή πολιτική έναντι των Βουλγάρων. Είχε, π.χ., επιτρέψει να πληρώνουν οι υποταγμένοι Βούλγαροι τους φόρους σε είδος. Ο Ορφανοτρόφος απαίτησε την καταβολή των φόρων σε χρήμα. Η απαίτηση αυτή ήταν εξαιρετικά πιεστική για την αγροτική οικονομία του βουλγαρικού λαού. Αποτέλεσμα αυτής της πολιτικής ήταν να προκαλέσει αναστάτωση στους Βουλγάρους, να οξύνει τα πνεύματα και να δημιουργηθεί επικίνδυνη αγανάκτηση για το Βυζάντιο στη Βουλγαρία. Ένα ακόμη ολίσθημα της βυζαντινής πολιτικής επιδείνωσε την κατάσταση. Ο Ορφανοτρόφος ανέτρεψε και σε άλλο τομέα τη διορατική και συνετή πολιτική του Βασιλείου Β'. Ο αυτοκράτωρ είχε επιτρέψει την εκλογή Βούλγαρου στον αρχιεπισκοπικό θρόνο της Αχρίδας. Ο Ιωάννης Ορφανοτρόφος, όταν πέθανε το 1037 ο βούλγαρος αρχιεπίσκοπος Ιωάννης, διόρισε αυθαίρετα αρχιεπίσκοπο τον ελληνικής καταγωγής Λέοντα, ο οποίος ήταν χαρτοφύλακας της Αγίας Σοφίας. Με την κίνηση αυτή ο Ορφανοτρόφος άκαιρα και

7. Για το μοναστήρι του Μανουήλ, βλ. R. Janin, *Constantinople Byzantine*, Παρίσι 1964, 384.

8. Σαυλιτζής, 376, 384· Κεδρηός, τόμ. 2, 487, 497· Ιωάννης Ζωναράς, *Επιτομή Ιστοριών*, Έκδ. M. Pinder - Th. Büttner-Wobst, CSHB, Βόννη 1841-1897, τόμ. 3, 574.

9. Βλ. Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις και Τυραννίς (867-1056)*, 106.

αψυχολόγητα πρόσβαλε το βουλγαρικό εθνικό αίσθημα. Της καταστάσεως αυτής επωφελήθηκε το 1040 ο Πέτρος Δελεάνος¹⁰.

Ο Μιχαήλ Ψελλός ασχολείται διεξοδικά με την αποστασία των Βουλγάρων¹¹. Τη σημαία της επανάστασης ύψωσε το 1040 ο Πέτρος Δελεάνος, ο οποίος *ἐπλανᾶτο ἐν Βουλγαρίᾳ, καὶ κατήνησεν ἄχρι Μοράβου καὶ Βελεγράδων* (φρούρια δὲ ταῦτα τῆς Πανοσίας κατὰ τὴν περαιάν τοῦ Ἰστρον διακεῖμενα, καὶ γειτονοῦντα τῷ κράλλῃ Τουρκίας) ...¹². Σύμφωνα με τον Σκυλίτζη¹³ ο Πέτρος ο Βούλγαρος ο Δελεάνος ἦταν δούλος ενός Βυζαντινού. Εἶχε αποδράσει ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ περιφερόταν στα πρώην βουλγαρικά εδάφη. Ο Μιχαήλ Ψελλός αναφέρει, ἐπίσης, ὅτι ἦταν ταπεινῆς καταγωγῆς καὶ τον περιγράφει με τα μελανότερα χρώματα. Τον αποκαλεῖ Δολιάνο καὶ ὄχι Δελεάνο. Με τὸν τρόπο αὐτὸ δείχνει ὅτι ἦταν δόλιος ὅπως προκύπτει σαφῶς ἀπὸ τὸ κείμενο του Ψελλού: *Τὸ δὲ κινήσαν τούτους πρὸς τὴν τοιαύτην ἀπόνοιαν, τέρας τι, ὡς ἐκεῖνοις ἐδόκει, τοῦ γένους αὐτῶν ἀποφύεται ἀνήρ τὸ μὲν γένος οὐδ' ὅσον ἀξιοῦσθαί μνήμης, ποικίλος δὲ τὴν γνώμην καὶ καταπανουργέσασθαί τοὺς ὁμοφύλους δεινότατος, Δολιάνος τὸ ὄνομα, οὐκ οἶδα εἴτε πατρόθεν τῆς τοιαύτης προσηγορίας κληρονομῆσας εἶθ' ἑαυτῷ τὴν κλήσιν ἐπιφημίσας* ...¹⁴.

Ὅταν ο Δελεάνος διαπίστωσε ὅτι οὐ συμπατριώτες του ἦταν ἑτοίμοι να αποστατήσουν καὶ ὅτι δεν υπήρχε τὸ κατάλληλο ἐκεῖνο πρόσωπο που θα ἐτίθετο ἐπικεφαλῆς, ἀποφάσισε να ἀποσπάσει τὴν ἐμπιστοσύνη τους ... *πρῶτα μὲν ἀξιολογώτατον ἑαυτὸν ἀποδεῖκνυσι καὶ πρὸς μὲν βουλὴν συνετώτατον, πρὸς δὲ πολε-*

10. Βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Το Βυζαντινὸ Κράτος*, Θεσσαλονίκη 1993, 146. Ο Σκυλίτζης (412), γράφει χαρακτηριστικά: *Βασιλείου γὰρ τοῦ βασιλέως, ὀπηνῖκα Βουλγάρους ἐχειρώσατο, μὴ νεοχμῶσαι θελήσαντος ὄλωσ, μὴδὲ μετανησοῖσι τὰ πράγματα, ἀλλ' ἐπὶ τῆς αὐτῆς μένειν καταστάσεως καὶ οὕτω διεξάγεσθαί, καθὼς πον ὁ Σαμονηλ διωρίσατο, καὶ διδόναι τὸν ζεῦγος βοῶν ἔχοντα Βούλγαρον εἰς τὸ κοινὸν οἶτον μὸδιον ἕνα καὶ κέγγχρον τοσοῦτον καὶ οἶνον σάμμον ἕνα, ὁ ὄρφονταρόφος ἀντὶ τῶν εἰδῶν νομίματα διδοῦσθαί διωρίσατο ...*

11. Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, τόμ. 1, ἐκδ. E. Renauld, Παρίσι 1967, 76-83. Θεωρεῖ ὅτι ἡ ἀλαζονεία που εἶχαν ἀπὸ παλὰ οὐ Βούλγαροι τοὺς ὠθήσε στην ἀποστασία: *Τὸ γὰρ δὴ γένος <τῶν Βουλγάρων> πολλοῖς πρότερον κινδύνους καὶ μάχαις μέρος τῆς Ῥωμαίων ἐπικρατείας γενόμενον, Βασιλεῖου ἐκεῖνου τοῦ ἐν αὐτοκράτορισι λάμπαντος λείαν, ὃ δὴ λέγεται, τὰ ἐκεῖνον ποισαμένοι, καὶ τὸ μὲν κράτος ἀφελόμενον, ὥσπερ δὲ παντάσῃ ἠσθητικὸς τῆ τῶν Ῥωμαίων ἰσχύι προσερεῖσαν, βραχύν τινὰ χρόνον τὴν τοιαύτην ἵπτομενικὸς ἦταν, ἐπὶ τὴν προτέραν ἀλαζονείαν παλινδρομεῖν ἐπεχείρησαν καὶ τέως μὲν οὐκ ἐν τῷ φανερῷ ἐξέφαινε τὴν ἀποστασίαν ἐπεὶ δὲ τις τῶν ἐξ ἑτοίμου παρκακονύτων τὸ ἐκεῖνων θράσος προσγένονεν, ἀθρόον εἰς ἀντίπαλον ἑαυτοῖς μοῖραν κατεστήσατο.*

12. Σκυλίτζης, 409.

13. Σκυλίτζης, 409.

14. Ψελλός, τόμ. 1, 76. Βλ. ἐπίσης *ODB*, τόμ. 1, s.v. Deljan, Peter. Ἐκτενὴ περιγραφή τῆς ἀποστασίας αὐτῆς κάνει στο ἔργο του ο G. Schlumberger *Ἐρροπέε byzantine à la fin du Xe siècle*, τόμ. 3, Παρίσι 1896, 287 κ.ε.

*μικὴν προᾶξιν ἐπιτηδειότατον*¹⁵. Επειδή, επίσης, γνώριζε καλά ότι και ο νόμος και η παράδοση των Βουλγάρων απαιτούσαν *τούς ἐκ βασιλείου γένους εἰς ἐπιστάσιαν τοῦ ἔθνους παραλαμβάνειν*¹⁶ εμφανίσθηκε ως απόγονος των τελευταίων βασιλέων της Βουλγαρίας. Ισχυρίσθηκε ότι ήταν εγγονός του τσάρου Σαμουήλ, γιος δηλαδή του γιου του, Ρωμανού¹⁷. Οι Βούλγαροι τον πίστεψαν, τον αναγόρευσαν βασιλέα Βουλγαρίας και ξεκίνησαν *διὰ τε Ναῖσσοῦ καὶ τῶν Σκούπων, τῆς μητροπόλεως Βουλγαρίας, ἔντο ἀνακηρύττοντες καὶ ἀνευφημοῦντες τοῦτον, καὶ πάντα τὸν παρευρεθέντα Ῥωμαῖον ἀηλεῶς καὶ ἀπανθρώπως ἀναγοῦντες*¹⁸.

Την εποχή αυτή ο αυτοκράτωρ Μιχαήλ Δ' είχε μεγάλα προβλήματα υγείας και δεν ήταν πλέον σε θέση να αντιμετωπίσει αντίξοες καταστάσεις, όπως στην αρχή της βασιλείας του. Παρά ταῦτα αποφάσισε πόλεμο εναντίον των επαναστατών και μάλιστα, αφού έκανε συστηματική προετομασία, θέλησε να θεθεί ο ίδιος επικεφαλής. Σε αυτή την εκστρατεία ήταν αντίθετοι οι πιο κοντινοί του άνθρωποι και οι συγκλητικοί. Ο ίδιος, όμως, αιτιολογούσε την απόφασή του αυτή λέγοντας *... εἰ μηδὲν τι προσθεῖ τῇ βασιλείᾳ Ῥωμαίων, μέρος τι ταύτης ἀφαυρεθεῖ, ἐνθύνεσθαι τε καὶ παρ' ἀνθρώποις ὑπώπτειν καὶ παρὰ τῷ Θεῷ, εἰ ἐπιρροαθυμίας τῷ γεγονότι ἐθελοντῆς ὥσπερ παραχωρήσοι Βουλγάρους τῆς ἀποστασίας Ῥωμαίων*¹⁹.

Εναντίον του Δελεάνου αρχικά κινήθηκε ο στρατηγός Δυρραχίου Βασιλείος Συναδηνός με εγχώριες δυνάμεις. Κατηγορήθηκε, όμως, ότι σχεδίαζε ανταρσία κατά του αυτοκράτορα και φυλακίσθηκε στη Θεσσαλονίκη²⁰. Αντικαταστάθηκε από τον Μιχαήλ Δερμοκάιτη, ο οποίος ήταν άπειρος και φαύλος και κατάφερε να στρέψει εναντίον του τις δυνάμεις που διοικούσε. Όπως ήδη ανέφερα, οι δυνάμεις αυτές αποτελούνταν από ντόπιους, οι οποίοι μετά από αυτά τα γεγονότα φοβήθηκαν μήπως κατηγορηθούν για αποστασία. Γι' αυτό ανακήρυξαν βασιλέα Βουλγαρίας τον Τειχομηρό, στρατιώτη γενναίο και συνετό, όπως μνημονεύουν οι πηγές. Και έτσι έγιναν δύο στάσεις Βουλγάρων ή μια με τον Δελεάνο και η άλλη με τον Τειχομηρό.

Μόλις πληροφορήθηκε τις εξελίξεις αυτές ο Δελεάνος έστειλε φιλικά γράμματα προς τον Τειχομηρό και τον κάλεσε να συνεργασθούν. Ενώθηκαν οι δυο αλ-

15. Ψελλός, τόμ. 1, 76-77.

16. Ψελλός, τόμ. 1, 77.

17. Σκυλίτζης, 409: ... καὶ υἱὸν ἑαυτὸν ἐφήμιζε Ῥωμανοῦ τοῦ υἱοῦ τοῦ Σαμουήλ, τεχθέντα αὐτῷ ἀπὸ τῆς θυγατρὸς τοῦ κράλλη Οὐγγρίας, ἦν ἔτι ζῶντος αὐτοῦ Σαμουήλ μισῆσας ἐδίωξε καὶ ἠγάγετο τὴν πανωραῖαν Εἰρήνην τὴν Λαρισσαίαν.

18. Σκυλίτζης, 409-410.

19. Ψελλός, τόμ. 1, 78.

20. Βλ. Μπουρδάρα, *Καθολίσεις και Τυρραννίς (867-1056)*, 111.

λά ο Δελεάνος επικαλείτο συνεχώς τη «βασιλική καταγωγή» του. Έπεισε τελικά τους Βουλγάρους να αποφασίσουν ότι θέλουν αυτόν μόνον αρχηγό. Μετά από αυτό λιθοβόλησαν μέχρι θανάτου τον Τειχομηρό.

Μόνος πλέον ο Δελεάνος ξεκίνησε με τον στρατό του εναντίον της Θεσσαλονίκης. Όταν πληροφορήθηκε ο αυτοκράτωρ, ο οποίος επικεφαλής του στρατεύματος βρισκόταν στη Μακεδονία, τις κινήσεις του Δελεάνου έφυγε για την Κωνσταντινούπολη *καταλιπών πάσαν τήν άποσκευήν και τήν σκηνήν και όσον χρυσίον ήν και άργυρος και ύφάσματα, άπερ Μανουήλ ό Ίβάτζης, ώκειωμένος ών τώ βασιλεϊ, προσταχθείς άφελέσθαι και έπακολουθεϊν, άναλαβόμενος προσεχώρησε τώ Δελεάνω μετά και τινος Κοιτωνίτου, ένός τών θαλαμηπόλων ευνούχων*²¹. Ο Δελεάνος έστειλε στρατεύματα, κατέλαβε το Δυρράχιο και προχώρησε νότια.

Στο Βυζάντιο, όπως αναφέρεται πιο πάνω, ζούσαν οι απόγονοι της βουλγαρικής βασιλικής οικογένειας. Ο Αλουσιάνος ήταν ο δεύτερος γιος του τσάρου Ιωάννη Βλαδισλάβ και σύμφωνα με τον Ψελλό *ο χαριέστερος τών ... υϊών, τό τε ήθος ήδύς και τήν γνώμην λαμπρός, και τήν τύχην έπίσημος ...*²². Σύμφωνα πάλι με τον Ψελλό ο Αλουσιάνος ήταν στη δυσμένεια του αυτοκράτορα *... ού πάν τι τώ βασιλεϊ κατά γνώμην γενόμενος, ούτε βουλής μετείχεν, ούτε τινός έκοινώνει λαμπρότητος, άλλ' ήν αυτώ προστεταγμένον έπ' οίκου τε μένειν, και μη άλλως εισίεναι εις τό Βυζάντιον, ει μη βασιλεύς αυτός επικελεύσει τήν είσσοδον άθύμως ούν και δυσμενώς είχε τώ πράγματι, άλλ' ούκ ήν ότι και δράσειε τέως*²³. Ο Σκυλίτζης εξηγεί τους λόγους για τους οποίους ο Αλουσιάνος, στρατηγός στη Θεοδοσιούπολη, ήταν σε δυσμένεια: *... και γάρ στρατηγών ούτος και ώς άδικος κατηγορηθείς, πριν ή έξετασει δοθηναι τά κατ' αυτου λεγόμενα, άπητήθη παρά του Ίωάννου (δηλαδή του Ορφανοτρόφου) λίτρας χρυσίου πενήκοντα, προσαφηρέθη δέ και γυναικεϊον χωρίον, όπερ είχαν εν τώ Χαρσιανώ κάλλιστον. Δεηθείς δέ περι τούτου του βασιλέως πολλά και μη τυχών έπιστροφής, πάντοθεν άπογνούς ...*²⁴. Όταν πληροφορήθηκε την επανάσταση των συμπατριωτών του αποφάσισε να φύγει και να ενωθεί μαζί τους. Μεταμφιεσμένος με στολή μισθοφόρου κατά Ψελλό, Αρμενίων κατά Σκυλίτζη, ο οποίος συμπληρώνει *... και ώς τάχα θεράπων του Θεοδοροκάνου Βασιλείου ές τόν βασιλέα εις Θεσσαλονίκην άπιών*²⁵, κατόρθωσε να φύγει από τη Θεοδοσιούπολη. Μαζί του είχε λίγους *των περι αυτόν ό-*

21. Σκυλίτζης, 410-414 (το απόσπασμα που παρατίθεται στη σ. 411).

22. Ψελλός, τόμ. 1, 79. Με τη φράση *τήν τύχην έπίσημος* ο Μιχαήλ Ψελλός εννοεί ότι ο Βασίλειος Β' Βουλγαροκτόνος είχε φέρει τον Αλουσιάνο όμηρο στο Βυζάντιο μετά την ήττα των Βουλγάρων.

23. Ψελλός, τόμ. 1, 80.

24. Σκυλίτζης, 413.

25. Σκυλίτζης, 413.

σους ἦδει ῥέκτας ἀτόπων ἔργων καὶ τολμητίας²⁶. Πέρασε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου κατὰφερε να ξεφυγεῖ ἀπὸ τὸ ἀγρυπνο μάτι τοῦ Ορφανοτρόφου, – *Διέδρα οὖν καὶ τὴν πολυόμματον τοῦ ὀρφανοτρόφου δύναμιν, καὶ οὐδὲ τούτω γέγονε ἄλωτος ...*²⁷, παρ' ὅτι ἡ αἰφνίδια ἐξαφάνισή του εἶχε κινήσει τὴς υποψίες τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας που προσπάθησε να τον βρεῖ καὶ να τον συλλάβει.

Ὁ Ψελλὸς με γλαφυρὸ τρόπο περιγράφει τὴς μεθόδους που χρησιμοποίησε ὁ Αλουσιάνος για να πλησιάσει παλιούς φίλους τῆς τσαρικῆς οἰκογένειας καὶ τοὺς τρόπους αναγνώρισής του ὡς γιου τοῦ Βλαδισλάβ²⁸. Αὐτοὶ ὅταν τον αναγνώρισαν τον επευφήμισαν βασιλέα. Ὁ Δελεάνος, ὁ ὁποῖος φοβήθηκε μὴν τον εγκαταλείψουν πλέον οἱ Βούλγαροι, τον δέχθηκε με πολλή χαρά. Του ἔδωσε μία στρατιά 40.000 ἀνδρῶν καὶ τον ἔστειλε να καταλάβει τὴ Θεσσαλονίκη, τὴν ὁποία διοικούσε ὁ ἀνιψιὸς του αυτοκράτορα, ὁ πατρίκιος Κωνσταντῖνος. Οἱ Βυζαντινοὶ κατατρόπωσαν τοὺς Βουλγάρους. Σκοτώθηκαν περίπου 15.000 καὶ ἄλλοι τόσοι ἀχμαλωτίσθηκαν.

Ἡ φιλία μεταξύ Δελεάνου καὶ Αλουσιάνου κράτησε πολὺ λίγο, ἄλλωστε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἀλληλοὑποβλέπονταν. Τελικὰ ὁ Αλουσιάνος κατόρθωσε να ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τον Δελεάνο. Ὁ Σκυλίτζης καὶ ὁ Ψελλὸς διασώζουσαν τὰ γεγονότα κατὰ διαφορετικὸ τρόπο ὁ καθένας.

Ἀς δοῦμε τὴν εκδοχὴ τοῦ Σκυλίτζη για τὴν επικράτηση τοῦ Αλουσιάνου καὶ τὴς σχέσεις του με τὸ Βυζάντιο στη συνέχεια. Ὁ Αλουσιάνος κάλεσε τον Δελεάνο σε φαγητὸ *κραπαλοῦντα καὶ μεθύοντα κατασχῶν ἀπετύφλωσαν, ὡς μὴδὲ συναίσθησαν ὄλωσαν τοῖς Βουλγάρους δοθῆναι τοῦ γεγονότος*²⁹. Στη συνέχεια πήγε στη Μοσυνούπολη στον αυτοκράτορα, ὁ ὁποῖος τον στέλνει στη Κωνσταντινούπολη, στον Ορφανοτρόφο καὶ γίνεται μάγιστρος. Ὁ αυτοκράτωρ πήγε στη Θεσσαλονίκη καὶ ἀπὸ ἐκεῖ προχώρησε στη Βουλγαρία ὅπου συνέλαβε τον Δελεάνο καὶ τον ἔστειλε στη Θεσσαλονίκη. Ἀντίσταση πρόβαλε στην περιοχὴ τοῦ Πρίλαπου ὁ Μανουήλ Ἰβάντζης, ὁ ὁποῖος προσπάθησε να παρασύρει τὴν αυτοκρατορικὴ στρατιὰ πρὸς τὰ ἐνδότερα. Τελικὰ ὁ αυτοκράτωρ κατατρόπωσε τοὺς Βουλγάρους, συνέλαβε τον Ἰβάντζη καὶ *καταστησάμενος πάντα τὰ ἐν Βουλγαρίᾳ καὶ στρατηγὸς ἐν τοῖς θέμασι τάξας, εἴσειεν ἐν τῇ βασιλίδι, ἐπαγόμενος μεθ' ἑαυτοῦ τὸν τε Δελεάνον καὶ τὸν Ἰβάντζην*³⁰.

26. Ψελλὸς, τόμ. 1, 80.

27. Ψελλὸς, τόμ. 1, 80.

28. Ψελλὸς, τόμ. 1, 80-81.

29. Σκυλίτζης, 414.

30. Σκυλίτζης, 414.

Ο Μιχαήλ Ψελλός δίνει άλλη εκδοχή για τη λήξη της στάσης των Βουλγάρων: *Ἄλλα φθάνει τὴν τοῦ Δολιάνου ὁ Ἄλουσιάνος ἐπιβουλὴν, καὶ συλλαβὸν ἀθρόον τῆς τε ῥινόσ καὶ τῶν ὀφθαλμῶν ἀφαιρεῖται, μαγερικῆ σφαγίδι ἄμφω συνεξελών, καὶ περὶσταται τὸ Σκυθικὸν εἰς μίαν αἰθῆς ἀρχήν*³¹. Σύμφωνα με τον Ψελλό ο Αλουσιάνος μετά την τύφλωσή και την αποκοπή της ρινόσ του Δελεάνου³² προχώρησε εναντίον του αυτοκράτορα. Επιτέθηκε εναντίον των βυζαντινῶν δυνάμεων, ηττήθηκε ὁμως καὶ ἔφυγε. Τελικά κατάλαβε ὅτι δεν μπορούσε να νικήσει τον αυτοκρατορικό στρατό. Σκέφθηκε την οικογένειά του που βρισκόταν στο Βυζάντιο και μίηυσε μυστικά στον αυτοκράτορα *ὡς εἶ γε καὶ εὐμενεῖας τύχοι καὶ τῆς ἄλλης λαμπρότητος, ἑαυτὸν τε ἐκεῖνυ καὶ τὰ αὐτοῦ ἐγγχειροῖσι πράγματα*³³. Οι προτάσεις του ἔγιναν δεκτές και στη συνέχεια υπῆρξαν μυστικές συνηνοήσεις. Για δεύτερη φορά ο Αλουσιάνος προχώρησε με το πρόσχημα ὅτι θα δώσει μάχη. Αντ' αὐτοῦ, ὁμως, προσχώρησε στον αυτοκράτορα, ο οποίος τον ἔστειλε στην Κωνσταντινούπολη και ἔγινε μάγιστρος. Οι Βούλγαροι αποδεκατισμένοι πλέον και χωρὶς αρχηγό ηττήθηκαν και *ὑπήκοον αἰθῆς τῆς ἀφ' ἧς ἀπεστάτησε τίθησι, καὶ λαμπρὸς εἰς τὰ βασιλεία ἀναξέγγνησιν, αἰχμαλώτους τε ἄγων πολλοῦς, καὶ δῆτα τοὺς παρ' ἐκεῖνοις σεμνοτάτους, καὶ αὐτὸν δὴ τὸν νόθον ἐκεῖνοις ἀρχηγὸν τὴν τε ῥῖνα διαλελωβημένον καὶ ἀπεστερημένον τῶν ὀφθαλμῶν*³⁴ (εννοεῖ τον Δελεάνο). Ο αυτοκράτωρ ἔκανε ἔτσι μια λαμπρὴ εἰσοδο στην Κωνσταντινούπολη: *Καὶ οὕτως δὴ ἀποκομισθεὶς εἰς τὰ ἀνάκτορα θριάμβον κατάγει λαμπρόν, ἐπὶ μέσσω θεάτρον τοὺς αἰχμαλώτους διαβιβάσας καὶ δείξας Ῥωμαίους, ὅτι προθυμία νεκροῦς ἀνίστησι, καὶ ὁ περὶ τὰ καλὰ ζῆλος τὴν τοῦ σώματος ἀτονίαν νικᾷ*³⁵.

Παρά τις διαφορές στις πηγές ως προς τις λεπτομέρειες μπορούμε να συμπεράνουμε ὅτι ο Αλουσιάνος κατέστειλε την ανταρσία του Δελεάνου και τιμήθηκε για αὐτό ἀπὸ τη βυζαντινὴ ηγεσία. Μήπως η διαφυγή του Αλουσιάνου και η προσπάθειά του να τεθεῖ επικεφαλὴς των βουλγαρικῶν δυνάμεων αποτελούσε μέρος της βυζαντινῆς πολιτικῆς για την καταστολή της ανταρσίας των Βουλγάρων; Το γεγονός ὅτι οι πηγές τονίζουν ὅτι ο Αλουσιάνος ἦταν σε δυσμένεια, ὅτι ο ἴδιος ἦταν δυσραρεστημένος ἀπὸ τη συμπεριφορά του αυτοκράτορα ἀπέναντί του και η πολὺ καλὴ εικόνα που παρουσιάζουν γι' αὐτόν, δίνουν τη δυνατότητα να κάνουμε την πιο πάνω σκέψη, ὅτι δηλαδή οι βυζαντινοὶ συγγραφεῖς θέλουν να αποφύ-

31. Ψελλός, τόμ. 1, 81.

32. Ο Σκυλίτζης παραδίδει ὅτι ο Αλουσιάνος τύφλωσε τον Δελεάνο. Δεν αναφέρει την αποκοπή ρινόσ.

33. Ψελλός, τόμ. 1, 82.

34. Ψελλός, τόμ. 1, 82.

35. Ψελλός, τόμ. 1, 82-83.

γον να αναφέρουν ότι ο Αλουσιάνος έκανε όλα αυτά σε συνεννόηση με τον αυτοκράτορα ούτως ώστε η επιτυχία των αυτοκρατορικών δυνάμεων να θεωρηθεί πολύ σημαντική. Δεν είναι δυνατόν, όμως, να βγάλουμε ασφαλές συμπέρασμα για τον ρόλο του Αλουσιάνου ως μέρους της βυζαντινής πολιτικής για την καταστολή της βουλγαρικής στάσης γιατί οι πηγές δεν μας δίνουν τέτοια δυνατότητα. Απλά διατυπώνουμε έναν προβληματισμό με βάση τις βυζαντινές πηγές. Ίσως περαιτέρω έρευνα μας δώσει μία απάντηση θετική ή αρνητική.

Τα παιδιά του Αλουσιάνου υπηρέτησαν πιστά τον αυτοκράτορα και έγιναν επίλεκτα μέλη της βυζαντινής κοινωνίας. Η κόρη του υπήρξε η πρώτη σύζυγος του Ρωμανού Διογένη, του μετέπειτα αυτοκράτορα Ρωμανού Δ' (1068-1071)³⁶. Ο γιος του Βασίλειος έγινε διοικητής Εδέσσης. Ο αυτοκράτωρ Ρωμανός Δ' Διογένης έστειλε τον άλλο γιο του, τον βεσπάρχη Σαμουήλ Αλουσιάνο, να καταστείλει την ανταρσία του Λατίνου Κρισπίνου στην Ανατολή³⁷.

Η οικογένεια των Κομνηνών είχε στενές σχέσεις με την οικογένεια του τελευταίου τσάρου της Βουλγαρίας. Ο αυτοκράτωρ Ισαάκιος Κομνηνός (1057-1059) είχε παντρευθεί την Αικατερίνη, κόρη του τελευταίου τσάρου Ιωάννη Βλαδισλάβ και της Μαρίας. Ο αυτοκράτωρ Αλέξιος Α' Κομνηνός (1081-1118) είχε παντρευθεί την Ειρήνη Δούκαινα εγγονή από τη μητέρα της του Τραϊανού, γιου του Ιωάννη Βλαδισλάβ και της Μαρίας³⁸.

Παρά τους δεσμούς αυτούς των ηγετών του Βυζαντίου με τους κατιόντες της βουλγαρικής βασιλικής οικογένειας, το 1107 ο Ααρών, απόγονος αυτής της οικογένειας, σχεδίασε επιβουλή κατά του Αλεξίου Κομνηνού. Ο Ααρών ήταν νόθος γιος ενός εκ των βουλγάρων πριγκίπων³⁹. Στη συνωμοσία συμμετείχε και ο αδελφός του Θεόδωρος και η μητέρα του. Η Άννα Κομνηνή στην Αλεξιάδα αναφέρει τα γεγονότα με λεπτομέρειες⁴⁰.

36. Ο Ρωμανός Διογένης νυμφεύθηκε σε δεύτερο γάμο την Ευδοκία Μαυριμβολίτισσα, χήρα του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Γ Δούκα (1059-1067).

37. Για την ανταρσία του Κρισπίνου (1068-1069), βλ. Μπουρδάρα: *Καθοσίωσις και Τυραννίς (1056-1081)*, 30-31. Στις πηγές (Συνεχιστής Ι. Σκυλίτζη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1968, 133 κ.ε.: Μιχαήλ Ατταλειάτης, *Ιστορία*, έκδ. Ι. Bekker, Βόννη 1853, 122-125· Κεδρηνός, τόμ. 2, 678-680) ο Σαμουήλ αναφέρεται με το προσωνύμιο *ὁ Βούλγαρος*, δηλαδή *βεσπάρχης Σαμουήλ ὁ Αλουσιάνος ὁ Βούλγαρος*.

38. Ο Τραϊανός (ή Τρωιανός) ήταν ένας από τους έξι γιους του Ιωάννη Βλαδισλάβ και της Μαρίας. Η κόρη του, Μαρία, είχε παντρευθεί τον Αδρόνικο Δούκα. Η κόρη τους, Ειρήνη, ήταν η σύζυγος του Αλεξίου Κομνηνού. Βλ. *ODB*, τόμ. 1, 1 όπου το γενεαλογικό δένδρο των Ααρών.

39. *Ἄνῃ γάρ τις ἐς Ἀρωϊνοὺς ἐκείνους ἀπὸ μέρους ἀνέλκων τὸ γένος κἂν ἐκ νόθων κατήγετο ...*: Ἄννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς* έκδ. Β. Leib, Παρίσι 1993, τόμ. 3, βιβλ. ΙΓ', 88.

40. Ἄννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς*, τόμ. 3, βιβλ. ΙΓ', 87-91.

Ο Αλέξιος Κομνηνός αποφάσισε να τεθεί ο ίδιος επικεφαλής των επιχειρήσεων εναντίον των Νορμανδών. Έφυγε από την Κωνσταντινούπολη, πέρασε τον ποταμό Έβρο και στρατοπέδευσε στην περιοχή Ψύλλος. Εκεί αποκαλύφθηκε η συνωμοσία εναντίον του. Μετείχαν πολλοί, οι οποίοι τον συνόδευαν στην εκστρατεία και ήταν στενοί συνεργάτες του. Οι συνωμότες είχαν σχεδιάσει να τον δολοφονήσουν όταν η αυτοκράτειρα, η οποία τον συνόδευε, θα επέστρεφε στην Κωνσταντινούπολη και θα ήταν μόνος. Αυτουργός θα ήταν ένας αργυρώνητος Σκύθης, ο Δημήτριος. Αυτά όλα αποκάλυψε στον αυτοκράτορα ο Στρατήγιος, ο υπηρέτης του Ααρών, και έτσι δεν πραγματοποιήθηκε ο στόχος των συνωμοτών. Ο Στρατήγιος προσκόμισε στον Αλέξιο έγγραφα, κείμενα, κ.λπ. από τη σκηνή του Ααρών, από τα οποία προέκυπταν τα σχέδιά του για τη δολοφονία του αυτοκράτορα. Όταν ο Κομνηνός είδε και διάβασε όλα αυτά, πείσθηκε για την εναντίον του συνωμοσία και διέταξε *τοῖς τὰ τῶν κοινῶν διοικοῦσιν ἐν τῇ πόλει* να εξορίσουν τη μητέρα του Ααρών στους Χοιροβάχχους και τον αδελφό του Θεόδωρο στην Αγκιάλο (στη Μαύρη Θάλασσα). Εξόρισε και τον Ααρών⁴¹. Από τις πηγές δεν προκύπτει εάν ο Ααρών δικάσθηκε και καταδικάσθηκε σε εξορία, εάν προηγήθηκε της ποινής δίκη. Το ίδιο ισχύει και για τη μητέρα του και για τον αδελφό του. Δεν γνωρίζουμε δηλαδή εάν δικάσθηκαν ή εάν τους επιβλήθηκε η εξορία χωρίς να προηγηθεί δίκη. Ήδη έχει αναφερθεί ότι στις περιπτώσεις εγκλημάτων καθοσιώσεως η ανάκριση, διεξαγωγή ή μη δίκης και η επιβολή ποινών ανήκαν στην αποκλειστική αρμοδιότητα του αυτοκράτορα. Υπήρχαν περιπτώσεις επιβολής ποινών χωρίς να προηγηθεί ανάκριση και δίκη και αναφέρεται σαφώς στις πηγές, όπως στην περίπτωση της Ειρήνης, συζύγου του Ανδρόνικου Κομνηνού, επί Μανουήλ Κομνηνού το 1144⁴². Για την περίπτωση του Ααρών οι πηγές δεν αναφέρουν ούτε εάν έγινε ούτε εάν δεν έγινε δίκη. Είναι πολύ πιθανόν να μην έγινε δίκη, γιατί ο αυτοκράτωρ ήταν σε εκστρατεία και τα γραπτά κείμενα που του προσκόμισαν ήταν αδιάσειστα πειστήρια των κινήσεων του Ααρών και των συνεργατών του. Εν πάση περιπτώσει πρόκειται για έκτακτη περίπτωση. Συνήθως οι πηγές αναφέρουν τη διεξαγωγή ανακρίσεων και δίκης, έστω και υποτελώς.

Από όσα αναφέρθηκαν πιο πάνω προκύπτει ότι από το 1018-1165 δύο Βούλγαροι την καταγωγή, απόγονοι της βασιλικής οικογένειας της Βουλγαρίας, ο Προυσιάνος και ο Ααρών, στράφηκαν εναντίον του βυζαντινού αυτοκράτορα για να τον ανατρέψουν. Η πολιτική του Ιωάννη Ορφανοτρόφου δίνει την αφορμή

41. Από τις πηγές δεν προκύπτει ο τόπος εξορίας του Ααρών. Για τη συνωμοσία του Ααρών, βλ. Καλλιόπη Α. Μπουρδάρα, Το έγκλημα καθοσιώσεως στην εποχή των Κομνηνών (1081-1185), *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, τόμ. 1, Ρέθυμνο 1986, 216 όπου και σχετική βιβλιογραφία.

42. Βλ. Μπουρδάρα, Το έγκλημα καθοσιώσεως στην εποχή των Κομνηνών, 217-218.

στους Βουλγάρους να επαναστατήσουν. Ο Αλουσιάνος, απόγονος επίσης του τελευταίου τσάρου, τίθεται επικεφαλής των επαναστατών, στρέφεται πραγματικά ή εικονικά (δεν γνωρίζουμε) κατά του αυτοκράτορα, άλλα τελικά ο ίδιος καταστέλλει την ανταρσία και επιστρέφει με τιμές στην Κωνσταντινούπολη. Την ίδια περίοδο Βούλγαροι την καταγωγή, οι οποίοι κατείχαν υψηλές θέσεις μέσα στο βυζαντινό κράτος, συνέβαλαν αποφασιστικά στη μη ανατροπή του αυτοκράτορα, όπως ο βεσπάρης Σαμουήλ ο Αλουσιάνος ο Βούλγαρος.

Ποια ήταν από άποψη δικαίου η μεταχείρισή τους από τους Βυζαντινούς; Επισημαίνω ότι σύμφωνα με τη νομοθεσία η ποινή για ενόχους εγκλήματος καθοσιώσεως ήταν η κεφαλική. Στην πράξη, όμως, όπως έχει αποδείξει η επιστημονική έρευνα, η επιβολή ή μη ποινής και το είδος της ποινής ανήκαν στην αποκλειστική αρμοδιότητα του αυτοκράτορα και ήταν θέμα πολιτικής που ακολουθούσε ο εκάστοτε αυτοκράτωρ. Οι Βούλγαροι την καταγωγή, ένοχοι εγκλήματος καθοσιώσεως, την εποχή αυτή είχαν την ίδια μεταχείριση με τους Βυζαντινούς ή διαφορετική; Ας εξετάσουμε χωριστά κάθε περίπτωση.

Ο Κωνσταντίνος Η' επιφύλαξε την ίδια μεταχείριση και στον Βασίλειο Σκληρό και στον Προυσιάνο τον Βούλγαρο. Καταδίκασε και τους δύο σε εξορία στα Πριγκιπόννησα. Τελικά άφησε ελεύθερο τον Προυσιάνο. Η συμπεριφορά δηλαδή του αυτοκράτορα προς τον Προυσιάνο τον Βούλγαρο ήταν ήπια. Τον σύζυγο, όμως, της αδελφής του τον τύφλωσε. Επί Ρωμανού Γ' Αργυρού ο Προυσιάνος κατηγορήθηκε πάλι για καθοσίωση. Έως ότου διεξαχθεί η δίκη κρατήθηκε στη μονή του Μανουήλ. Όταν αποδείχθηκε η ενοχή του υπέστη την ποινή της τύφλωσης, την ποινή δηλαδή που επέβαλλαν συνήθως στους ενόχους καθοσιώσεως. Τη μητέρα του την απομάκρυναν από τη Βασιλεύουσα.

Ο Αλέξιος Α' Κομνηνός καταδίκασε σε εξορία τον Ααρών, τον αδελφό του και τη μητέρα του. Είναι αλήθεια ότι ο Αλέξιος, για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας, ήταν γενικά επιεικής στους ενόχους εγκλήματος καθοσιώσεως. Ακολουθούσε την τακτική της τρομοκρατήσεως των κατηγορουμένων για καθοσίωση, απειλούσε δηλαδή την επιβολή σκληρών ποινών, αλλά στη συνέχεια επέβαλλε ελαφρές ποινές ή δεν τους τιμωρούσε καθόλου. Χαρακτηριστικό του Αλεξίου, όπως αναφέρει η Άννα Κομνηνή, ήταν ότι απέφευγε τις βαριές ποινές που απειλούσε ο νόμος⁴³. Η επιεικεία του υπήρξε παρομιώδης και οι σύγχρονοί του τον συνέκριναν με τον Μεγάλο Κωνσταντίνο⁴⁴.

43. Άννα Κομνηνή, *Άλεξιάς*, τόμ. 2, βιβλ. ΣΤ', 48²⁰⁻²⁴: *τῆς ἀπὸ τῶν νόμων ποινῆς ... βαρείας ἐπερχομένης ὁ αὐτοκράτωρ ποινὴν μὲν οὐδαμῶς αὐτοῖς ἐπενεγκεῖν προτεθῆμιτο*.

44. Τη σύγκριση αυτή κάνει ο Θεοφύλακτος Αχρίδος: βλ. P. Gautier, *Théophylacte d'Achrida. Discours, Traités, Poésies*, Θεσσαλονίκη 1980, 232.

Οι Βούλγαροι, επομένως, οι οποίοι κινήθηκαν εναντίον του βυζαντινού αυτοκράτορα είτε μόνοι τους είτε μαζί με άλλους Βουλγάρους ή Βυζαντινούς και κρίθηκαν ένοχοι εγκλήματος καθοσιώσεως δεν είχαν διαφορετική νομική μεταχείριση από τους Βυζαντινούς. Όπου παρατηρούνται παρεκκλίσεις από την κείμενη νομοθεσία, επιβολή, κυρίως ηπιότερων ποινών, ήταν θέμα πολιτικής βούλησης, πολιτικής απόφασης του βυζαντινού αυτοκράτορα.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΧΟΝΔΡΙΔΟΥ

Η ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ ΤΗΣ ΒΟΥΛΓΑΡΙΚΗΣ ΗΓΕΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΚΡΑΤΙΚΟ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟ ΚΑΙ ΤΟ ΠΑΡΑΣΚΗΝΙΟ ΤΗΣ ΤΑΚΤΙΚΗΣ ΑΥΤΗΣ ΑΠΟ ΤΟ 1018 ΕΩΣ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΠΕΡΙΠΟΥ ΤΟΥ 11ου ΑΙΩΝΑ

Μετά την υποταγή της Βουλγαρίας το 1018, βασιικός σκοπός του Βασιλείου Β' υπήρξε η επωφελέστερη προσάρτηση της χώρας στο σώμα της αυτοκρατορίας. Για την υλοποίηση του σκοπού αυτού λήφθηκαν ορισμένα μέτρα¹, ένα από τα οποία ήταν η ένταξη των μελών της βασιλικής οικογένειας και των Βουλγάρων μεγιστάνων στο βυζαντινό κρατικό μηχανισμό (στρατιωτικό, διοικητικό, αυλικό). Η προσπάθεια της ενσωμάτωσής τους από το 1018 μέχρι το τέλος περίπου του 11ου αιώνα και το παρασκήνιο της τακτικής αυτής, όπου ήταν δυνατόν να εντοπιστεί, αποτελούν το θέμα της παρούσας εργασίας.

Ο νικητής αυτοκράτορας σε μία επίδειξη μεγαλοψυχίας και διπλωματικής ευελξίας τίμησε με τον τίτλο της *ζωστής πατρικίας* τη Μαρία, σύζυγο του τελευταίου Βουλγάρου ηγεμόνα Ιωάννη Βλαδισθλάβου (1015-1018), ενώ από τους γιους του τον Προυσιάνο με τον τίτλο του *μαγίστρου*, το δε Αλουσιάνο και τον Ααρών με του *πατρικίων*². Ακόμη, επεκτείνοντας τον κύκλο των ευεργετηθειών

1. Μετά την υποταγή της Βουλγαρίας, τα εδάφη της χωρίστηκαν σε τρεις διαφορετικές διοικητικές μονάδες: το θέμα της Βουλγαρίας με έδρα τα Σκόπια, το θέμα Παρίστριον ή Παραδούναβον με κέντρο τη Σιλίστρια και το θέμα του Σιρμίου στο μέσο Δούναβη και τον κάτω Σάβο. Το βουλγαρικό πατριαρχείο καταργήθηκε και στη θέση του δημιουργήθηκε η αυτοκέφαλη αρχιεπισκοπή Αχρίδος. Ωστόσο, ο Βασίλειος Β' φάνηκε ευμενής προς τα λαϊκά στρώματα. Διατήρησε την καταβολή των φόρων σε είδος, όπως είχαν συνηθίσει, και δεν επέβαλε την εισπραξη των φόρων σε χρήμα, όπως ήταν ο κανόνας για τις οικονομικά προηγμένες επαρχίες της αυτοκρατορίας: Δ. Ζαχαρηνός, *Βυζαντινή Ιστορία 324-1071*, Αθήνα 1972, 438-439· Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία Β2 867-1081*, Αθήνα 1988, 172, 306· G. Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού κράτους*, τόμ. Β', μτφρ. Ιω. Παναγόπουλος, Αθήνα 1989, 194-195· D. Obolensky, *Η Βυζαντινή Κοινοπολιτεία. Η Ανατολική Ευρώπη, 500-1453*, τόμ. Β', μτφρ. Γ. Τσεβρεμέζ, Θεσσαλονίκη 1991, 344-345.

2. Ιωάννης Σαυλιτζής, *Σύνοψις Ιστοριών*, εκδ. I. Thurn, CFHB, Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1973, 360, 364· Ιωάννης Ζωναράς, *Έπιτομή Ιστοριών*, τόμ. Γ', εκδ. M. Pinder - Th. Büttner-Wobst, CSHB, Βόννη 1841-1897), 566. Ο Ιωάννης Βλαδισθλάβος και η σύζυγός του Μαρία είχαν έξι θυγατέρες και έξι γιους, τον Προυσιάνο, τον Αλουσιάνο, τον Ααρών, τον Τραϊανό, το Ροδομηρό και τον Κλίμεν· Σαυλιτζής, 359-360· Ζωναράς, τόμ. Γ', 566. Για το οικογενειακό δένδρο της οικογένειας του Βλαδισθλάβου, βλ. Μ.

βουλγαρικών οικογενειών απέδωσε τιμές στις θυγατέρες του Σαμουήλ, ο οποίος υπήρξε βασιλέας της Βουλγαρίας από το 997 μέχρι το 1015³.

Στην προσπάθειά του, εξάλλου, να προσεταιριστεί τη βουλγαρική άρχουσα τάξη, ο βυζαντινός μονάρχης φρόντισε να ανταμείψει με γενναϊόδωρες διακρίσεις τους Βούλγαρους ηγεμόνες, που με τα στρατεύματά τους τον υποδέχτηκαν ευμενώς και δήλωσαν υποταγή. Έτσι, ο Νεστορίτζης, ο Λαζαρίτζης και ο νέος Δοβρομηρός *βασίλειως έτιμήθησαν*⁴, ο Κρακράς, ο Βογδάνος και ο Δραγομούζος έγιναν *πατριώιως*⁵, ο Βλαδτζέρτης *μάγιστρος και κατεπάνω Μεσημβρίας*⁶, ενώ ο Δημήτριος Πολεμάρχιος, παλπούς του Κεκαυμένου, του συγγραφέα του *Στρατηγικού*, από την πλευρά της μητέρας του, *πατριώιως και μυστικώς*⁷.

Ο τίτλος του *πατριώιως* παραχωρήθηκε επίσης στον Ελεμάγο (ή Ελίναγο) και το Γαβρά, οι οποίοι το 1018 κατηγορήθηκαν για επιβουλή κατά του Βασιλείου Β' με σκοπό την ανασύσταση του βουλγαρικού κράτους. Μετά την εκτόξευση της κατηγορίας, ο Γαβράς απέδρασε *εις την ιδίαν χώραν*, όπου συνελήφθη και τυφλώθηκε, ενώ ο Ελεμάγος διατήρησε τον τίτλο του, αφού αρνήθηκε την εμπλοκή του στη συνωμοσία⁸.

Στα πλαίσια της βουλγαρικής πολιτικής, η βασιλική οικογένεια και οι σημαντικότεροι Βούλγαροι άρχοντες μεταφέρθηκαν στην αυτοκρατορία, στην ιεραρχία της οποίας σημείωσαν ενδιαφέρουσα εξέλιξη. Κατά τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Η' (1025-1028), ο Προυσιάνος, ο μεγαλύτερος γιος του Βλαδισθλάβου, υπήρξε *στρατηγός Βουκελλαρίων* αλλά εξορίστηκε εξαιτίας της πολεμικής του αναμέτρησης με το Βασίλειο Σκληρό, η οποία κρίθηκε από τον αυτοκράτορα ως *άνασωντία... κατά της βασιλείας*. Τελικά, ο Σκληρός τυφλώθηκε, ενώ ο Προυσιάνος ελευθερώθηκε⁹. Την ίδια εποχή, κατηγορήθηκαν για συνωμοσία και

Lascaris, Sceau de Radomir Aaron, *Byzantinoslavica* 3 (1931), 404-413. Πρβλ. επίσης V. S. Šandrovskaja, In istorii Bulgarii x-xi vv po dannym sfragistiki, *Byzantinobulgarica* 7 (1981), 455-467.

3. Σκυλίτζης, 364.

4. Σκυλίτζης, 359.

5. Σκυλίτζης, 357-358.

6. Σε σφραγίδα χρονολογούμενη το πρώτο μισό του 11ου αιώνα, ο Βλαδτζέρτης φέρει τα αξιώματα του *μαγίστρος* και του *κατεπάνω* Μεσημβρίας, τα οποία πιθανότατα έλαβε από το Βασίλειο Β' G. Zacos, *Byzantine Lead Seals*, τόμ. Β', έκδ. W. Nesbitt, Βέρνη 1984, 460, αρ. 1059.

7. Ο Δημήτριος Πολεμάρχιος ήταν Βούλγαρος τοπικός άρχοντας Σερβίων. Κατά τις βυζαντινοβουλγαρικές συγκρούσεις προσχώρησε στους Βυζαντινούς και γι' αυτό, μετά την υποταγή της Βουλγαρίας, ανταμείφθηκε από το Βασίλειο Β' με υψηλούς τίτλους: Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν*, έκδ. B. Wassiliewsky - V. Jernstedt, Πετρούπολη 1896, 28-29.

8. Σκυλίτζης, 364.

9. Σκυλίτζης, 372. Ο Προυσιάνος και ο Σκληρός εξορίστηκαν στα νησιά Πλάτη και Οξεία αντίστοιχα, τα οποία ανήκαν στη συστάδα των Πριγκιπωνήσιων.

τυφλώθηκαν ο Ρωμανός Κουρκούας, γαμβρός του Προυσιάνου από την αδελφή του, ο Βογδάνος και ο Γλαβάς, γιος ίσως του Βασιλείου Γλαβά, ο οποίος το 996 είχε εγκαταλείψει την Αδριανούπολη και είχε καταφύγει στο Σαμουήλ¹⁰.

Παρά τις αλληπάλληλες αιτιάσεις εναντίον των Βουλγάρων αξιωματούχων, σχηματίζουμε την εντύπωση ότι πραγματική αιτία των κατηγοριών ήταν η ανασφάλεια του χαχύλοππου Κωνσταντίνου Η¹¹ και όχι η επανασταστική διάθεση των εμπλεκομένων. Εξάλλου, η επεικεής μεταχείριση του Προυσιάνου αποκαλύπτει το δισταγμό του βυζαντινού ηγεμόνα να διαταράξει περισσότερο τις σχέσεις της βυζαντινής κυβέρνησης με τη βουλγαρική άρχουσα τάξη.

Κατά τη βασιλεία του Ρωμανού Γ' Αργυρού (1028-1034), ο Προυσιάνος κατηγορήθηκε εκ νέου για πλεκτάνη κατά του θρόνου σε συνεργασία με τη Θεοδώρα, την αδελφή της αυτοκράτειρας Ζωής, και τυφλώθηκε, ενώ η μητέρα του Μαρία εκδιώχθηκε από την πόλη¹². Θα μπορούσε κανείς να αποδώσει τις ενέργειες αυτές στην πρόθεση του Προυσιάνου να συγκρουστεί με τη βυζαντινή κεντρική εξουσία, καθώς και στη σκλήρυνση της τελευταίας απέναντι στους Βουλγάρους μεγιστάνες. Θεωρούμε, ωστόσο, ως πιθανή αιτία της τιμωρίας τη μνησικακία του Ρωμανού Σκληρού, γαμβρού του Ρωμανού Γ' από την αδελφή του, ο οποίος μάλιστα ύστερα από την ενθρόνιση του συγγενή του τιμήθηκε με τον τίτλο του *μαγίστρου*¹³. Ενδεχομένως ο Σκληρός, μετά την ανέλιψη της εύνοια της τύχης, επιδίωξε να εκδικηθεί τον άσπονδο εχθρό του επηρεάζοντας αρνητικά τον αυτοκράτορα ή διαβάλλοντάς τον σε αυτόν, κάτι όχι ασύνηθες στη βυζαντινή αυλή.

Επί Ρωμανού Γ', επίσης, ο *πατρίκιος* Νικόλαος Χρυσήλιος, ο αποκαλούμενος Βούλγαρος, μεταξύ 1034-1035 υπηρέτησε ως *κατεπάνω Βασπουρακάν*. Ο Χρυσήλιος θεωρείτο από τους Βυζαντινούς υπεύθυνος για την απώλεια του φρουρίου

10. Σκυλίτζης, 343, 372.

11. Είναι γνωστό ότι ο *ἀφιειδέστατος περὶ τῶν ὀμμάτων ἀφαίρεσιν* Κωνσταντίνος Η' (Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, τόμ. Β', ἐκδ. E. Renauld, Παρίσι 1928, 49), μετὰ τὴν ἀνοδὸν τοῦ στο θρόνον, ἐξόρισε, τύφλωσε καὶ στέρησε τὴν περιουσίαν πολλῶν Βυζαντινῶν ἐπιφανῶν ἀπὸ φόβου μήπως τοῦ ἀφαιρέσουν τὴν ἐξουσίαν. Ο κατὰλογος των θυμάτων του περιλάμβανε τον Κωνσταντίνο Βούρτζη, το Νικηφόρο Κομνηνὸ, τὸ Βάρδα Φωκά, τὸ Βασίλειο Σκληρό, τὸ Ρωμανὸ Κουρκούα, τὸ Γουδέλ(ι)οη καὶ ἄλλους· Σκυλίτζης, 371-372· Ζωναράς, τόμ. Γ', 570.

12. Σκυλίτζης, 376· Ζωναράς, τόμ. Γ', 574. Ἀργότερα ὁ Προυσιάνος ἐκάθη μοναχὸς στὴ μονὴ τῶν Στουδίου, ἐνῶ ἡ μητέρα του ἀπὸ τὴ μονὴ Μαντινείου τοῦ θέματος Βουκελλαρίων πῆγε στὸ θέμα Θρακησιῶν· Σκυλίτζης, 384.

13. Σκυλίτζης, 376. Στὸ συγκεκριμένο χωρίο, ὁ Σκυλίτζης ἀναφέρει ὅτι μετὰ τὴν ἐνθρόνισή του ὁ Ρωμανὸς Γ' τίμησε ὡς *μάγιστρο* τὸν γαμβρὸν τοῦ Ρωμανοῦ (καὶ ὄχι Βασιλείου) Σκληροῦ. Νομίζουμε, ὡστόσο, ὅτι πρόκειται περὶ λάθους, καθὼς ὁ ιστορικός στη σ. 388 κάνει λόγο γιὰ τὸ *μάγιστρο* Βασίλειο Σκληροῦ, τὸν γαμβρὸν τοῦ Ρωμανοῦ Γ', ὁ ὁποῖος εἶχε τυφλωθεῖ ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Η'.

Περκρίν, κοντά στο Μαντζικέρτ¹⁴, γεγονός που φανερώνει αμφισβήτηση των στρατιωτικών του ικανοτήτων. Στο σημείο αυτό, πρέπει να επισημανθεί ότι το 1015-1016, κατά την προσφιλή των Βυζαντινών πρακτική, στο Βασπουρακάν είχαν μεταφερθεί από το Βασίλειο Β' Βουλγαρικοί πληθυσμοί ικανοί να στρατολογηθούν¹⁵.

Το 1040, επί Μιχαήλ Δ' Παφλαγόνα (1034-1041), το *λίαν ὀργανόμενον τῆς ἐλευθερίας*¹⁶ βουλγαρικό γένος επαναστάτησε καθοδηγούμενο από τον εγγονό του Σαμουήλ, Πέτρο Δελεάνο¹⁷. Η λεπτομερής αναφορά των πηγών στα γεγονότα μάς επιτρέπει να εντοπίσουμε ενδιαφέροντα για την παρούσα εργασία στοιχεία. Όταν ο Μιχαήλ Δ' πληροφορήθηκε στη Θεσσαλονίκη ότι ο στασιαστής βιάδιζε εναντίον της, αναχώρησε εспеυσμένα για την πρωτεύουσα δίνοντας εντολή στο Βούλγαρο έμπιστό του, Μανουήλ Ιβάτζη, να τον ακολουθήσει παίρνοντας τους βασιλικούς θησαυρούς. Ο Ιβάτζης, όμως, οικειοποιούμενος το πολύτιμο φορτίο προσχώρησε στο Δελεάνο¹⁸. Η περίπτωση του Μανουήλ, πιθανότατα γιου του Βουλγάρου μεγιστάνα Ιβάτζη¹⁹, ο οποίος είχε αντισταθεί σθεναρά στο Βασίλειο Β', είχε συλληφθεί και τυφλωθεί²⁰, αποκαλύπτει την επιθυμία ορισμένων Βουλγάρων για ανεξαρτησία παρά την επιτυχημένη πορεία τους στη βυζαντινή ιεραρχία²¹.

14. Σκυλίτζης, 388· J. C. Cheynet - Cécile Morrisson - W. Seibt, *Les sceaux byzantins de la collection Henri Seyring*, Παρίσι 1991, 123, αρ. 168. Η οικογένεια των Χρυσηλιών διέθετε τη μεγαλύτερη επιρροή στην περιοχή του Δυρραχίου και είχε συγγενικούς δεσμούς με τους Βουλγάρους και ιδιαίτερα με το Σαμουήλ· Σκυλίτζης, 349· J. Ferluga, *Quelques problèmes de politique byzantine de colonisation au XIe siècle dans les Balkans*, *Byzantinische Forschungen* 7 (1979), 44.

15. Σκυλίτζης, 352: *τοὺς μὲν οὖν ὅπλα δυναμένους κινεῖν εἰς Ἀσπρακανίαν ἐκέλευε, τὸν δὲ λοιπὸν συμφετώδη λαὸν διαρπαγῆναι προσέταξε*· Ferluga, *Quelques problèmes*, 40. Για το χρόνο της μεταφοράς των βουλγαρικών πληθυσμών, βλ. E. Honigmann, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen* (Corpus Bruxellense Hist. Byz.), Βρυξέλλες 1935, 173· R. M. Bartikian, *O bolgarskom Vaspurakane i poslednih godah carstva Arcrunidov*, *Vestnik obščestvennykh nauk AN Arm. SSR* 1973, τχ. 10, 88-96· Hr. M. Bartikian, *Byzantinische Zeitschrift* 68 (1975), 190.

16. Σκυλίτζης, 409.

17. Σκυλίτζης, 409-414· Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, τόμ. Α', έκδ. E. Renaud, Παρίσι 1926, 76-82· Κεκαυμένος, 22, 28· Ζωναράς, τόμ. Γ', 598-603.

18. Σκυλίτζης, 411. Μετά την ατυχή της βουλγαρικής επανάστασης, ο Ιβάτζης συνελήφθη αιχμάλωτος και κόσμησε το θρίαμβο του Μιχαήλ Δ' στην Κωνσταντινούπολη Σκυλίτζης, 414.

19. J. Ferluga, *Les insurrections des Slaves de la Macédoine au XIe siècle*, *Byzantium on the Balkan, Studies on the Byzantine Administration and the Southern Slavs from the VIIIth to the XIIIth Centuries*, Άμστερνταμ 1976, 387, σημ. 26.

20. Σκυλίτζης, 354, 360-363.

21. Φαίνεται ότι, μετά το άδοξο τέλος του πατέρα του, ο Μανουήλ Ιβάτζης διέγραψε επιτυχημένη πορεία στη βυζαντινή ιεραρχία, όπως υποδηλώνει η πληροφορία του Σκυλίτζη, 411 ότι ο Μανουήλ *ἠκραιώμενος ἂν τῷ βασιλεῖ*.

Στην αποτυχία της βουλγαρικής επανάστασης καθοριστικό ρόλο διαδραμάτισε η συμμετοχή του Αλουσιάνου, γιου ή αδελφού του Ιωάννη Βλαδισθλάβου²². Ο Αλουσιάνος ήταν *πατριώσις και στρατηγός Θεοδοσιουπόλεως* με αξιομιμημόνευτη περιουσία στο Χαρσιανό²³, την οποία είχε αποκτήσει από γάμο του πιθανότατα με Βυζαντινή επιφανή. Είχε πέσει σε δυσμένεια και γι' αυτό προσέφυγε στο Δελεάνο, τον οποίο τελικά τύφλωσε και κατόπιν παραδόθηκε στο βυζαντινό αυτοκράτορα που τον τίμησε με τον τίτλο του *μαγίστρου*²⁴.

Σύμφωνα με την άποψη σύγχρονων μελετητών, ο Αλουσιάνος στην ουσία δρούσε ως πράκτορας των Βυζαντινών, με σκοπό τη διάλυση της βουλγαρικής επανάστασης²⁵. Η στάση του αποκαλύπτει ότι την εποχή εκείνη η βουλγαρική ηγετική τάξη στο σύνολό της ήταν απρόθυμη να στηρίξει οποιαδήποτε επαναστατική κίνηση που δεν είχε επικεφαλής μέλος της βασιλικής οικογένειας. Η άποψη αυτή έμμεσα ενισχύεται από την παρατήρηση του Μιχαήλ Ψελλού, ότι ο Αλουσιάνος ενεπλάκη στην επανάσταση μόνο μετά τη στέψη ενός νόθου ως βασίλεα των Βουλγάρων ερήμην της βασιλικής οικογένειας²⁶.

Φαίνεται, επίσης, ότι οι Βούλγαροι μειοτάτες δεν ήταν διατεθειμένοι να αναλάβουν την οργάνωση και την ηγεσία μιας επανάστασης με αβέβαιο τέλος. Η συνειδητοποίηση των κινδύνων μιας αναμέτρησης με την αυτοκρατορία²⁷, η άδοξη κατάληξη του Βογδάνου, του Ιβάτζη και του Προουσιάνου, οι επιγαμίες και οι δεσμοί με τους Βυζαντινούς, καθώς και η ασφάλεια που τους παρείχε η συνεργασία με την κεντρική εξουσία, προφανώς τους απομάκρυναν από κάθε ριψοκίνδυνη πρωτοβουλία.

22. Σύμφωνα με τους βυζαντινούς συγγραφείς, ο Αλουσιάνος ήταν γιος του Ααράν, του αδελφού του Βουλγάρου ηγεμόνα Σαμιλίτς: Σαμιλίτς, 413· Ψελλός, *Χρονογραφία*, τόμ. Α', 79· Ζωναράς, Γ', 601. Ωστόσο, κατά τη γνώμη σύγχρονων μελετητών, ο Αλουσιάνος υπήρξε γιος ή αδελφός του Ιωάννη Βλαδισθλάβου: Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού κράτους*, τόμ. Β', 211· Ν. Οικονομίδης, *Η ενοποίηση του ευρασιατικού χώρου 945-1071, Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*, τόμ. Η, Αθήνα 1979, 135· Ferluga, *Les insurrections des Slaves, 388· ο ίδιος, Quelques problèmes*, 46.

23. Σαμιλίτς, 413 (*προσαφηρέθη δὲ καὶ γυναικεῖον χωρίον, ὅπερ εἶχεν ἐν τῷ Χαρσιανῷ κάλλιστον*): Ζωναράς, τόμ. Γ', 601.

24. Σαμιλίτς, 414· Ζωναράς, τόμ. Γ', 603.

25. Οικονομίδης, *Η ενοποίηση του ευρασιατικού χώρου*, 135· Ferluga, *Les insurrections des Slaves*, 389. Την εκδοχή αυτή ενισχύουν, κατά τη γνώμη μας, και τα επανεικτικά για τον Αλουσιάνο σχόλια του Μιχαήλ Ψελλού. Ο ιστορικός χαρακτηρίζει τον Αλουσιάνο ως άνδρα με ευγενικό χαρακτήρα και αξιοθαύμαστη οξείνεια, επισημαίνει ότι ο Βούλγαρος αξιωματούχος έγινε αίτιος της αυτοκρατορικής νίκης παρά τις αντίθετες προθέσεις του και προσθέτει ότι διατηρούσε από παλιά φιλικές σχέσεις μαζί του: Ψελλός, *Χρονογραφία*, τόμ. Α', 79-80.

26. Ψελλός, *Χρονογραφία*, τόμ. Α', 80.

27. *εἶτα δὴ γινούσι ὡς οὐκ ἂν ἐκ τοῦ ἕσπυτον τῷ βασιλεὶ τῶν Ῥωμαίων ἀντιπαράτάξαντο*, Ψελλός, *Χρονογραφία*, τόμ. Α', 82.

Το 1050, επί Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου (1042-1055), εστάλη εναντίον των Πατζινάκων ο *πρωτοσπαθάρως και τοποτηρητής του τάγματος των σχολών* Νικήτας Γλαβάς²⁸. Ο Γλαβάς έφερε επίσης τα αξιώματα του *πατρικίου*, του *ύπάτου* και του στρατηγού²⁹ και ήταν μέλος της οικογένειας που τις προηγούμενες δεκαετίες είχε απασχολήσει την κεντρική εξουσία.

Από τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Θ', καταγράφεται και η αξιοπρόσεκτη πορεία του Ααρών, του τρίτου γιου του Ιωάννη Βλαδιοθλάβου, στη στρατιωτική διοίκηση του κράτους. Πύρω στο 1048, ο Ααρών έφερε τα αξιώματα του *πατρικίου*, του *άνθυπάτου*, του *βέστη* και του *κατεπάνω Βασπουρακάν*³⁰, ενώ την ίδια περίπου εποχή ήλθε αντιμέτωπος με τους Σελτζούκους Τούρκους³¹. Εντύπωση μας προκαλεί η επιμονή του Ααρών να αποφεύγει κατά τις πολεμικές επιχειρήσεις οποιαδήποτε ενέργεια, χωρίς την προηγούμενη συγκατάθεση του αυτοκράτορα³². Η τακτική αυτή, η οποία οφειλόταν κατά τη γνώμη μας στην επιφυλακτικότητα του Βουλγάρου αξιωματούχου, τον προστάτευσε τελικά από τις καχυποψίες της βυζαντινής κυβέρνησης, ιδιαίτερα μετά την επανάσταση του 1040, οδήγησε όμως σε αναποτελεσματικότητα τα βυζαντινά στρατεύματα³³.

Πύρω στο 1049 ο Ααρών έγινε *μάγιστρος και δούκας Ίβηρίας και Μεγάλης Αρμενίας*, διαδεχόμενος πιθανότατα τον Κεκαυμένο³⁴, ενώ επί Θεοδώρας (1055-1056) υπήρξε *δούκας Έδέσσης*³⁵. Το 1057 ορίστηκε από το Μιχαήλ ΣΤ' (1056-

28. Σκυλίτζης, 471.

29. G. Schlumberger, *Sigillographie de l'empire Byzantin*, Παρίσι 1884, 667.

30. Σκυλίτζης, 448· Ματθαίος Εδέσσης, *Χρονικό*, μτφρ. και σχολ. Α. Dostourian, διδασκ. διατρ., Πανεπιστήμιο Ράτγκερς 1972, κεφ. 94, 124· Αριστακός του Λαστιβέρτ, *Ιστορία της Αρμενίας*, μτφρ. E. Prud'homme, *Revue de l'Orient* 26 (1863), κεφ. XIII, 279· Lascaris, Sceau de Radomir Aaron, 405· Ferluga, Quelques problèmes, 45· Zacos, *Byzantine Lead Seals*, τόμ. Β', 207, αρ. 352.

31. Σκυλίτζης, 448-453.

32. Σκυλίτζης, 451.

33. Ο Αριστακός του Λαστιβέρτ επιρρίπτει ευθέως την ευθύνη της αποτυχίας των βυζαντινών στρατευμάτων κατά τη μάχη του Καπετρου στον Ααρών· Αριστακός του Λαστιβέρτ, κεφ. XIII, 280· Lascaris, Sceau de Radomir Aaron, 406.

34. Lascaris, Sceau de Radomir Aaron, 406· I. Bozilov, Les Bulgares dans la préséance et dans l'administration byzantine, *Études balkaniques* 3 (1978), 116· Ferluga, Quelques problèmes, 45· *Studies in Byzantine Sigillography*, τόμ. Ε', έκδ. Ν. Οικονομίδης, Ουάσινγκτον D.C. 1998, 109, αρ. 1 και 197, αρ. 76. Ως άρχων Ίβηρίας ο Ααρών άρρησε μια αρμενική επιγραφή, η οποία βρισκόταν στον εξωτερικό τοίχο της μητροπόλης του Ανίου και σωζόταν μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα· Lascaris, Sceau de Radomir Aaron, 405, 406-407. Εξώλλου, κατά τον V. Laurent, La prosopographie de l'empire byzantin, *Échos d'Orient* 33 (1934), 393-394, *δούκας Ανίου* δεν υπήρξε ο Ααρών αλλά ένας από τους γιους του.

35. Σκυλίτζης, 493· Schlumberger, *Sigillographie*, 316-317, αρ. 1· Lascaris, Sceau de Radomir Aaron, 407· Laurent, La prosopographie, 392. Κατά το Laurent, ο Ααρών τοποθετήθηκε δούκας Έδέσσης ή πριν το 1057 ή πριν το 1071.

1057) ως συναρχηγός των αυτοκρατορικών στρατευμάτων για την αντιμετώπιση του στασιαστή Ισαακίου Κομνηνού, παρ' ό,τι ο τελευταίος ήταν σύζυγος της αδελφής του Ααρών, Αικατερίνης³⁶. Φαίνεται ότι ο Βούλγαρος επιφανής είχε πείσει όχι μόνο για τις πολεμικές του ικανότητες³⁷ αλλά και για την ακλόνητη αφοσίωσή του στην κεντρική εξουσία. Όπως προκύπτει, εν τούτοις, από τη λεπτομερή μελέτη των πηγών, ο ρόλος του στη συγκεκριμένη περίπτωση υπήρξε μάλλον διπλός.

Κατά τη σύγκρουση των βασιλικών με τα επαναστατικά στρατεύματα στην τοποθεσία του Άιδου ο Ααρών, μολονότι κατατρόπωσε το Σκληρό αιχμαλωτίζοντάς τον, απέφυγε να λαφυραγωγήσει το στρατόπεδο των αντιπάλων, κάτι που εύκολα θα επιτύγχανε, καθώς ο Ισαάκιος Κομνηνός είχε αρχίσει να υποχωρεί. Αντίθετα, ο Κεκαυμένος από την πλευρά των στασιαστών κατέστρεψε το αυτοκρατορικό στρατόπεδο, γεγονός που ενθάρρυνε τους πολεμιστές του και προκάλεσε σύγχυση στους στρατιώτες του αυτοκράτορα³⁸. Με την εσκεμμένη, κατά την άποψή μας, ενέργειά του ο Βούλγαρος αξιωματούχος συντέλεσε στην επικράτηση του Ισαακίου και ίσως γι' αυτό ο τελευταίος μετά την ενθρόνισή του (1057-1059) τον έκανε πρόεδρο και δούκα Μεσοποταμίας³⁹.

Την υποστήριξή του προς τον Ισαάκιο Κομνηνό εκδήλωσε επίσης ο πατέριος (και ενδεχομένως στρατηγός) Θεόδωρος Χρυσήλιος⁴⁰, μεταξύ άλλων, ίσως εξαιτίας των δεσμών του Κομνηνού με τους Βουλγάρους. Ο Ααρών διατήρησε τα προνόμιά του και μετά την άνοδο του Κωνσταντίνου Γ' Δούκα στο θρόνο (1059-

36. Σκυλίτζης, 492· Ζωναράς, τόμ. Γ', 660.

37. Ο Σκυλίτζης, 493, χαρακτηρίζει τον Ααρών ως άνδρα *έν πολλοῖς ἀγωνίασσι κατηθλημένον*, ενώ ο Αριστακίος του Ααστιβέρετ, κεφ. XVII, 302-303, αναφέρει ότι το όνομά του ήταν γνωστό μεταξύ των αντιπάλων του.

38. Σκυλίτζης, 494-495· Ζωναράς, τόμ. Γ', 660.

39. Σπ. Λάμπρος, Ένθυμήσεων ἤτοι χρονικῶν σημειωμάτων συλλογῆ πρώτη, *Νέος Ἑλληνομνημων* 7 (1910), 131· Σ. Β. Κουγέας, Ἐπι τοῦ βιβλιογραφικοῦ σημειώματος τοῦ ὑπ' ἀριθ. 263 Κοιλινακοῦ κώδικος, *Ἑλληνικά* 3 (1930), 462· Lascaris, Sceau de Radmir Aaron, 407-408· Laurent, La prosopographie, 392· I. Jordanof, Le molydbobulle du vestès Jean Aaron, *Paleobulgarica* 14/1 (1990), 108· Zacos, *Byzantine Lead Seals*, τόμ. Β', 207, σφ. 353· *Studies in Byzantine Sigillography*, τόμ. Ε', 109, σφ. 2 και 144, σφ. 110. Κατά το V. N. Zlatarski, Edna datirana pripiska na grečki oma sredata na XI veku, *Byzantinoslavica* 1 (1929), 22-34 και ιδιαίτερα σ. 26, ο Ααρών δεν μπορούσε να είναι δούκας Μεσοποταμίας το 1059, επειδή το αξίωμα αυτό κατείχε τότε ο Γρηγόριος ο μάγιστρος. Ωστόσο, η άποψή του έχει αντικρουστεί, καθώς ο Γρηγόριος πέθανε το 1058· Lascaris, Sceau de Radmir Aaron, 408-409.

40. Σκυλίτζης, 498· Bozilov, Les Bulgares dans la préséance, 116· Ferluga, Quelques problèmes,

44. Σε σφραγίδα χρονολογούμενη τον 11ο αιώνα μνημονεύεται ο Θεόδωρος Χρυσήλιος, πρωτοσπαθάρης και δομέστικος των Ὀσπιμάτων, που ενδεχομένως ταυτίζεται με το Χρυσήλιο, για τον οποίο γίνεται λόγος· *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, τόμ. Γ', έκδ. J. Nesbitt - N. Oikonomides, Ουάσιγκτον D.C. 1996, 121, σφ. 71₁₂.

1067). Στάλθηκε μάλιστα στη Γεωργία για τη διευθέτηση του γάμου του Μιχαήλ Ζ' Δούκα με τη θυγατέρα του βασιλέα Bagrat IV⁴¹, γεγονός που φανερώνει τους στενούς δεσμούς του με το αυτοκρατορικό περιβάλλον. Ο βούλγαρος επιφανής, τέλος, ενδεχομένως τιμήθηκε και με τον τίτλο του *πρωτοπροέδρου*⁴².

Το τρίτο τέταρτο του 11ου αιώνα διακρίθηκαν στη βυζαντινή ιεραρχία οι γιοι του Αλουσιάνου. Ο μεγαλύτερος από αυτούς, ο Σαμουήλ⁴³, μεταξύ των ετών 1069-1071 έφερε τα αξιώματα του *προέδρου*, του *δουκός* και του *βεστάρχη*⁴⁴. Η πληροφορία των πηγών ότι την άνοιξη του 1069 παραχεμαΐζοντας στο θέμα των Αρμενιακών διατάχθηκε από το Ρωμανό Δ' Διογένη (1068-1071) να αντιμετωπίσει το φράγκο στασιαστή Robert Crispin⁴⁵, οδηγεί στη σκέψη ότι ο Σαμουήλ ήταν τότε *δούκας* του θέματος αυτού. Ο Βασίλειος, ένας άλλος γιος του Αλουσιάνου, γύρω στο 1068-1071 κατείχε τα αξιώματα του *προέδρου* και του *δουκός Έδέσσης*⁴⁶. Ο Κωνσταντίνος, πιθανότατα γιος του ίδιου, έγινε *βεστάρχης* κατά τη δεκαετία 1060-1070, στην αρχή ίσως της σταδιοδρομίας του⁴⁷, ενώ γιος του κατά πάσα πιθανότητα υπήρξε και ο Δαβίδ Αλουσιάνος⁴⁸.

Εύκολα αντιλαμβάνεται κανείς ότι οι τρεις Βούλγαροι επιφανείς κατείχαν υψηλές θέσεις κατά τη βασιλεία του Ρωμανού Δ' Διογένη. Το γεγονός δε μας φαίνεται τυχαίο, καθώς η σύζυγος του αυτοκράτορα ήταν θυγατέρα του Αλουσιάνου.

41. *Vie Géorgienne de St. Georges l'Hagiorite*, μτφρ. F. Peeters, *Annalecta Bollandiana* 36-37 (1917-1919), 135· Lascaris, *Sceau de Radomir Aaron*, 409· Laurent, *La prosopographie*, 392· Jordanof, *Le molybodobulle du vestès Jean Aaron*, 108.

42. Jordanof, *Le molybodobulle du vestès Jean Aaron*, 108.

43. V. N. Zlatarski, *Molivdovul na Samuila Alusiana*, *Izvestija na Balgarskoto Archeologicesko Druzestvo* 1/1 (1924), 86-101· V. Laurent, *Bulgarie et princes bulgares dans la sigillographie byzantine*, *Échos d'Orient* 33 (1934), 421.

44. Μιχαήλ Ατταλειάτης, *Ιστορία*, CSHB έκδ. I. Bekker, Βόννη 1853, 123· Συνεχιστής Σκυλίτζη, *Η συνέχεια της χρονογραφίας του Ιωάννου Σκυλίτζη*, έκδ. Εύδ. Θ. Τσολάκης, Θεσσαλονίκη 1968, 134· Bozilov, *Les Bulgares dans la préséance*, 115, 116· Ferluga, *Quelques problèmes*, 52· *Studies in Byzantine Sigillography*, τόμ. Ε', 168, αq. 4.

45. Μιχαήλ Ατταλειάτης, 123· Συνεχιστής Σκυλίτζη, 134.

46. Ματθαίος Εδέσσης, κεφ. 56, 228· Ferluga, *Quelques problèmes*, 52· *Studies in Byzantine Sigillography*, τόμ. Ε', 168, αq. 3· J. Cl. Cheynet, *Du prénom au patronyme: les étrangers à Byzance (Xe-XIe siècles)*, *Studies in Byzantine Sigillography*, τόμ. Α', έκδ. Ν. Οικονομίδης, Ουάσιγκτον 1987, 60-61.

47. Laurent, *Bulgarie et princes bulgares* 419-422· Bozilov, *Les Bulgares dans la préséance*, 116· Ferluga, *Quelques problèmes*, 52· *Studies in Byzantine Sigillography*, τόμ. Ε', 63, αq. 2.

48. Ferluga, *Quelques problèmes*, 52· *Studies in Byzantine Sigillography*, τόμ. Ε', 63, αq. 3. Σύμφωνα με τον Laurent, *Bulgarie et princes bulgares*, 422-424, ο Δαβίδ που μνημονεύεται στη συγκεκριμένη σφραγίδα είναι άγνωστος Βούλγαρος πρίγκιπας.

νου⁴⁹, ενώ ο πατέρας του, Κωνσταντίνος, υπήρξε *δούκας Βουλγαρίας και άρχων Σιομίον*⁵⁰. Είναι εύλογο ότι η ενθρόνιση του Ρωμανού ευνόησε την εξέλιξη των Βουλγάρων συγγενών του και ενδεχομένως συντέλεσε σε μία ευρύτερη προσέγγιση της βυζαντινής κεντρικής εξουσίας με τη βουλγαρική άρχουσα τάξη.

Άξια προσοχής είναι επίσης μία σφραγίδα του 11ου αιώνα, όπου μνημονεύεται ο *κουροπαλάτης* Ελπιδοφόρος ο Αλουσιάνος⁵¹, για τον οποίο δε διαθέτουμε άλλη πληροφορία. Ωστόσο, σύμφωνα με τον J. Cl. Cheynet, πολύ συχνά οι ξένοι που εισέρχονταν στη βυζαντινή αριστοκρατία υιοθετώντας τις ονομαστικές συνήθειες των Βυζαντινών λάμβαναν ως επώνυμο το όνομα του πατέρα τους⁵². Θεωρούμε, ως εκ τούτου, αρκετά πιθανό ο Ελπιδοφόρος να ήταν παιδί του Αλουσιάνου.

Στη στρατιωτική διοικητική ιεραρχία διακρίθηκαν και οι γιοι του Ααρών. Ο Θεόδωρος ήταν διοικητής της χώρας του Ταρών αλλά πέθανε νέος πολεμώντας κατά των Τούρκων γύρω στο 1055-1056⁵³. Ευτυχέστερος στον τομέα αυτό υπήρξε ένας άλλος γιος του Ααρών, ο Ραδομηρός. Τιμήθηκε με τα αξιώματα του *μαγίστρου*, του *βεσπάρχη* και του *στρατηγού*⁵⁴ αρχικά, ενώ αργότερα του *δούκα*, του *προέδρου*⁵⁵ και ενδεχομένως του *σεβαστοῦ*⁵⁶ και του *πρωτοπροέδρου*⁵⁷.

Ο γιος του Ααρών ταυτίζεται με το Ροδομηρό που αναφέρεται από την Άννα Κομνηνή σε δύο περιπτώσεις. Στην πρώτη γίνεται λόγος για τη νικηφόρα σύγκρουση των Βυζαντινών με τους Πατζινάκες το 1091, στην οποία συμμετείχε και ο ίδιος⁵⁸. Στη δεύτερη μνημονεύεται μία απειροσκεψία του που έθεσε σε κίνδυνο τις διαπραγματεύσεις του Αλεξίου Α΄ με τους Τούρκους της Νικαίας το 1097 για

49. Συνεχιστής Σκυλίτζη, 134.

50. Σκυλίτζης, 378· Ζωναράς, τόμ. Γ΄, 571.

51. *Studies in Byzantine Sigillography*, τόμ. Ε΄, 168, αφ. 5.

52. Cheynet, *Du prénom au patronyme*, 57-66.

53. Αριστακός του Λαστιβέρτ, κωφ. XVII, 302-303· Lascaris, *Sceau de Radomir Aaron*, 410· Laurent, *La prosopographie*, 394, αφ. 7.

54. V. Laurent, *Les sceaux byzantins du Médailleur Vatican*, Βατικανό 1962, 152-154, αφ. 148· *Studies in Byzantine Sigillography*, τόμ. Γ΄, έκδ. Ν. Οικονομίδης, Ουάσιγκτον D.C. 1993, 184· *Studies in Byzantine Sigillography*, τόμ. Ε΄, 168, αφ. 1 και 63, αφ. 4· Laurent, *Bulgarie et princes bulgares*, 424-427· Laurent, *La prosopographie*, 395· Bozilov, *Les Bulgares dans la préséance*, 116· Ferluga, *Quelques problèmes*, 53.

55. *Studies in Byzantine Sigillography*, τόμ. Ε΄, 44· Lascaris, *Sceau de Radomir Aaron*, 404, 411-412· Laurent, *La prosopographie*, 395· Bozilov, *Les Bulgares dans la préséance*, 115, 116.

56. Laurent, *Les sceaux byzantins*, 153.

57. Σε σφραγίδα χρονολογημένη στις αρχές του 12ου αιώνα, μνημονεύεται ο *πρωτοπρόεδρος* Ραδομηρός ο Ααρών, ο οποίος θα μπορούσε να ήταν γιος του Ααρών και να είχε τιμηθεί σε μεγάλη ηλικία με τον τίτλο αυτό· *Studies in Byzantine Sigillography*, τόμ. Ε΄, 168, αφ. 2.

58. Άννα Κομνηνή, *Άλεξιάς*, έκδ. Β. Leib, Παρίσι 1943, τόμ. Β΄, βιβλ. VIII, 138.

την παράδοση της περιοχής στην αυτοκρατορία⁵⁹. Για την απειροσκεψία αυτή ο βυζαντινός ηγεμόνας, παρά την αρχική του δυσανεξία, τελικά τον αντιμετώπισε με επιεικεία. Σύμφωνα με την Άννα Κομνηνή, ο Ροδομηρός είχε αιχμαλωτιστεί από τους Τούρκους και έτσι έμαθε τη γλώσσα τους, ήταν δε ευγενής βουλγαρικής καταγωγής και συγγενής της μητέρας της Ειρήνης, θυγατέρας του Τραϊανού και εγγονής του Ιωάννη Βλαδισθλάβου⁶⁰. Προφανώς, η συγγένειά του με την αυτοκράτειρα βοήθησε στην απελευθέρωσή του αλλά και στην απόκτηση των τίτλων του *προέδρου* και του *σεβαστού*⁶¹.

Εν τούτοις, στο Ροδομηρό της Κομνηνής σύγχρονοι μελετητές αναγνωρίζουν ένα άλλο εγγονό του Ιωάννη Βλαδισθλάβου, τον κουροπαλάτη Ιωάννη, γιο του Ραδομηρού. Κατά τους ισχυρισμούς τους, ο γιος του Ααρών, του οποίου η ακμή του τοποθετείται στη δεκαετία του 1050-1060, πρέπει να ήταν αρκετά μεγάλος στην ηλικία την εποχή των Κομνηνών⁶².

Άλλος γιος του Ααρών ήταν ο *βέσπης* Ιωάννης, την ύπαρξη του οποίου πληροφορούμεθα από σφραγίδα χρονολογούμενη μεταξύ 1060-1090⁶³. Ο Ααρών θεωρείται ιδρυτής της γνωστής στους Βυζαντινούς του 11ου αιώνα οικογένειας των Αρωνίων, ένας από τους εκπροσώπους της οποίας υπήρξε ο *πρωτοσπαθάριος* και *στρατηγός Σεβαστείας* Αρώνιος⁶⁴.

Τέλος, κατά την εκπονή του 11ου και τις αρχές του 12ου αιώνα, μνημονεύεται ο *πρωτοσπαθάριος* και *στρατηγός* Λέων ο Βούλγαρος⁶⁵, αξιωματούχος προφανώς βουλγαρικής καταγωγής αλλά άγνωστης κοινωνικής προέλευσης, επιφανούς ή ταπεινής.

Η εξέλιξη των απογόνων του Βλαδισθλάβου και άλλων Βουλγάρων⁶⁶ στη βυζαντινή ιεραρχία τις τελευταίες δεκαετίες του 11ου αιώνα αποκαλύπτει ότι η βουλ-

59. Άννα Κομνηνή, *Άλεξιάς*, έκδ. B. Leib, Παρίσι 1945, τόμ. Γ', βιβλ. XI, 14-16.

60. Άννα Κομνηνή, *Άλεξιάς*, τόμ. Β', βιβλ. VIII, 138 και τόμ. Γ', βιβλ. XI, 15-16· Lascaris, Sceau de Radomir Aaron, 411· Laurent, La prosopographie, 395.

61. Laurent, *Les sceaux byzantins*, 153, αρ. 148· Laurent, *Bulgarie et princes bulgares*, 426.

62. Cheynet - Morisson - Seibt, *Les sceaux byzantins*, 34-35, αρ. 24.

63. Jordanof, Le molybdobulle du vestès Jean Aaron, 106-110· *Studies in Byzantine Sigillography*, τόμ. Γ', 155.

64. V. Laurent, *Documents de sigillographie byzantine. La collection C. Orghidan*, Bibliothèque byzantine: Documents 1, Παρίσι 1952, 124, αρ. 213. Για τους Αρωνίους, βλ. Lascaris, Sceau de Radomir Aaron, 410-411.

65. Laurent, *Documents de sigillographie byzantine*, αρ. 335, 172.

66. Εδώ αξίζει να σημειωθεί η θεαματική άνοδος του Βορίλου και του Γερμανού, βουλγαρικής ενδοχόμενης καταγωγής, επί Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη (1078-1081). Οι δύο άνδρες τιμήθηκαν με υψηλούς τίτλους και αξιώματα, όπως του *πρωτοπροέδρου*, του *μεγάλου πρωμικριών* και του *παραδυναστείου*, δε συμπεριλαμβάνονται ωστόσο στην παρούσα εργασία λόγω της ταπεινής τους καταγω-

γαρική ηγετική τάξη είχε αποστασιοποιηθεί από τα προβλήματα των ομοεθνών της. Αυτός, ενδεχομένως, υπήρξε ένας από τους λόγους που οι βουλγαρικοί πληθυσμοί εναπέθεσαν τις ελπίδες τους για ελευθερία στον ανεξάρτητο ηγεμόνα της Ζέτα Μιχαηλά, το γιο του οποίου Κωνσταντίνο Βοδίνο έσπεψαν το 1073 βασιλέα Βουλγάρων και όρισαν επικεφαλής μιας ακόμη αποτυχημένης επανάστασης⁶⁷.

Η συνεκτίμηση των στοιχείων των σχετικών με την ενσωμάτωση της βουλγαρικής άρχουσας τάξης στο βυζαντινό κρατικό μηχανισμό μας οδηγεί στα ακόλουθα συμπεράσματα. Η κατάκτηση της Βουλγαρίας το 1018 συνεπαγόταν την επαγρύπνηση της βυζαντινής κυβέρνησης, καθώς ήταν γνωστό πως οι βουλγαρικοί πληθυσμοί επιθυμούσαν ανεξαρτησία *αλλά σφίσι τὸ ἀναρχον ἐκόλυε τὸ ἐννόημα*⁶⁸. Κύριο μέλημα, συνεπώς, της κεντρικής εξουσίας υπήρξε η αποδυνάμωση και η απομάκρυνση των Βουλγάρων μεγιστάνων, συνδετικού κρίκου των κατακτημένων, και ο εγκλιματισμός τους στους κόλπους της αυτοκρατορίας με την παροχή υψηλών τίτλων και αξιωμάτων.

Την τακτική αυτή ακολούθησαν όλοι οι αυτοκράτορες του 11ου αιώνα, οι οποίοι μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις έδειξαν ξεχωριστή επιείκεια σε παραπτώματα Βουλγάρων. Τους στόχους της κεντρικής εξουσίας ενστερνίστηκε και η βυζαντινή αριστοκρατία, σημαντικοί οίκοι της οποίας, όπως οι Κομνηνοί, οι Διογένηδες, οι Δούκες, οι Κουρκούες, συνήψαν επιγαμίες με Βουλγάρους συντελώντας στην ενίσχυση της θέσης των τελευταίων στη βυζαντινή ιεραρχία.

Οι Βούλγαροι επιφανείς εντάχθηκαν κατά κύριο λόγο στη διοικητική-στρατιωτική μηχανή του κράτους και για ευνόητους λόγους στάλθηκαν σε μακρινές από την πατρίδα τους περιοχές στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας. Συχνά αναλάμβαναν τη διοίκηση νεοκατακτημένων περιοχών, όπως του Βασπουρακάν, της Ιβηρίας ή της Μεγάλης Αρμενίας, σε κάποιες από τις οποίες, όπως στο Βασπουρακάν, είχαν μεταφερθεί στρατεύσιμοι βουλγαρικοί πληθυσμοί.

Όχι σπάνια οι Βούλγαροι αξιωματούχοι τοποθετούνταν σε περιοχές που στο παρελθόν διοικούνταν επίσης από Βουλγάρους. Η περίπτωση μάλιστα του Ραδομηρού Ααρών που υπηρέτησε ως *δούκας Μεσοποταμίας*, θέση την οποία κατείχε και ο πατέρας του, δίνει την εντύπωση ότι για κάποιους Βουλγάρους η διαδοχή στην επαρχιακή διοίκηση είχε γίνει κατά κάποιο τρόπο κληρονομική⁶⁹.

γής. Σύμφωνα με το Νισαφρόου Βρυννίνο, *Ίστοριών βιβλία Δ'*, έκδ. P. Gautier, CFHB, Βρυξέλλες 1975, προοίμ., 59, ο Βορλός και ο Γερμάνος ήταν δούλοι του Νισαφρόου Γ', *ἀργυρώνητοι, ἀγεννεῖς καὶ ἀσύνετοι*.

67. Συνεχιστής Σαυλιτζή, 162 κ.ε.: Ζωναράς, τόμ. Γ', 713.

68. Ζωναράς, τόμ. Γ', 598.

69. V. Laurent, *Les sceaux byzantins du Médaillier Vatican*, 154.

Οι Βούλγαροι μεγαιστάνες, εκτός από μεμονωμένες περιπτώσεις κυρίως τα πρώτα χρόνια μετά την υλοταγή της Βουλγαρίας, δε φάνηκαν διατεθειμένοι να οργανώσουν ή να στηρίξουν οποιαδήποτε επαναστατική κίνηση, ιδιαίτερα εάν αυτή δεν είχε επικεφαλής μέλος της βασιλικής οικογένειας. Αντίθετα, θεωρώντας τη βυζαντινή κυριαρχία σαν αμετάβλητη πραγματικότητα, επιδίωξαν να αναρριχηθούν στην κρατική ιεραρχία και να αποκτήσουν ποικιλόμορφους δεσμούς με τη βυζαντινή αριστοκρατία. Οι κατηγορίες, για εμπλοκή ορισμένων Βουλγάρων σε συνωμοσίες εναντίον της αυτοκρατορικής αρχής, οφείλονταν μάλλον στις καχυποψίες της τελευταίας και δεν αλλάζουν την πραγματικότητα. Στο σύνολό της η ηγετική βουλγαρική τάξη συνεργάστηκε με τη βυζαντινή κεντρική εξουσία και ενσωματώθηκε στην αυτοκρατορία.

Έχουμε την εντύπωση ότι τον 11ο αιώνα από τους ξένους που εισχώρησαν στο βυζαντινό κράτος και προσπάθησαν να ενταχθούν σ' αυτό, οι Βούλγαροι είχαν αριθμητική υπεροχή ως προς τη συμμετοχή τους στον κρατικό μηχανισμό.

MILIANA KAIMAKAMOVA

BYZANCE ET LA CULTURE HISTORIQUE DES BULGARES AUX XIE - XIIE SIÈCLES

Durant la période du pouvoir byzantin en Bulgarie (XIe-XIIe s.), la culture historique des Bulgares se manifestait à travers les textes historico-apocalyptiques. La question de savoir quelle était la fonction qu'elle remplissait au temps où Constantinople mettait en pratique, par l'intermédiaire de l'archevêché d'Ochrid, son programme idéologique vis-à-vis des Bulgares, n'a pas fait l'objet d'une analyse particulière. Or, avec l'affirmation de l'historisme comme méthode de recherche fondamentale, l'étude de ce problème est devenue de plus en plus actuelle et indispensable.

Les recherches effectuées dans les dernières années ont brossé un tableau beaucoup plus concret et réaliste de la politique de Constantinople, dont une des principales préoccupations était de maintenir sous son pouvoir le territoire et le peuple du Royaume bulgare conquis par Basile II (976-1025) en l'an 1018¹. Les résultats de ces recherches sont une excellente base fournissant la matière à une remise en question du caractère et du contenu de la culture historique

1. D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500-1453*, Londres 1971 (trad. bulgare: D. Obolenski, *Vizantijskata obšnost. Iztočna Evropa 500-1453*, Sofia 2001); R. Browning, *Byzantium and Bulgaria: A Comparative Study Across the Early Medieval Frontier*, Londres 1975; N. G. Wilson, *Scholars of Byzantium*, Londres 1983 (trad. grecque: N. G. Wilson, *Oi Aóγwioi oto Božávtw*, Athènes 1991); A. P. Kazhdan - A. Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, University of California Press 1985 (trad. bulgare: A. Každan - A. Epstein, *Vizantijskata kultura XI-XII v. Promeni i tendencii*, Sofia); Iv. Božilov, *Bŭlgarite vŭv Vizantijskata imperija*, Sofia 1995; A. Ducellier, *Byzance et le Monde Orthodoxe*, Paris 1986; P. Schreiner, *Byzanz*, Munich 1986; G. Litavrin, *Bŭlgarija i Vizantija (XI-XII v.)*, Sofia 1987; idem, *Uslovija razvitija bolgarskoj kul'tury v XI-XII v.*, *Istorija i kultura Bolgarii*, I (1981), Moscou; I. Ševčenko, *Byzantium and the Slavs in Letters and Culture*, Naples 1991; D. Angelov, *Vizantija. Duhovna kultura*, Sofia 1994; G. Bakalov, *Vizantija. Kulturno-istoričeski očerci*, Sofia 1994; V. Gjuzev, *Vizantijskata imperija i Bŭlgarskoto carstvo v bran i mir. Arhiv za srednovekovna filosofija i kultura*, svitŭk (fascicle) II (1995), Sofia, 60-88; Iv. Božilov - V. Gjuzev, *Istorija na srednovekovna Bŭlgarija. VII-XIV v.*, Sofia 1999; B. N. Florja - A. A. Turilov - S. A. Ivanov, *Sud'by Kirilo-Mefodievskoj tradicii posle Kirilla i Mefodija*, Saint-Pétersbourg 2000.

bulgare sous l'action de cette politique. Une importance particulière à cet égard revêt l'analyse détaillée de la littérature historico-apocalyptique, créée et propagée parmi les Bulgares à un niveau populaire, durant la période indiquée². Les observations et les constatations des spécialistes sur les divers textes permettent de tenter une étude plus exhaustive de la question concernant le développement de la culture historique des Bulgares aux XIe-XIIe siècles. Ceci est un des principaux objectifs de notre recherche.

Le nombre assez important des prophéties eschatologiques composées en paléobulgare durant une période de temps relativement brève, soulève la question de l'attitude de Byzance à l'égard de la tradition culturelle des Bulgares et, plus spécialement, à l'égard de leur héritage littéraire. C'est aussi une raison plus que suffisante pour tenter de reconsidérer et d'analyser la culture historique des Bulgares dans le contexte des changements qui se sont opérés dans la synthèse bulgare-byzantine aux XIe et XIIe siècles. Ceci est le deuxième objectif de notre recherche.

Notre analyse portant sur les traits caractéristiques de la culture historique bulgare dans la période du pouvoir byzantin en Bulgarie, est fondée sur les indices qui sont valides pour l'ensemble de la culture historique des peuples européens au Moyen âge. Selon les spécialistes, ces indices essentiels sont: la conscience historique, la mentalité des historiens et le fonds littéraire que ceux-ci ont utilisé tant pour la rédaction de leurs ouvrages que pour exprimer leur conception de l'histoire, caractéristique de l'époque dans laquelle ils vivent et écrivent³. Ces indices, solidement établis dans la science, sont également caractéristiques de la culture historique bulgare.

2. G. Podskalsky, *Byzantinische Reichsideologie. Die Periodisierung der Weltgeschichte in den vier Grossreichen und dem Tausendjährigen Friedensreiche. Eine motivgeschichtliche Untersuchung*, Munich 1972; P. Alexander, *The Byzantine Apocalyptic Tradition*, Berkley - Los Angeles - Londres 1985; W. Brandes, *Die apokaliptische Literatur, Quellen zur Geschichte des frühen Byzanz*, Berlin 1990, 304-322; M. Kajmakamova, *Dve starobŭlgarski letopisni sŭčinenija ot XI v., Istoričeski pregled* 5 (1976), 86-99; eadem, *Bŭlgarska srednovekovna istoriopsis*, Sofia 1990, 48-50, 124-151; S. A. Ivanov, *K voprosu ob elementah etnopolitičeskogo soznaniija v «Bolgarskoj apokrifičeskoj letopisi»*, *Studia Balcanica* 20; idem, *Rannefeodal'nye slavjanskije gosudarstva i narodnosti (problemi ideologii i kul'tury)*, Sofia 1991, 131-136; *Starobŭlgarska eshatologija. Antologija*, éd. D. Petkanova - A. Miltenova, Sofia 1993; V. Tŭpkova-Zaimova - A. Miltenova, *Istoriko-apokaliptičnata knižnina vŭv Vizantija i Bŭlgarija*, Sofia 1996; D. I. Polyvjannyj, *Kul'turnoe svoebrazie srednovekovoj Bolgarii v kontekste vizantijsko-slavjanskoj obščnosti IX-XV vekov*, Ivanovo 2000, 94-129.

3. B. Guenée, *Histoire et culture historique dans l'Occident Médiéval*, Paris 1980; M. A. Barg, *Epohi i idei. Stanovlenie istorizma*, Moscou 1987.

Dans la présente étude, nous nous proposons d'analyser plus en détail les textes compris dans le cycle datant de la deuxième moitié du XIe siècle et, plus spécialement, la Vision de Daniel, l'Interprétation de Daniel, la Narration d'Ésaïe, la Révélation de Méthode de Pataras et la Chronique apocryphe bulgare⁴. Nous avons choisi ces textes en raison des particularités qu'ils présentent et qui permettent de les qualifier d'œuvres historiques. Ces textes fournissent en effet des renseignements relatifs à des événements plus ou moins éloignés de l'histoire bulgare, grâce auxquels la conception du rôle et de la place du Royaume bulgare comme support de l'Orthodoxie se trouve défendue d'une façon plus argumentée. D'autre part, l'interpolation d'un matériel historique bulgare concret n'est pas caractéristique des monuments littéraires du deuxième cycle, créés de la fin du XIIe au début du XIIIe siècle. Dans ces textes prédomine plutôt l'élément appréciatif que l'élément narratif.

La question de la toponymie des prophéties paléobulgares revêt également une importance particulière pour l'étude du problème qui nous occupe. Les données relatives aux événements de même que la toponymie qu'ils contiennent, se rapportent principalement à l'histoire de la région de Sredec et d'une partie des territoires bulgares situés au sud-est. Outre la ville mentionnée le plus souvent, Sredec, dans ces textes sont indiquées encore Pernik, Bojana, la Vitoša, Velbžd, Ovče polje, Niš, Glavinica, la Bregalnica, Strumica, Zemen. La ville de Thessalonique y est mentionnée obligatoirement comme un centre d'événements décisifs de l'histoire bulgare et byzantine⁵. Strumica et Glavinica sont également chargées des éléments des "villes saintes". Dans quelques textes, les auteurs font des rapprochements entre le sort des Bulgares et de leurs territoires et celui de Rome, de Constantinople et du Mont Athos.

L'étude relativement plus détaillée du rôle de Sredec et de Velbžd (auj. Kjustendil) dans l'histoire des Bulgares nous autorise de rattacher l'origine des prophéties paléobulgares composées dans la deuxième moitié du XIe siècle, à l'activité littéraire des monastères et des églises appartenant à la ville de Sredec et à quelques autres villes, toutes des centres épiscopaux importants relevant de l'autorité de l'archevêché d'Ochrid⁶.

4. Sur la classification et la périodisation de ces ouvrages, voir Kaimakamova, *Bŭlgarska sred-novekovna istoriopsis*, 27, 48-49; Tŭpkova-Zaimova - Miltenova, *Istoriko-apokaliptičnata knižnina*, 24-27.

5. Sur le rôle de Thessalonique dans le monde slavo-byzantin, cf. Angéliki Konstantakopoulou, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη. Χώρος και ιδεολογία*, Ioannina 1996.

6. Kajmakamova, *Dve starobŭlgarski letopisni*, 94-95; A. Miltenova - M. Kaimakamova, *Neizvestno starobŭlgarsko letopisno sŭčinenie ot XI v., Starobŭlgaristika 7* (1993), 4, 67-68; Tŭpkova-Zaimova - Miltenova, *Istoriko-apokaliptičnata knižnina*, 24-25.

Il est notoire que le caractère de la conscience historique se manifeste dans la prise de conscience du lien entre le passé, le présent et l'avenir d'un peuple, c'est-à-dire dans la conception de son origine, de son rôle et de sa place dans l'histoire. Sur le plan historiographique, la conscience historique définit l'instrument permettant de fixer la mémoire historique (mythe, chronique, histoire, hagiographie, prophétie), ainsi que sa sélection et son volume conformément à l'esprit de l'époque et aux tendances dans le développement de la littérature⁷.

Dans la deuxième moitié du XIe et au début du XIIe siècle, pour développer leur conception historique, les lettrés paléobulgares ont choisi la prophétie eschatologique. Par ce choix, ils mettent au premier plan, dans le contenu de leurs ouvrages, le trait le plus remarquable de l'historisme médiéval – le pathos eschatologique⁸.

Le narration débute par une partie introductive qui comprend la formule de la révélation prophétique. Selon cette formule, les prophètes de l'Ancien Testament, Ésaïe et Daniel, envoyés sur la Terre pour faire connaître aux hommes la révélation que Dieu leur a donnée pour leur montrer les choses qui devaient arriver aux “temps derniers”, sont autorisés par le Seigneur à révéler des événements qui devaient arriver dans les terres bulgares avant le Jugement dernier. Dans l'exposé des renseignements historiques, les auteurs suivent fidèlement la conception des royaumes terrestres apparaissant dans un ordre déterminé avant l'avènement du “Royaume de Dieu”, telle qu'elle est développée dans le livre du prophète Daniel⁹. Conformément à la philosophie du texte biblique, ceux-ci placent le Royaume bulgare dans l'histoire de la quatrième et dernière monarchie, l'Empire byzantin romain, et par ce fait, dans le schéma de l'histoire universelle. Leur but principal est de montrer le rôle, la place et l'importance des Bulgares et de leur royaume dans l'empire chrétien “supranational”.

Les arguments historiques qui sont allégués à l'appui de cette idée sont exposés dans la partie historique des prophéties eschatologiques. La narration se développe sur le fond du motif biblique du fléau qui devait arriver avec la venue des Ismaélites et l'apparition du roi sauveur (le légendaire roi Michel). C'est dans cette partie que les auteurs font leurs interpolations liées au sort des Bulgares et des autres peuples et États, placent leurs interprétations sur les événe-

7. Barg, *Epohi i idei*, 5-7.

8. Barg, *Epohi i idei*, 166-167; J. Majendorf, *Vizantijsko bogoslovie. Istoričeski nasoki i dogmatičeski temi*, Sofia 1995, 274-279; S. Averincev, *Rannovizantijskata literatura. Tradicii i poetika*, Sofia 2000, 314-331.

9. Podskalsky, *Byzantinische Reichsideologie*, 22 sq.; Tüpkova-Zaimova - Miltenova, *Istoriko-apokaliptičnata knižnina*, 59-60.

ments et mettent en scène des souverains et des personnes de leur entourage, des représentants de l'Église, la lutte contre les envahisseurs (Arabes, Magyars, Petchenègues, Coumans, Ouzes, etc.), l'histoire des peuples de l'Ouest catholique et de quelques peuples d'Orient.

Peu à peu, les événements sont transposés dans les limites du territoire bulgare. Sur un plan historiographique plus proche, l'attention des auteurs se concentre sur deux événements importants de l'histoire bulgare: 1) l'insurrection la plus massive des Bulgares contre le pouvoir byzantin, menée par Petar Deljan (petit-fils du tsar Samuel) de 1014-1041. Ils décrivent plus spécialement les combats ayant eu lieu dans les environs de Sredec, de Pernik, de Bojana, d'Ovče polje, etc.; 2) les invasions des Petchenègues en 1048-1049 et leur installation dans la région de Sredec, de Niš et d'Ovče polje. La narration comporte des réminiscences sur la conversion des Bulgares et le rôle du prince Boris-Michel comme le premier souverain chrétien des Bulgares, sur le gouvernement de ses successeurs, Siméon, Petăr, etc.¹⁰.

La partie conclusive des textes historico-apocalyptiques est organisée sous forme d'une prophétie sur l'avenir des Bulgares. Dans cette partie sont décrits, en détail ou brièvement, le temps de l'Antéchrist, du Jugement dernier du Rédempteur et l'avènement du "Royaume de Dieu".

Les différences qu'accuse la composition des textes historico-apocalyptiques de la deuxième moitié du XIe siècle, témoignent d'une approche individuelle dont chaque auteur fait preuve dans la construction de son récit historique. Cependant, malgré ces différences, les auteurs demeurent fidèles aux mêmes formules générales dans la composition de leur récit historique. Leurs interprétations sur les événements du passé sont faites dans l'esprit des idées proclamées dans la prophétie eschatologique et l'universalisme orthodoxe.

La conception religieuse et politique des auteurs bulgares relative à la marche de l'histoire de l'homme est exprimée très clairement dans l'introduction de l'Interprétation de Daniel: "Comme il a été écrit depuis la Création jusqu'à l'avènement de l'Antéchrist, ils régnèrent sur la terre et ce qui doit arriver arrivera Car Dieu couronna sept rois et montra parmi quels [hommes] était leur place et leurs royaumes: le premier, Sénil, parmi les Assyriens; le deuxième, Avaraque, dans Rome; le troisième, Nabuchodonosor, dans Babylone; le quatrième, Cyrus, parmi les Perses; le cinquième, Alexandre, parmi les Grecs; le sixième, Romul, dans Rome; le septième, Alexandre dans Constantinople. Et quand sur-

10. Kaimakamova, *Bŭlgarska srednovekovna istoriopsis*, 124-151; Tŭpkova-Zaimova - Miltenova, *Istoriko-apokaliptičnata knižnina*, 45-105.

viendront les malheurs pour le monde entier, on verra se lever Michel, le kaghan des Bulgares”¹¹.

La personnification des “grands royaumes” par leurs rois témoigne que les auteurs se sont attachés en premier lieu de montrer le rôle de ces derniers dans l’histoire universelle. Ceci apparaît clairement dans les titres des ouvrages où le thème des rois est mis au premier plan: la Vision du prophète Daniel sur les rois, les jours derniers et la fin du monde, la Narration du saint prophète Ésaïe sur les temps futurs, les rois et l’Antéchrist qui viendra, la Prédication de saint Méthode, évêque de Pataras, sur les rois, les derniers jours et les derniers ans (Révélation de Méthodes de Pataras), la Narration du saint prophète Ésaïe sur son ascension au septième ciel par un ange (Chronique apocryphe bulgare)¹². Par leur résonance eschatologique chrétienne, ces titres sont autant de messages, brefs et accessibles au commun du peuple, sur la mission des rois terrestres avant le jour du Jugement.

Les titres et la formule de la révélation prophétique réveillent des résonances semblables à un éclair foudroyant envoyé par Dieu pour briser le silence et la peur ayant envahi les hommes des “derniers temps” avant l’avènement de l’Antéchrist, et affirmer dans leurs âmes l’idée du caractère sacré et divin du pouvoir. Le texte suivant, tiré de l’Interprétation de Daniel, est une illustration succincte de cette idée: “Car tout ceci Dieu a révélé à Daniel, la nuit, sur un nuage, alors qu’Il écrivit près de l’étoile, car depuis son lever et tout au long de sa route d’est en ouest, l’astre traçait la gloire de la dignité des rois”. Par cette interprétation, l’auteur anonyme fait remonter l’origine du pouvoir royal à l’Histoire sainte et affirme l’idée de son fondement biblique. D’autre part, en mettant l’accent sur l’attitude religieuse des rois, il montre leur rôle, leur place et leur importance dans la mission eschatologique de l’Empire chrétien “supranational”. Les auteurs considèrent cet empire comme l’union entre deux pouvoirs suprêmes, personnifiés par l’Église et par l’État. Cette conception est exprimée clairement dans la Vision de Daniel. L’objet de l’interprétation dans ce texte sont les actes des empereurs byzantins, Léon III l’Isaurien (710-714) et Constantin V (741-775), dont le règne fut marqué par l’iconoclasme et l’exil du patriarche Germain (715-730)¹³. Selon la conception de l’auteur, le *sacerdotium*, c’est-à-dire l’Église, est le seul médiateur entre le Rois des Cieux et les hommes, alors que les souverains terrestres, y compris l’empereur byzantin, ce dernier prénommé “tsar”, sont associés à la tyrannie.

11. Tüpkova-Zaimova - Miltenova, *Istoriko-apokaliptičnata knižnina*, 125-126.

12. *Ibidem*, 118, 125, 150, 167, 195.

13. *Ibidem*, 118, 128.

Plus loin, l'auteur bulgare appelle Byzance "Royaume romain". Dans son récit sont contaminés des événements du temps de Charlemagne (768-814), de l'empereur Nicéphore Ier le Logothète (801-811), tué en Bulgarie, du tsar bulgare Samuel et de son fils, le tsar Gabriel Radomir, ayant régné une seule année¹⁴. Il est intéressant de noter que le basileus byzantin est désigné comme le "tsar des Grecs". Cette interprétation veut suggérer l'idée que les rois des Grecs pouvaient céder leurs pouvoirs œcuméniques aux rois des autres "grands" peuples élus de Dieu pour remplir avec l'Église la mission eschatologique de l'Empire byzantin chrétien. Cette conception correspond à l'idée de *translatio imperii*, soutenant l'illusion de la continuité de l'Empire romain. Se fondant sur cette idée, dans les chroniques, les annales et les listes des souverains de l'Europe occidentale, les successeurs de Charlemagne se proclamaient empereurs romains, en prenant le numéro correspondant¹⁵.

Dans les textes bulgares, certains souverains sont aussi mentionnés sous un numéro correspondant. Un exemple caractéristique à ce propos est le début de la Narration d'Ésaïe: "Et s'élèvera le trente-septième roi, au nom de Gordié, surnommé Tchigotchine. Il sortira de la Cité du Soleil a demi chrétien et à demi païen... Et l'année du règne du tsar Tchigotchine apparaîtra le trente-huitième tsar, venant du couchant, de la Terre isaurienne, au nom de Gaghen, surnommé Odoljan. Il régnera huit ans et il sera calme et brave, et guerrier, et c'est vers lui que viendront les chrétiens en pleurs"¹⁶. Ici, par la Terre isaurienne est visée Byzance, alors que dans l'image du tsar Gordié sont contaminées deux personnalités, à savoir l'empereur Michel IV le Paphlagonien (1034-1041), qui participa à l'étouffement du soulèvement des Bulgares contre le pouvoir byzantin de 1040-1041, et le chef normand, Harald Hardrad, qui fit partie, avec sa troupe, à la garde impériale et qui participa également aux actions dirigées contre le soulèvement des Bulgares. Le tsar Gaghen est identifié à Petăr Deljan, le chef de ce soulèvement¹⁷.

L'idée de la succession des rois et des royaumes terrestres est développée aussi dans les autres ouvrages eschatologiques de la deuxième moitié du XIe siècle. Elle témoigne du fait que malgré les collisions religieuses et politiques, la doctrine des "quatre monarchies" continue à dominer dans la conscience historique, aussi bien en Orient qu'en Europe occidentale, en particulier parmi les

14. *Ibidem*.

15. Barg, *Epohi i idei*, 194.

16. Tŭpkova-Zaimova - Miltenova, *Istoriko-apokaliptičnata knižnina*, 155.

17. Kaimakamova, *Bŭlgarska srednovekovna istoriopsis*, 124-151; Tŭpkova-Zaimova - Miltenova, *Istoriko-apokaliptičnata knižnina*, 109-206.

Bulgares et les Germains. Comme l'atteste les sources, cette doctrine continue à être soutenue aux siècles suivants¹⁸.

Les extraits des prophéties eschatologiques montrent que les interprétations portent aussi sur le thème de la piété et de l'impiété des souverains terrestres dont avait dépendu l'issue des événements dans l'histoire de l'humanité. Nulle part les auteurs n'emploient le titre officiel du basileus byzantin, mais il est désigné comme le "tsar des Grecs". Ainsi les peuples qui ont adopté la foi chrétienne deviennent-ils le sujet de l'histoire et parmi ces peuples Dieu a élu les rois chrétiens.

Le commentaire portant sur les renseignements contenus dans ces textes donne lieu à quelques observations concernant la philosophie de la conception historique bulgare qui y est exposée. Les parties introductives de ces textes montrent que leurs auteurs manifestent de l'intérêt pour la périodisation dans l'histoire universelle. Cet intérêt s'explique logiquement, si l'on prend en considération les conditions religieuses et politiques aux XIe-XIIe siècles, quand la question du sens de la vie humaine perd dans une grande mesure son caractère abstrait et acquiert un caractère beaucoup plus pragmatique. Aux XIe-XIIe siècles les idéologues de Constantinople continuent à insister sur la suprématie idéologique et non sur la suprématie matérielle de l'empire qui, en passant par des périodes de décadence et d'épanouissement, réussit à rétablir sa suprématie mystique et à laver les péchés de ses sujets¹⁹. Les renseignements relatifs à la diplomatie byzantine montrent qu'à partir de la deuxième moitié du XIe siècle, les aspirations politiques globales des empereurs byzantins s'étaient limitées progressivement aux frontières du monde orthodoxe dans lequel Byzance s'élevait comme le gardien de l'orthodoxie²⁰. La confirmation la plus évidente de ce rôle de Byzance est l'apparition de la définition "orthodoxe" dans le titre des empereurs byzantins entre 1054-1081 avant l'avènement d'Alexis Comnène (1081-1118)²¹.

Dans la deuxième moitié du XIe et au début du XIIe siècle, la vie sociale de Byzance fut marquée par l'apparition de l'idée de l'unité ethnoculturelle des

18. Barg, *Epohi i idei*, 193-194; Tüpkova-Zaimova - Miltenova, *Istoriko-apokaliptičnata knižnina*, 45-60.

19. Tüpkova-Zaimova - Miltenova, *Istoriko-apokaliptičnata knižnina*, 55.

20. G. Bakalov, Roljata na vizantijskata ojkumeničeska doktrina v političeskija zivot na Moskovska Rusija, *Istoričeski pregled* 5 (1980), 82-83.

21. Fr. Miklosich - J. Müller, *Acta et diplomata graeca mediæ aevi sacra et profana*, V, 10, VI, 23, Bonne 1860-1890; Bakalov, Roljata, 83.

sujets grecs de l'empereur. Cette idée se teinta peu à peu d'une nuance politique. En ce temps, l'ethnonyme de "Romée" était employé pour désigner un "Grec". Dans le même temps, les notions d'"Hellène" et d'"hellénique" perdaient leur sens négatif de "païen". À cette époque, la conscience orthodoxe s'assimilait à la conscience ethnique, ce qui fait que les Romées cosmopolites du passé se sentaient des Hellènes. L'activation de la pensée politique est l'autre trait particulier de la situation idéologique et politique de la deuxième moitié du XIe siècle. Dans la conscience des sujets s'affirmait fortement l'idée dynastique qui accéléra le processus de la prise de conscience du facteur ethnique en tant que facteur politique. Ces tendances dans l'œcuménisme byzantin s'affermis- saient de plus en plus au temps des Comnènes²².

Les idées nouvelles qui déterminaient l'esprit du monde byzantin de la deuxième moitié du XIe-XIIe siècles, trouvèrent un terrain favorable au sein du peuple bulgare. Bien qu'ils composaient des ouvrages historico-apocalyptiques bulgares originaux, les auteurs bulgares furent également influencés par ces idées. Dans ces ouvrages, les aspects religieux de l'idéologie étatique bulgare du passé sont actualisés dans l'esprit des idées caractéristiques de leur époque, mais considérés à partir d'une optique bulgare.

Dans les chroniques "apocryphes" apparaît clairement l'effort des auteurs d'affermir la conscience de la confession orthodoxe, harmonisée avec la conscience ethnique des Bulgares. La perception des idées de l'œcuménisme byzan- tin dans l'esprit de la tradition étatique bulgare a trouvé son expression la plus synthétique dans la Chronique apocryphe bulgare, l'œuvre la plus prestigieuse des Bulgares de cette époque.

Dans la partie initiale, son auteur fait parler le prophète Ésaïe: "Ésaïe, mon prophète bien-aimé, va vers l'ouest, des plus hauts pays de Rome, sépare le troi- sième pays des Coumans, appelés Bulgares, et peuple la terre des Karvouns que les Romains et les Hellènes ont désertée... Et j'ai peuplé la terre karvoune, ap- pelée Terre bulgare; elle était désertée par les Hellènes depuis cent trente ans"²³. Le trait le plus caractéristique de cet extrait sont les ethnonymes "Ro-

22. Podskalsky, *Byzantinische Reichsideologie*, 22-24; H. Ahrweiler, *L'idéologie politique de l'empire byzantin*, Paris 1975, 60-65; G. Litavrin, *Političeskaja teorija Vizantii s serediny VII do načala XIII v.*, *Kul'tura Vizantii, vtoraja polovina VII-XII v.*, Moscou 1989, 82-84; Bakalov, *Vizantija*, 304-306; Kazhdan - Epstein, *Vizantijskata kultura*, 123-137.

23. J. Ivanov, *Bogomilski knigi i legendi* (édition anastatique), Sofia 1979, 281; Iv. Dujčev, *Iz stara bulgarska knižnina*, I, Sofia 1943, 154-161; Tüpkova-Zaimova - Miltenova, *Istoriko-apokaliptič- nata knižnina*, 195-199.

ainsi” et “Hellènes” employés avec leur nouveau sens idéologique. D’après l’auteur, les Bulgares sont les continuateurs directs de l’héritage “romain” et “hellénique”. Par cette rétrospective historique, l’auteur anonyme bulgare souligne que les Bulgares et les Grecs ont une appartenance confessionnelle identique.

Une des caractéristiques les plus notables du contenu idéologique des chroniques “apocryphes”, qui les distingue des ouvrages de l’historiographie officielle bulgare de l’époque précédente, est l’assimilation de la “terre bulgare” et de la “terre grecque”, le transfert du pouvoir des souverains byzantins aux souverains bulgares et inversement, qui, tous, sont appelés “tsars”. La pacification entre la Bulgarie et Byzance et l’égalisation de leurs positions, comme deux puissances fondamentales dans l’Orient orthodoxe, est la tendance nouvelle dans l’aperception idéologique caractéristique de tous les ouvrages historico-esschatologiques, créés dans la deuxième moitié du XIe siècle.

Quelles sont les principales données à l’appui de cette constatation? Cet accent nouveau apparaît le plus clairement encore dans la Chronique apocryphe bulgare. Dans cet ouvrage historique, il est posé d’abord en présentant le tsar Petar, dont le titre est officiellement reconnu par Byzance en 927, comme souverain des Bulgares et des Grecs: “Et après sa mort (du tsar Siméon, note de l’auteur), sont fils reçut de nouveau le royaume bulgare, et il fut le tsar des Bulgares, et des Grecs”. Ensuite l’idée de la mission de la Bulgarie et de Byzance comme support de l’Orthodoxie est développée à un niveau religieux et politique plus élevé en introduisant la légende de Constantin et d’Hélène. Cette légende a permis à l’auteur de cet ouvrage d’assimiler le sort du fondateur de l’Empire byzantin chrétien, l’empereur Constantin VII Porphyrogénète, et celui du tsar bulgare Petar: “Et c’est alors qu’au temps du saint Petar, tsar des Bulgares, il se trouva dans la terre bulgare une femme qui était veuve, jeune et sage et très pieuse, au nom d’Hélène. Et elle mit au monde le tsar Constantin, homme saint et de grande piété. Il était le fils de Constantin le Jeune et de sa mère Hélène, ce Constantin, surnommé Porphyrogénète, était tsar romain. Mais il y eut des jaloux et sa mère s’enfuit de la ville de Viza et des Hellènes romains, car elle se trouva enceinte, et elle y mit au monde le tsar Constantin... Le tsar Petar et le tsar Constantin s’aimaient”²⁴.

Plus loin, dans le texte, la conception de l’auteur concernant le rôle et la place de la Bulgarie et de Byzance en tant que pays orthodoxe s’enrichit d’argu-

24. Ivanov, *Bogomilski knigi*, 284; Tüpkova-Zaimova - Miltenova, *Istoriko-apokaliptičnata knižnina*, 196-200.

ments nouveaux. Certains empereurs byzantins de la deuxième moitié du Xe et de la première moitié du XIe siècle, comme, par exemple, Nicéphore II Phocas (963-969), Basile II (976-1025) et Romain III Argyre (1028-1034), sont présentés comme des tsar bulgares. Il est intéressant de noter que l'auteur assimile le gouvernement de Basile II et de Romain Argyre au gouvernement des territoires bulgares du sud-est par les frères Comitopoulis, sous le gouvernement de Samuel et de ses successeurs après 971. Tous sont désignés par le titre de "tsar". Il importe d'attirer l'attention sur le fait que les empereurs byzantins sont présentés aussi comme des fondateurs de villes et comme des "bâisseurs de grands monastères dans la terre bulgare et grecque"²⁵.

Ce transfert du pouvoir royal du tsar Petar aux empereurs de la dynastie macédonienne n'est pas le fruit de l'imagination de l'auteur bulgare. Il est réellement fondé sur une alliance de la dynastie royale bulgare avec la dynastie royale byzantine, par le mariage du tsar Petar et de la petite-fille de l'empereur Romain Lacapène, Marie, en 927, qui reçut le nom d'Irène en l'honneur de la paix conclue entre la Bulgarie et Byzance²⁶.

L'élément idéologique nouveau tournant le dos à l'hostilité entre les Bulgares et les Romées-Grecs, qui sont appelés "Hellènes" conformément à l'esprit de l'époque, est présent dans les autres ouvrages historico-apocalyptiques faisant l'objet de l'analyse de la présente recherche. Dans ces textes, il est toujours question de la "terre bulgare et grecque", conformément à la philosophie du providentialisme et de l'eschatologie chrétiens²⁷.

Le commentaire portant sur une partie de la Chronique apocryphe bulgare permet de faire encore quelques observations sur le contenu idéologique et politique des ouvrages historico-apocalyptiques paléobulgares de la deuxième moitié du XIe siècle. En transférant le pouvoir des souverains bulgares au souverains byzantins et inversement, on suggère l'idée d'une continuité dans la tra-

25. Ivanov, *Bogomilski knigi*, 275, 286; Iv. Dujčev, Edno legedarno svedenie za Asparuh, in: Iv. Dujčev, *Bŭlgarsko srednovkovie*, Sofia 1972, 128; M. Kajmakamova, «Bŭlgarski apokrifen letopis» i značenieto mu za bŭlgarskoto letopisanie, *Starobŭlgarska literatura* 15 (1984), 56-57; eadem, *Bŭlgarska srednovkovna istoriopsis*, 129; Tŭpkova-Zaimova - Miltenova, *Istoriko-apokaliptičnata knižnina*, 197-198, 201-202.

26. Theophanes Continuatus, éd. I. Bekkerus, Bonn 1838, 413-415. Cf. aussi G. Litavrin, Konstantin Bagrjanorodnyi o Bolgare i Bolgarah, *Sbornik v čest na akademik D. Angelov*, Sofia 1994, 30-37.

27. Tŭpkova-Zaimova - Miltenova, *Istoriko-apokaliptičnata knižnina*, 126, 130, 150, 155; Majendorf, *Vizantijsko bogoslovie*, 274-279; Florja - Turilov - Ivanov, *Sud'by Kirilo-Mefodievskoj tradicii*, 141-145.

dition étatique bulgare, d'une pacification et d'une égalisation entre la Bulgarie et Byzance. Les auteurs anonymes les présentent comme les deux parties d'un corps, c'est-à-dire l'empire chrétien "supranational". Les antagonismes qui les opposaient est une étape révolue et les auteurs donnent une orientation entièrement nouvelle au rôle des deux puissances dans l'empire chrétien, à savoir le rôle de défenseurs de l'Orthodoxie. C'est une idée qu'on voit se développer activement aux XIIIe-XIVe siècles dans les ouvrages historico-apocalyptique, comme dans quelques autres monuments de la littérature paléobulgare²⁸.

Il est évident que les nouvelles orientations dans le développement de la culture byzantine aux XIe-XIIe siècles font apparaître des éléments nouveaux dans la conscience historique bulgare. La pensée impériale des Bulgares est cultivée au niveau populaire sur la base du patriotisme national. Celui-ci se est introduit à travers tout le sujet des ouvrages, et affermi dans l'esprit du patriotisme orthodoxe et de l'œcuménisme byzantin, alors que le messianisme chrétien devient sa manifestation fondamentale²⁹.

Les idées les plus caractéristiques formant la conception historique bulgare aux XIe-XIIe siècles, qu'on vient de présenter, permettent d'orienter notre attention sur le troisième indice essentiel de la culture historique bulgare de cette période, à savoir la mentalité des auteurs assumant la fonction d'historiographes de leur temps. Les auteurs de la littérature historico-apocalyptique bulgare étaient des représentants du clergé bulgare – prêtres, diacres, grammairiens, qui, après 1018, occupaient le plus vraisemblablement des postes subalternes dans l'administration ecclésiastique des éparchies de Sredec, de Velbaŭd, ou des autres éparchies de l'archevêché d'Ochrid. L'analyse portant sur le contenu idéologique des ouvrages montre qu'ils étaient, par leurs convictions idéologiques, des historiens orthodoxes et c'est comme tels qu'ils formaient la conception historique bulgare. D'après les spécialistes, à la différence des Bogomiles qui dirigent leur critique en même temps contre l'Église et contre l'État, les auteurs anonymes font preuve de loyauté envers tout pouvoir, car ce pouvoir était fidèle à une tradition sacrale remontant à la Sainte Écriture³⁰.

28. Kaimakamova, *Bŭlgarska srednovekovna istoriopsis*, 49-50.

29. E. Georgiev, *Literatura na izostreni borbi v srednovekovna Bŭlgarija*, Sofia 1966, 316-320; D. Angelov, *Obŝestvo i obŝestvena miŝl v srednovekovna Bŭlgarija (IX-XIV v.)*, Sofia 1979, 258; M. Kaimakamova, *Bŭlgarska srednovekovna istoriopsis*, 129-131; Ivanov, K voprosu ob elementah, 132-133; Polyvjannyj, *Kul'turnoe svoeobrazie*, 116-125.

30. Tŭpkova-Zaimova - Miltenova, *Istoriko-apokaliptičnata kniŝnina*, 34-35.

Dans la formation de leur conception historique, les auteurs anonymes partent du principe du fondement biblique du pouvoir religieux et du pouvoir royal. Ils sont adeptes de l'idée de la suprématie du pouvoir religieux sur le pouvoir laïque. Aussi, affirment-ils dans leurs ouvrages l'idée que le *sacerdotium* est le principe organisateur de l'histoire de l'homme, que c'est l'Église et non les royaumes terrestres, qui est la seule sphère de l'universalisme. Ces idées viennent confirmer notre thèse que les auteurs des prophéties eschatologiques avaient une pensée orthodoxe fortement exprimée, ce qui explique à son tour la théologisation de l'histoire des Bulgares à la lumière de la prophétie eschatologique. Nous pensons que la force de ces ouvrages historico-apocalyptiques, qui ont déterminé le caractère de l'historiographie bulgare médiévale durant la période du pouvoir byzantin, réside non dans l'authenticité des données historiques, mais dans leur interprétation conformément aux besoins de la réalité historique concrète de l'époque.

Les particularités caractérisant la composition des ouvrages historiques bulgares des XIe-XIIe siècles, peuvent être également observées dans les ouvrages de la littérature historique des "nouveaux" peuples de l'Occident catholique de la même période. À certains moments, on voit s'intensifier, chez les uns comme chez les autres, la théologisation de la conscience historique³¹.

Les manifestations les plus essentielles de la mentalité des auteurs des ouvrages historico-apocalyptiques paléobulgares, aussi bien originaux que de traduction, soulèvent la question de la caractéristique du fonds littéraire, le troisième élément de la culture historique bulgare des XIe-XIIe siècles. La réponse concrète à cette question peuvent nous fournir les recherches portant sur la tradition manuscrite de ces ouvrages³². Les résultats de ces recherches montrent que le fonds littéraire dont disposaient les *scriptoria* où les moines accomplissaient leur activité littéraire, était composé, dès l'époque du tsar Siméon, de prophéties eschatologiques, traduites du grec en bulgare: la Vision de Daniel, la Révélation de Méthode de Pataras, le Discours sur le Jugement dernier par Éphrem de Cyr, les Commentaires d'Hyppolite de Rome, la Révélation de Jean le Théologue, le Livre du prophète Daniel. Ces ouvrages représentatifs de la littérature populaire byzantine, remplissant la fonction de "textes de base", ont servi de base à la création d'ouvrages de traduction, avec des interpolations, tels

31. E. Breisach, *Historiography. Ancient, Medieval & Modern*, Chicago - Londres 1983, 125-132; Barg, *Epohi i ideji*, 154-202.

32. Tüpkova-Zaimova - Miltenova, *Istoriko-apokaliptičnata knižnina*, 27-31.

que la Vision de Daniel, la Révélation de Méthode de Pataras, de même que des compilations originales, comme l'Interprétation de Daniel, la Narration d'Ésaïe, la Chronique apocryphe bulgare. Leurs auteurs ont utilisé aussi des sources originales bulgares qui ne nous sont pas parvenues, et aussi des ouvrages historico-apocalyptiques byzantins contemporains qu'on avait déjà traduits et propagés dans la littérature populaire byzantine et paléobulgare. Parmi ces ouvrages apocryphes figuraient la Vie d'André, la Vision d'Ésaïe, la Vision de Varuch, la Légende de la Croix, la Légende de Constantin et d'Hélène, etc.³³.

La création d'un cycle d'ouvrages historico-apocalyptiques paléobulgares durant la deuxième moitié du XIe siècle, avec une optique bulgare clairement exprimée, donne lieu à des réflexions sur l'attitude réelle de Byzance à l'égard de la tradition étatique et culturelle bulgare. Les observations portant sur leur composition et sur les sources nouvellement découvertes ces dernières années, viennent confirmer l'opinion que l'Empire d'Orient ne créait pas d'obstacles à la création d'ouvrages littéraires paléobulgares durant la période de son pouvoir en Bulgarie aux XIe-XIIe siècles³⁴. Leur quantité importante montre qu'à l'instar de la population des autres zones limitrophes de Byzance de cette période, les Bulgares s'appliquaient à conserver leur identité ethnique³⁵. Par conséquent, la conclusion qui s'impose est que le but du programme idéologique de Byzance ne consistait pas à détruire la conscience ethnopolitique des Bulgares, mais à surmonter l'antagonisme existant depuis longtemps entre les Bulgares et les Romées. L'Empire ne partait pas en croisade contre l'héritage culturel bulgare, mais en faisait un instrument important de son programme idéologique. Que ce fut une activité bien préméditée ressort des diplômes de Basile II édités entre 1019 et 1025. On n'y retrouve pas le ton hautain propre à ses prédécesseurs, résultat des anciens rapports hiérarchiques de vassalité entre la Bulgarie et Byzance. Dans ses diplômes, Basile II s'adresse à Dieu pour lui exprimer sa reconnaissance pour "l'union du Royaume bulgare à l'Empire des Romées sous le

33. Ivanov, K voprosu ob elementah, 75-276; Dujčev, Edno legedarno svedenie, 128; Kaimakamova, *Bŭlgarska srednovekovna istoriopia*, 49, 125; Tŭpkova-Zaimova - Miltenova, *Istoriko-apokaliptičnata knižnina*, 24, 31-35.

34. Un aperçu plus détaillé sur les différents points de vue, voir chez: G. Litavrin, *Bŭlgarija - Vizantija (XI-XII v.)*, Sofia 1987, 252-265; Obolensky, *Vizantijskata obšnost*, 279-291; Florja - Turilov - Ivanov, *Sud'by Kirilo-Mefodievskej tradicii*, 123-124.

35. D. Angelov, Die bulgarischen Länder und das bulgarische Volk in den Grenzen des Byzantinischen Reiches im XI.-XII. Jahrhundert (1018-1185), *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies*, Londres 1967, 149-166; Kazhdan - Epstein, *Vizantijskata kultura*, 193-195.

même joug”³⁶. L’effort tendant à atténuer l’antagonisme entre Bulgares et Romées est exprimé aussi dans le deuxième diplôme de Basile II. Celui-ci reconnaît que “bien que nous soyons devenus les maîtres de ce pays [la Bulgarie], nous avons garanti ses droits et le confirmons par nos chrysobulles et diplômes”³⁷. Il est évident que Basile II reprend ici l’idée que Bulgares et Byzantins sont deux parties du peuple chrétien uni, développée avant lui par les patriarches Photios et Nicolas le Mystique³⁸. La peur d’un séparatisme et d’une reprise de la lutte des Bulgares contre Byzance, le contraint de tenir compte des réalités concrètes et de respecter la tradition étatique bulgare pour ne pas fournir d’occasions à des révoltes et à des émeutes contre le pouvoir byzantin.

Une autre indication importante concernant les buts du programme idéologique de Byzance vis-à-vis du peuple bulgare, est l’œuvre hagiographique de Théophilacte, l’archevêque d’Ochrid (1089-1125/26). Le contenu de ses deux ouvrages, consacrés au saint Clément d’Ochrid et aux Quinze Martyrs de Tiberiopoulos, se caractérise par un récit très saturé sur les événements de l’histoire bulgare aux VIIe-Xe siècles³⁹. Les ouvrages de Théophilacte d’Ochrid témoignent, qu’aussi bien au début qu’après le pouvoir byzantin, ses idéologues s’efforçaient de consolider la suprématie byzantine parmi les Bulgares. Ils fondaient leurs espérances sur la fonction de l’histoire comme un instrument d’affirmation de la conscience orthodoxe. Théophilacte d’Ochrid va même jusqu’à s’identifier directement aux Bulgares en déclarant: “Clément nous a transmis à nous, les Bulgares, tout ce qui touche l’Église et qui sert à rendre gloire à Dieu”⁴⁰. Sur le fond du récit historique de la “transfiguration” chrétienne des Bulgares après l’abandon du paganisme, Théophilacte développe l’idée que cette conversion avait rapproché les Bulgares et les Romées⁴¹.

36. J. Ivanov, *Bŭlgarski starini iz Makedonija*, Sofia 1931, 564-566; Gjuzev, *Vizantijskata imperija i Bŭlgarskoto carstvo*, 80-81.

37. Ivanov, *Bŭlgarski starini*, 565. Très précieux à ce propos sont les addenda de l’évêque Michel de Devol de 1118 aux «Cieux» de Jean Skylitzes (XIe s.). Cf. V. Gjuzev, *Izvori za srednovekovnata istorija na Bŭlgarija (VII-XIV v.) v avstrijskite rŭkopisni sbirki i arhivi*, Sofia 1994, I, 15, 49-50, 56.

38. Photius Patriarcha, *Encyclica, epistolae ad archiepiscopales thronos per Orientem obtinentes*, *Patrologia Graeca* (= PG), 102, 1860 col. 585-989, *Grŭcki izvori za bŭlgarskata istorija* (= GIBI), IV, 99; Nicolaus Patriarcha Constantinopolitanus, *Epistolae*, PG, 111, 1863, col. 9-392 = GIBI, IV, 223.

39. Cf. GIBI, IX/2. Žitie na Kliment Ohridski, Mŭčeničestvoto na 15-te Tiveriupolski mŭčenici, pisma, stihotvorenje, posveteno na Nikifor Vrienij, Čast ot objasnenieto na apostol Pavel do rimljanite, podgotveni ot Ilija G. Iliev, 23-37; 62-70.

40. Žitie na Kliment Ohridski, 66, GIBI, IX/2, 35; I. Iliev, Teofilakt Ohridski, arhiepiskop Bŭlgarski, *Istorija* 1 (1996), 28-33.

41. Mŭčeničestvoto na 15-te Tiveriupolski mŭčenici, 34-35, GIBI, IX/2, 67-68; Iv. Snegarov, *Istorija na Ohridskata arhiepiskopija ot osnovavaneto i do zavladjavaneto na Balkanskija poluostrov ot*

Souignons pour conclure que Byzance a contribué, grâce à l'archevêché d'Ochrid, à développer la symbiose culturelle entre le monde byzantin et le monde bulgare. De son côté, la réalisation de ce processus très long et complexe, ayant commencé dans la période précédente, a créé des conditions favorables au développement de la culture historique bulgare aux XIe-XIIe siècles. Ce fait est confirmé par l'épanouissement que connut la littérature eschatologique paléobulgare de cette période.

Quelle est la cause de la création des prophéties eschatologiques? Leur importance en tant que manifestation fondamentale de la culture historique bulgare au temps du pouvoir byzantin ne peut être appréciée à sa juste mesure si l'on ne prend pas en considération les changements qui ont marqué le développement de Byzance aux XIe-XIIe siècles. En ce temps, l'Empire passait par des victoires et par des défaites, qui mettaient en danger sa puissance dans les Balkans. Dans de telles périodes, l'Église apparaissait comme un facteur décisif dans la vie sociale et politique.

L'approche de l'an 1092, c'est-à-dire l'an 6600 de la Création, que la mystique chrétienne rattache à la fin du monde, est l'autre cause invoquée pour expliquer l'apparition des prophéties paléobulgares aux XIe-XIIe siècles, de même que le sentiment de désespoir que connurent les Bulgares après les périodes de soulèvements et de guerres que les Bulgares et les Grecs durent livrer ensemble contre les nomades⁴².

En admettant leur bien-fondé, nous aimerions attirer l'attention ici sur une cause encore plus concrète et pertinente qui touche, d'une manière fondamentale, le sort non seulement des Bulgares en tant que peuple chrétien, mais aussi celui des Grecs dans les limites de l'Empire byzantin. Nous la découvrons dans la propagation de plus en plus étendue de l'hérésie paulicienne et bogomile, aussi bien en Bulgarie que dans d'autres régions de l'Empire, voire dans la capitale même de Constantinople⁴³. Les renseignements contenus dans les sources mon-

turcite, I, Sofia 1924, 52, 198-204, 220-225, 168-274; Obolenski, *Vizantijskata obštnost*, 288-290; Gjuzev, *Vizantijskata imperija i Bŭlgarskoto carstvo*, 81-82; G. Podskalsky, *Theophilaktos von Achrida als Exeget in der Slavischen Orthodoxie*, *Studi sull'Oriente Cristiano* 2 (1998), 81; Florja - Turilov - Ivanov, *Sud'by Kirilo-Mefodievskoj tradicii*, 28-32, 46-81; Polyvjannyj, *Kul'turnoe svoeobrazie*, 95-104.

42. Tŭpkova-Zaimova - Miltenova, *Istoriko-apokaliptičnata knižnina*, 16; Ivanov, *K voprosu ob elementah*, 135.

43. B. Primov, *Bogomilskijat dualisŭm - proizhod, sŭštnost i obštvenno-političeskno značenie*, *Izvestija na Institutata po istorija* 8 (1960), 73-153; D. Angelov, *Bogomilstvoto v Bŭlgarija*, Sofia 1961, 204-210, 213-218; D. Obolenski, *Bogomilite. Studija vŕhu balkanskoto novomanihejstvo*, Sofia 1998, 123-158.

trent que le bogomilisme était relativement plus dangereux pour l'Église, car il était très difficile de distinguer les Bogomiles des chrétiens orthodoxes, s'agissant principalement de Bulgares et de Grecs qui observaient en apparence ses ordonnances⁴⁴. Le moine constantinopolitain, Euthyme l'Akmonien, nous fournit des renseignements très précieux attestant qu'au milieu du XIe siècle, le bogomilisme était déjà devenu une menace sérieuse pour l'Église orthodoxe⁴⁵. Il y a d'importantes indications sur l'accroissement de la menace de la part de l'hérésie bulgare de la deuxième moitié du XIe siècles, dans les ouvrages de Michel Psélos, de Théophilacte d'Ochrid et d'Anne Comnène. En ce temps, le bogomilisme avait poussé déjà des racines profondes en Macédoine, alors qu'en 1078 la population des environs de Sredec et de Niš, était incitée par les Pauliciens à se soulever contre le pouvoir byzantin.

La création des ouvrages apocalyptiques paléobulgares de la deuxième moitié du XIe siècle est une des manifestations de la lutte que menait l'archevêché d'Ochrid pour sauver ses ouailles de l'influence des hérétiques. L'affermissement de leur conscience orthodoxe et de la foi en Dieu, est un des principaux moyens employés pour limiter l'influence des Bogomiles au sein des Bulgares et des Grecs. Par l'intensité de leur contenu idéologique, les prophéties eschatologiques affirment la conception de l'universalisme historique du monde et des hommes. Selon cette conception, les hommes se divisent en pécheurs et en pieux, en croyants, en hérétiques et en païens. Cette formule exclut par conséquent l'opposition entre les peuples d'après leur origine ethnique.

On peut souligner en conclusion que la transformation de la dernière ville du Royaume bulgare, la ville d'Ochrid, en un centre religieux du premier rang⁴⁶ au temps du pouvoir byzantin en Bulgarie, est un des facteurs les plus essentiels pour le développement de la synthèse culturelle bulgare-byzantine. Le temps a conservé deux de ses manifestations les plus importantes aux XIe-XIIe siècles, l'une se situant à un niveau officiel, institutionnel, en faisant de Clément d'Ochrid le saint patron de l'archevêché d'Ochrid, au même titre que les Martyrs de

44. Obolenski, *Bogomilite*, 136-137.

45. C'est une lettre du moine constantinopolitain à ses compatriotes du diocèse Akmonia dans la province de Phrygie, composée vers 1050. La lettre est éditée par G. Ficker, *Die Phundagiagen: Ein Beitrag zur Ketzergeschichte des Byzantinischen Mittelalters*, Leipzig 1908, cf.: Obolenski, *Bogomilite*, 123-128, note 19, 255.

46. Snegarov, *Istorija na Ohridskata arhiepiskopija*, 82-87; Božilov - Gjuzelev, *Istorija na srednovekovna Bŭlgarija*, 365-378; S. Pirivatrič, *Samuilovata dŕžava*, Sofia 2000, 196-197; Florja - Turilov - Ivanov, *Sud'by Kirilo-Mefodievskoj tradicii*, 23-24.

Tibériopoulos des premiers chrétiens, dont on avait transporté les reliques sur la Bregalnica au IXe siècle. Cette manifestation est le fruit de l'activité de Théophilacte d'Ochrid. L'autre manifestation se situe à un niveau populaire, avec le développement de la culture historique des Bulgares, sous la forme de chroniques "apocryphes". Ce qu'il y a de commun entre elles, c'est que toutes les deux ont été portées à la connaissance des autres peuples orthodoxes.

VASSIL GJUZELEV

L'EMPEREUR BYZANTIN MANUEL IER COMNÈNE À LA LUMIÈRE DE QUELQUES NOUVELLES SOURCES ET OPINIONS

L'histoire de l'Empire byzantin lors du règne de l'empereur Manuel Ier Comnène (1143-1180) a été jusqu'à présent objet de plusieurs recherches¹. En général, l'état de l'empire et sa politique pendant cette période sont présentés sous un jour favorable. On oublie qu'au cours des années qui suivent immédiatement la mort de ce "grand" souverain byzantin, l'empire subit un des coups les plus durs de son histoire qui ont préparé sa conquête par les Latins en 1204: en 1183 les Hongrois unis aux Serbes pénètrent en profondeur à l'intérieur de la Péninsule balkanique en prenant successivement Belgrad, Braničevo, Niš et Serdica (Sofia); en 1185 les Normands occupent Dyrachion et Thessalonique; en 1186-1188 les Bulgares se libèrent de la domination byzantine et restaurent leur royaume avec une nouvelle capitale, Tŭrnovo². Généralement on rejette la responsabilité de cet effondrement sur la politique aventureuse et frivole d'Andronic Ier Comnène (1183-1185)³. On oublie que l'histoire du Moyen Âge connaît une tendance qui n'est pas toujours remarquée; chaque règne prolongé est suivi d'une crise politique, sociale et économique aiguë, qui aboutit à des résultats négatifs. La présente communication se propose non pas de désigner les faiblesses et les aspects négatifs du règne de Manuel Ier Comnène, mais de faire voir, à la lumière de sources nouvelles ou peu utilisées, différents aspects des relations de cet empereur avec les régions et les villes bulgares et avec les Bulgares du point de vue économique, sociale, politique et ecclésiastique. Jusqu'à présent

1. Les plus importants sont les suivants: F. Chalandon, *Les Comnènes. Études sur l'Empire byzantin au XIe et au XIIe siècles*, vol. II, *Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)*, Paris 1912; P. Magdalino, *The empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge 1993; V. aussi G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, Munich 1963, 314-325; G. Prinzing, *Manuel I Komnenos, Byzantinischer Kaiser 1143-1180, Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*, Bd. III (L-P), Munich 1979, 88-91.

2. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, 329-331, 333-335.

3. P. Tivčev, *Le règne de l'empereur de Byzance Andronic Ier Comnène, (1183-1185)*, *Byzantinoslavica* 23 (1962), 19-40; O. Jurewicz, *Andronic I Komnenos*, Varsovie 1962.

la place de cet empereur dans l'histoire bulgare est examinée essentiellement à partir des témoignages que proposent dans leurs ouvrages les historiens Jean Kinnamos (début du XIIe s.-1176) et Nikéas Choniates (1155-1216), complétés épisodiquement de quelques témoignages vieux-bulgares⁴.

1. Quelques brèves remarques concernant le développement économique des terres bulgares et le status social de la société bulgare

L'impression générale que l'on se fait quant aux dimensions et au développement économique des régions bulgares vers le milieu du XIIe s. (essentiellement d'après les auteurs non-byzantins) permet de conclure, qu'en tant que notion politique et géographique, la Bulgarie n'est pas oubliée et que le développement de son économie rurale est en plein essor. L'abondance de produits de l'agriculture en est le témoignage. Le moine français Odo de Deuil qui avait traversé les terres bulgares en 1147 écrit: "Ensuite, là, où commence la Bulgarie [Bogaria] s'élève une forteresse, appelée Bŭlgarska Bellagrava [Bellagrava Bogarensis - auj. Belgrad]... D'ici, en une journée de route, en passant par une rivière, on arrive dans le bourg pauvre de Brundisium [Braničevo]. La campagne qui s'étend au-delà de ce bourg représente, pour ainsi dire, un pré boisé ou bien un bois riche en pâturages. Elle abonde en biens qui naissent d'eux-mêmes et pourrait faire naître tout, à condition qu'il y aurait des agriculteurs capables de la cultiver. Elle n'est ni plate, ni montagneuse, mais couverte de collines, propices aux champs et aux vignobles, qui s'irriguent par des ruisseaux et des sources limpides. Elle manque de rivières... Après cinq jours de route, apparut la première ville de ce côté de la Grèce, Niš, qui n'est pas très grande. Les villes de Niš, de Hesternit (auj. Sofia), de Philippopolis (auj. Plovdiv) et d'Adrianople (auj. Edirne) se trouvent 4 jours de route, l'une de l'autre et depuis la dernière jusqu'à Constantinople il y a 5 jours de route. Le paysage entre elles est plat et riche en villages forteresses et différents biens. A gauche et à droite s'étendent des montagnes qui sont si près que l'on voit dans le lointain une plaine riche et accueillante...". Plus loin dans son récit il parle d'une abondance de provisions, que les croisés dans la plaine de Thrace et surtout Philippopolis se procurent par achat ou pillage⁵. Des détails beaucoup plus nombreux contient traité du géographe arabe Al-Idrisi, composé en 1153 et intitulé: "Divertissement pour

4. V. N. Zlatarski, *Istorija na bŭlgarskata dŭrŭava prez srednite vekove*, II. *Bŭlgarija pod vizantijsko vladicestvo (1018-1187)*, Sofia 1934, 375-399; G. Litavrin, *Bŭlgarija - Vizantija (XI-XII vek)*, Sofia 1987.

5. Odo de Deogilo, *Liber de via sancti sepulchri* (Monumenta Germaniae historica - Scriptores 26), 62-63, 64-65.

celui qui désire voyager à travers les pays"⁶. Les riches données qu'il expose se complètent par les informations sur Philippopolis de 1146 et de 1157 et sur Serdica de 1175, lesquelles se trouvent respectivement dans les lettres de Théodore Prodromos, Nicéphore Basilakès et Grégoire Antiochos⁷.

De l'essor économique dans les régions bulgares au XIIe s. témoignent les fouilles archéologiques de sites et de nécropoles dans les terres bulgares d'aujourd'hui (la Dobroudja, le littoral de la Mer Noire, la Mésie et la Thrace) qui montrent une amélioration du bien-être de la population⁸. Le fait que les trouvailles de monnaie les plus répandues et les plus riches datent du temps de l'empereur Manuel Ier Comnène ne serait pas dû au hasard⁹. La circulation monétaire intense est, sans aucun doute, signe du développement de l'économie et des échanges commerciaux.

L'aspect rural des terres bulgares détermine la prédominance considérable de la paysannerie, dont la différenciation matérielle et sociale s'était approfondie¹⁰. Soumise à une exploitation démesurée et à des impôts exorbitants, à la suite des guerres incessantes aux Balkans, dépouillée par les envahisseurs étrangers et par les troupes impériales, la population bulgare dans certaines régions tomba dans une situation économique difficile. Pour ne pas mourir de faim plusieurs personnes ruinées furent obligées de renoncer à leur liberté personnelle et de devenir esclaves chez de riches notables byzantins. L'empereur Manuel Ier Comnène voulut mettre fin à ce processus nefaste et offrit "par édit la liberté à tous ceux qui furent libres de naissance"¹¹.

6. B. Nedkov, *Bŭlgarija i sŭsednite j zemi prez XII vek spored Idrisi*, Sofia 1960, 32-107; St. Kenderova - B. Beŭevliev, *Balkanskijat poluostrrov, izobrazen v kartite na al-Idrisi. Paleografsko i istorico-geografsko izsledvane*, Sofia 1990.

7. R. Browning, Unpublished correspondence between Michael Italicus, Archbishop of Philippopolis, and Theodore Prodromos, *Byzantinobulgarica* 1 (1962), 287-288; Nikephoros Basilakes, *Orationes et epistolae*, Leipzig 1984, 114-115; J. Darrouzès, Deux lettres de Grégoire Antiochos écrites de Bulgarie vers 1173, *Byzantinoslavica* 23 (1962), 278-280; 24 (1963), 65-68.

8. J. Čangova, *Srednevekovnoto selište nad trakijskija grad Sevtopolis XI-XIV vek*, Sofia 1972; P. Gatev, *Srednevekovno selište i nekropol ot XII v. kraj s. Kovačevo, Pazardéiski okrŭg, Razkopki I prounvanija*, t. 12, Sofia 1985; B. Borisov, *Djadovo. Medieval Settlement and Necropolis (11th-12th Century)*, Tokyo 1989; J. Čangova, *Pernik*, 3, Sofia 1992; B. Borisov, *Keramikata ot srednevekovnoto selište kraj s. Gladinevo, "Maritza-Iztok". Arheologineski prounvanija*, t. 4, Radnevo 1997, 129-147.

9. M. Hendy, *Coinage and Money in the Byzantine empire 1081-1261*, Washington 1969; Iv. Jordanov, *Moneti i monetno obraštenie v srednevekovna Bŭlgarija 1081-1261*, Sofia 1984.

10. G. Litavrin, *Bŭlgarija-Vizantija (XI-XII vek)*, Sofia 1987, 32.

11. Ioannes Cinnamus, *Epitome rerum ab Joanne et Alexie Comnenis gestarum*, éd. A. Meineke, Bonn 1836, 275-276.

On ne peut ne pas être frappé par le fait que c'est sous le règne de cet empereur que s'accroît la participation des Bulgares dans l'armée byzantine. Les recrutements au sein de la population bulgare se faisaient au cours des campagnes aux endroits où l'empereur séjournait plus longtemps¹². L'existence de Bulgares stratiotes pendant la période envisagée s'appuie sur plusieurs témoignages. Dans une brève description de la rivière de Vardar de la seconde moitié du XIIe s. on note, que la vallée de celle-ci était bonne pour les agriculteurs, stratiotes et stratèges¹³. Dans le typique du monastère "La Sainte Vierge Kosmosotira", situé aux environs de la ville d'Aenos (à l'embouchure du fleuve Maritza) et qui date de 1152, on mentionne deux villages de stratiotes: Delian et Dragvista. Avant d'être offerts au monastère ils étaient sous le pouvoir du sebastokrator Isaak Komnène¹⁴. De la présence bulgare de plus en plus croissante dans l'armée byzantine témoigne aussi le fait, noté par Eustathios de Salonique, que lors du siège normand en 1185 périrent plus de 7000 personnes "y compris de l'infanterie bulgare et toute l'armée" qui défendait vaillamment la ville¹⁵.

Si en XIe s. une partie considérable de l'aristocratie bulgare avait été intégrée à l'aristocratie byzantine et une autre exterminée à la suite des insurrections, des révoltes et des conspirations, au XIIe s. se forme une nouvelle couche de noblesse bulgare. D'une part elle se compose de survivants de la famille de l'ancien tzar bulgare Ivan Vladislav (1015-1018), comme par exemple son arrière-petit fils Isaak Aaron, qui était akolouthos (1166) et traducteur de latin dans la cour de Manuel Ier Comnène jusqu'à 1171, lorsque l'empereur, l'accusa de haute trahison, lui fit crever les yeux et confisqua tous ses biens¹⁶. D'autre part cette couche englobe d'autres représentants des familles de boyards bulgares: Vrana, Goudel, Glavas et Radin¹⁷. Relativement peu nombreux, ces

12. P. Tivčev, Za učestieto na bŭlgari vŭv vizantijskata vojska prez perioda na vizantijskoto igo (1018-1185 g.), *Istoričeski pregled* 19/1 (1963), 89-92.

13. A. Ellissen, *Analekten der mittel- und neugriechischen Literatur*, 4. Teil, *Timarion's und Mazaris Fahrten in den Hades*, Leipzig 1860, 44. Interpretation du text chez Iv. Dujčev, *Bŭlgarsko sred-novekovie*, Sofia 1972, 203-208.

14. L. Petit, Typicon du monastère de la Kosmosotira près d'Aenos -1152, *Izvestija Russkago arheologičeskago instituta v Konstantinopole* 13 (1908), 52, 71.

15. Eustathios metropolita Thessalonicensis, *Opuscula*, Francoforti ad Moenum 1832, 297. Traduction en allemande chez: Die Normannen in Thessalonike. *Die Eroberung von Thessalonike durch die Normannen (1185 n. Chr.) in der Augenzeugenschilderung des Bischofs Eustathios*, übersetzt, eingeleitet und erklärt von Herbert Hunger, Graz - Vienne - Cologne 1955, 113.

16. Ioannes Cinnamus, *Epitome*, 36-38, 121-123, 284; Nicetas Choniates, *Historia*, Bonn 1835, 188-192.

17. Iv. Božilov, *Bŭlgarite vŭv Vizantijskata imperija*, Sofia 1995, 89-92, 278-303.

descendants de l'ancienne aristocratie bulgare n'occupaient pas une place très élevée dans la hiérarchie byzantine. La couche nouvellement créée de l'aristocratie bulgare est représentée surtout par des pronoïars auxquels appartiennent les chefs du mouvement bulgare de libération de 1186-1188, les premiers Assénides: Assen et Pétrar¹⁸. A une autre catégorie de l'aristocratie provinciale bulgare appartient ce "boyard très riche" qui vit dans la petite ville Gradetz (non loin de la ville de Kriva Palanka en Macédoine), mentionné dans la Vie de St. Joakim d'Ossogovo¹⁹; "le célèbre Groudas des montagnes péoniennes"²⁰ – un noble dalmate, installé en 1150 par l'empereur Manuel Ier Comnène à Serdica avec d'autres captifs serbes²¹ s'était aussi inséré à la société bulgare. Ce Groudas "fit bâtir une église en pierre près des enceintes de la ville de Srédec" et il y fit transporter le cercueil avec les reliques de St. Jean de Rila (†946). On ne peut pas négliger le fait curieux que lors du règne de Manuel l'aristocratie dans différentes villes et autres bourgades est ktitor pour la construction de plusieurs églises: un boyard bulgare anonyme fait construire une église dans la ville de Gradetz²²; "au temps du tzar grec Manuel, dit Porphyrogénète, le prêtre d'Ovčepole (Macédoine) fit construire dans la montagne d'Ossogovo une église, dans laquelle furent déposées les reliques de St. Joakim d'Ossogovo"²³; le megas hétériarque Georges Paléologue fit élever hors des enceintes de Serdica l'église "L'Archange Saint-Michel"²⁴; ktitor d'une église à Philippopolis entre 1152-1153 est la sebastokratissa Irina²⁵; en 1164 Alexis Ange fait bâtir à Nerezi, aux environs de Skopje l'église "St. Panteleïmon"²⁶ etc. La construction intense d'églises dans les terres bulgares ne cesse pas de se poursuivre au cours des années 80 du XIIe s., lorsque à Târnovo

18. Idem, *Familijata na Asenevci (1186-1460). Genealogija i prosopografija*, Sofia 1985, 27-42 et la littérature là indiquée.

19. Iord. Ivanov, *Bŭlgarski starini iz Makedonija*, Sofia 1931, 408.

20. Žitija na sv. Ivana Rilski s uvodni beležki ot Iord. Ivanov, Godišnik na Sofijskija universitet, *Istoriko-filologičeski fakultet* 32 (1936), 49. Sur Groudas et sa nationalité v. Iurd. Trifonov, *Beležki vŭrhu izvestijata za sv. Ivana Rilski, Makedonski pregled* 11/3-4 (1939), 106-110. Ioannes Cinnamus, *Epitome*, 108 indique en 1150 les plus éminents entre les Dalmatins - Gourdesis et Voulzinos.

21. Ioannes Cinnamus, *Epitome*, 101-103.

22. Ivanov, *Bŭlgarski starini iz Makedonija*, 408.

23. *Ibidem*, 410-411.

24. Sp. Lampros, *Ο Μαρκιανός κώδιξ 524, Νέος Ελληνομνήμων* 8 (1911), 143.

25. S. Bernardinello, *S. Theodori Prodrumi de Manganis*, Padoue 1972, 1-3.

26. N. Mavrodinov, *Starobŭlgarskoto izkustvo*, vol. II, Sofia 1966, 12-15; N. Čaneva-Dečevska, *Čirkovnata arhitektura v Bŭlgarija prez XI-XIV vek*, Sofia 1988, 69.

en 1186 les deux frères Assénides font construire l'église "St. Démétrius"²⁷, tandis qu'au cours de la même année le métropolite de Philippopolis Constantin Pantechnès élève dans la ville la cathédrale "La Sainte Vierge"²⁸. Tout cela témoigne d'un accroissement aussi bien du pouvoir économique de l'aristocratie profane et ecclésiastique dans les terres bulgares que d'un renforcement de l'esprit religieux et d'une aspiration au raffermissement de l'autorité de l'église officielle.

II. L'empereur Manuel Ier Comnène dans quelques événements politiques, survenus aux Balkans pendant la période de 1147 à 1173 et leur lien avec les Bulgares

Au cours des guerres presque incessantes avec les Coumans, les Normands, les Serbes et les Hongrois, menées par l'empereur Manuel Ier Comnène, celui-ci fut obligé de séjourner pour un délai plus ou moins long dans différentes régions et villes de la péninsule balkanique. Ainsi il avait séjourné à Anchialo (auj. Pomorie)²⁹, Demninek³⁰, Philippopolis³¹, Serdica³², Niš³³, Pelagonia (auj. Bitolia en Macédoine)³⁴ et ailleurs. Lors de la longue guerre contre les Hongrois et les Serbes³⁵, il restait souvent (à cinq reprises) à Serdica (en 1161, 1162, 1165, 1166 et 1172). Là où l'empereur demeurait ordinairement était concentrée l'ar-

27. Ja. Nikolova, Cürkvata "Sv. Dimitir" vŭv Veliko Tŭrnovo, *Archeologija* 27/1 (1985), 24-31. Pour la première fois est mentionné ce fait chez Nicetas Choniates, *Historia*, 425.

28. Nicetas Choniates, *Orationes et epistulae*, rec. I. A. Dieten, Berlin - New York 1972, 194-195. V. aussi A. Dančeva-Vassileva et I. Iliev, Otnosno postrojavaneto na pŭrvonanalniat katedralen hram "Sv. Bogorodica" v Plovdiv prez 80-te godini na XII vek, *Svetogorska obitel Zograf* 3 (1999), 186-192.

29. Ioannes Cinnamus, *Epitome*, 93.

30. *Ibidem*, 91.

31. *Ibidem*, 203, 265.

32. *Ibidem*, 202-203, 211-212, 240, 286; Nicetas Choniates, *Historia*, 132, 166, 187, 197.

33. *Ibidem*, 103, 212-213; Nicetas Choniates, *Historia*, 178.

34. *Ibidem*, 126-127; Nicetas Choniates, *Historia*, 119-120, 133, 137, 276.

35. Chalandon, *Les Comnène*, 383-398, 399-415, 469-492; Zlatarski, *Istorija na bŭlgarskata*, 387; A. Urbansky, *Byzantium and the Danube Frontier. A Study of the Relations between Byzantium, Hungary and the Balkans during the Period of the Comneni*, New York 1968, 72; F. Makk, *The Árpáds and the Comneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century*, Budapest 1989, 52; P. Stephenson, Manuel I Comnenus, the Hungarian crown and the "feudal subjection" of Hungary, 1162-1167, *Byzantinoslavica* 57 (1996), 33-59; Chr. Dimitrov, *Bŭlgaro-ungarski otnošenija prez srednovkovieto*, Sofia 1998, 101.

mée et on recrutait des soldats dans la région respective. Ces séjours étaient liés à des rencontres, incidents et événements qui parfois surprenaient l'empereur.

En 1148 l'empereur Manuel Ier Comnène partit de Philippopolis vers le Danube pour repousser l'attaque des Coumans. Attendant les bateaux qui depuis Constantinople via Anchialo devaient atteindre le Danube, il alla chasser dans les plaines de la Dobroudja qui à cette époque étaient désertes et inhabitées et où vivaient d'innombrables troupes de bêtes sauvages. Tandis qu'on le transportait sur la rive opposée du Danube le batelier, un habitant du pays, lui dit: "Si l'empereur se souciait de nos affaires il n'aurait pas laissé prendre Deminek (c'était le nom de la placeforte, conquise par les Coumans, comme on l'a déjà dit), ni aurait permis aux barbares de piller et emporter librement nos biens"³⁶. La description de ses exploits de chasseur à Pelagonia en 1153 s'accompagne de la remarque qu'étant de constitution robuste il affrontait des ours et des sangliers et entraînait en combat avec eux le plus souvent à pied et n'ayant pour toute arme qu'une lance³⁷.

C'est dans la région de Pelagonia, dans la ville qui d'ordinaire s'appelle Butela (auj. Bitolia), qu'en 1168, l'historien Guillaume de Tyr à titre d'envoyé du roi de Jérusalem Amori conclut un traité avec Manuel Comnène, dirigé contre l'Égypte³⁸.

Un an après la nomination de Georges Scylitzès au poste de gouverneur de Serdica c.-à-d. en 1172, l'autocrateur byzantin Manuel qui se trouvait dans la ville et souffrait d'une maladie grave des muscles et des tendons, fut guéri en trois jours après une onction avec l'huile sainte des reliques de St. Jean de Rila. Selon l'hagiographe, de cette manière on avait accompli un miracle qui ne pourrait pas se faire si l'on suivait les prescriptions d'Hippocrate ou de Galien³⁹.

Les opérations militaires menées sous la direction de l'empereur dans différentes régions bulgares pesaient lourd sur la population. Souvent celle-ci était obligée de fournir à l'armée non seulement des provisions, mais aussi des charrettes et des boeufs et de se plier à des corvées exténuantes⁴⁰. Le mécontentement des Bulgares s'exprimait parfois par des révoltes et des actions dirigées contre les forces impériales. A ce propos il serait intéressant d'attirer l'attention

36. Ioannes Cinnamus, *Epitome*, 93.

37. *Ibidem*, 127.

38. Willermus Tyrensis archiepiscopus, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*, *Recueil des historiens des croisades. Historiens occidentaux*, vol. I, Paris 1844, 947.

39. Žitija na sv. Ivan Rilski, 50.

40. Ioannes Cinnamus, *Epitome*, 199, 229.

sur deux faits qui jusqu'à présent ont été négligés par les chercheurs et n'ont pas reçus une interprétation satisfaisante.

En 1154, pendant la guerre contre les Hongrois les habitants de Belgrad (dont la majorité étaient Bulgares) décidèrent de se séparer des Byzantins, après avoir pris connaissance de leur défaite. Inquiet de cette révolte, l'empereur envoya Jean Cantacuzène qui avait reçu l'ordre de calmer la ville "portée à la dissidence". Celui-ci exécuta l'ordre et conduisit auprès de l'empereur "enchaînés, ceux des Belgradois" qui avaient essayé de faire sécession⁴¹. La révolte des Bulgares de Belgrad n'a pas seulement un caractère anti-byzantin et pro-hongrois⁴², mais peut être qualifié de par sa nature comme une forme de la résistance bulgare qui au XIIe s. se manifestait d'une manière atténuée.

Un témoignage intéressant sur les rapports entre Manuel Ier Comnène et les Bulgares se trouve dans la chronique d'un de ses plus jeunes contemporains, le patriarche jacobite d'Antioche Michel le Syrien (1166-1199) qui, en rendant compte des événements de 1166 écrit entre autre: "L'empereur des Grecs Manuel s'en alla en guerre contre les Bulgares, mais fut vaincu et pris en captivité. Il fut libéré alors par un homme qu'il avait gagné par des promesses données sous la foi du serment. Il les accomplit, quand cet homme l'amena à Constantinople"⁴³. Plus tard, un autre historien syrien – Grégoire Aboul-Faradj (1225-1286), en reprenant ce récit, non seulement le développe, mais y introduit des modifications: "Et en 1477 [=1166] Manuel, l'empereur des Grecs pendant la guerre contre les Bulgares fut blessé et tomba de son cheval. Et lorsqu'un Bulgare se pencha sur lui dans l'intention de le tuer, Manuel lui dit qu'il est l'empereur et lui promit sur la foi du serment de très grands présents s'il l'amenait à Constantinople, après l'avoir fait son captif. Alors le Bulgare le crut et l'amena dans la Ville [Constantinople]. Et l'empereur accomplit sa promesse et même il y rajouta quelque chose"⁴⁴. Dans les sources byzantines on ne trouve pas un tel fait historique. L'interprétation du témoignage des sources syriennes nous permet d'admettre en premier lieu que les auteurs avait écrit dans leurs chroniques une rumeur qui leur était parvenu. Toutefois, parmi les événements

41. Ioannes Cinnamus, *Epitome*, 133-134.

42. Les opinions divers sont indiqués chez Dimitrov, *Bŭlgaro-ungarski otnošenija prez srednoviekovieto*, 102, qui pense, que cette insurrection est bulgare avec caractère antibyzantine.

43. Michel le Syrien, *Chronique*, *Recueil des historiens des croisades. Documents arméniens*, vol. I, Paris 1869, 360.

44. *The Chronography of Bar Hebraeus - Gregory Abul-Faraj (1225-1286)*, vol. I, English Translation by E. A. Wallis Budge, Londres 1932, 290.

de 1166 il y a au moins un qui suggère une autre explication. Au cours de cette année et de l'année suivante, à cause de la guerre contre les Hongrois l'empereur Manuel Ier Comnène à deux reprises ressembla ses troupes "dans la capitale des Illyriens Serdica". Pendant son second séjour dans cette ville, il apprit que le protostrator Alexis Axouch depuis longtemps tramait une insurrection. Après la découverte de son complot contre l'empereur il fut obligé de prendre l'habit dans un des monastères montagnards en Macédoine, le long de la vallée de la Strouma, dans la montagne de Papikion (auj. la montagne de Peperuda)⁴⁵. Son intention de se révolter contre Manuel Ier Comnène ne serait-elle pas liée aux Bulgares de la région de Serdica. C'est une question à laquelle pour le moment on ne saurait pas donner une réponse. Néanmoins, le témoignage des deux historiens syriens nous fait penser qu'en 1166-1167 il y avait probablement un affrontement entre l'armée impériale et les Bulgares.

III. Remarques brèves concernant la propagation des hérésies dans les terres bulgares et la lutte de l'Eglise officielle contre les hérétiques

La diffusion intense de doctrines et de mouvements hérétiques: principalement bogomiles et pauliciens, les mesures sévères contre eux de la part de l'Eglise et de l'Etat et les disputes acharnées de théologie dans les milieux ecclésiastiques étaient un phénomène caractéristique pour l'empire Byzantin sous le règne de Manuel Ier Comnène⁴⁶.

Le fait que les hérésies trouvaient un sol favorable, en particulier dans les terres bulgares, est très significatif. Dans une lettre de Théodore Prodromos de 1147 adressée au métropolitain de Philippopolis Michel Italikos on remarque, que dans l'éparchie de ce dernier il y avait des "broussailles d'hérésies". Le chef de file des hérétiques, un certain Kapsorim est appelé "fils de la perte"⁴⁷. Dans ces commentaires du Nomocanon (rédigés entre 1170 et 1180) le légiste éminent Théodore Balsamon note que dans l'empire il y avait des "forteresses et des villes entières de bogomiles". Et ailleurs, il remarque que sous l'empereur Manuel Ier Comnène les tribunaux ecclésiastiques avaient tort de condamner les bogomiles à être brûlés⁴⁸. Plusieurs procès et conciles ecclésiastiques frappèrent d'a-

45. Ioannes Cinnamus, *Epitome*, 265; Nicetas Choniates, *Historia*, 187.

46. Chalandon, *Les Comnène*, 632; H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich*, München 1959, 622; D. Angelov, *Bogomilstvoto v Bŭlgarija*, Sofia 1969, 403-420.

47. Browning, Unpublished correspondence, 287.

48. *Patrologia Graeca*, 104, coll. 1148 d; G. Rhalles - M. Potles, *Σύνταγμα των Θείων και κερών κανόνων*, vol. I, Athènes 1852, 191.

nathème et condamnèrent les adeptes de la doctrine des bogomiles au sein du clergé⁴⁹.

A propos de la lutte contre les hérésies dans les terres bulgares une attention particulière méritent les témoignages que l'on trouve dans la Vie de St. Ilarion de Müglen, composée par le patriarche bulgare Euthyme (1375-1394)⁵⁰. L'archevêque d'Ohrid, Eusthathios (1157-1170), sacra au début des années 60 du XIIe s. comme évêque de Müglen (une ville en Macédoine) un des supérieurs des monastères locaux, Ilarion. Dès le début, dans son éparchie, il dut mener une lutte acharnée contre les adeptes de l'hérésie manichéenne, arménienne et bogomile. Grâce à son activité, plusieurs parmi les croyants crachèrent sur leur foi hérétique, retournèrent au sein de "l'Eglise orthodoxe" et rejoignirent "le troupeau élu". La description détaillée des discussions menées avec les hérétiques font ressortir la grande érudition théologique de l'évêque de Müglen⁵¹.

Un intérêt particulier représentent ses relations avec l'empereur byzantin d'alors et son influence sur lui. L'hagiographe écrit: "Car les hérésies s'étaient propagées à tel point que même kyr Manuel le tzar grec aurait failli renoncer à notre foi pieuse, si le bienheureux Ilarion ne l'avait pas soutenu et orienté par ses paroles dogmatiques. Il repudia loin de son cœur leur influence impie et y mit encore plus profondément le grain de l'orthodoxie. Quand le tzar pénétra au fond de toutes ces choses, quand grâce aux préceptes il finit par se délécter de la piété, et quand en même temps il s'entoura de ceux-ci, il ressentait une joie inexprimable. Il adressait vers Dieu des chants de remerciement et témoignait à l'égard de ce prêtre une totale soumission. Il ne cessait pas de lui envoyer des présents et plusieurs autres choses nécessaires"⁵². Avec le temps les relations entre l'évêque de Müglen, Ilarion et l'empereur s'approfondissaient. Manuel Ier Comnène lui-même parlait "à tous des vertus et des actions du bon pasteur". Il lui avait même écrit une lettre personnelle dans laquelle il lui ordonnait "de nettoyer définitivement le troupeau de toute l'hérésie bogomile": de faire rentrer ceux qui revenaient aux dogmes de la piété dans "le troupeau élu" et de

49. J. Gouillard, L'hérésie dans l'empire byzantin des origines au XIIe siècle, *Travaux et Mémoires* 1 (1965), 314-322; M. Loos, Certain aspects du bogomilisme byzantin des XIe - XIIe s. *Byzantinoslavica* 28 (1967), 41; J. Gouillard, Quatre procès de mystique à Byzance (vers 960-1143), *Revue des études byzantines* 36 (1978), 19-29.

50. *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375-1393)*, Wien 1901, 27-58. Intéressante interprétation du texte chez B. Nikolova, La Vie d'Ilarion de Muglen par le patriarche Euthyme et le renseignement sur l'archevêque bulgare Eustache, *Byzantinobulgarica* 8 (1986), 253-266.

51. *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius*, 31-51.

52. *Ibidem*, 52.

chasser ceux qui s'entêtaient "dans leur hérésie impie et ignominieuse" loin du troupeau des gens orthodoxes⁵³.

Dans les sources byzantines, parvenues jusqu'à nous, il n'y a pas de témoignages concernant les relations entre l'empereur Manuel Ier Comnène et l'évêque de Müglen Ilarion. Dans ce cas sa Vie bulgare enrichit en partie l'histoire ecclésiastique byzantine. Chez Nikéas Choniata et dans la "Chronique" de Théodore Scoutariotes (XIIIe s.), se rencontre un témoignage intéressant au sujet d'une dispute théologique de l'empereur à Pelagonia⁵⁴; ce témoignage n'est pas daté. C'est à son séjour à Pelagonia qui eut lieu à cause des guerres contre les Serbes et les Normands qu'on doit lier et ses rapports avec l'évêque Ilarion de Müglen qui ont laissé une trace si profonde dans la mémoire des Bulgares.

Les relations examinées entre l'empereur Manuel Ier Comnène et les Bulgares ne pourraient épuiser entièrement cette page intéressante et très curieuse des rapports bulgare-byzantins au XIIe s. Il me semble que ce siècle en particulier, représente une page peu étudiée et qui mérite d'attirer l'attention des chercheurs.

53. *Ibidem*, 52-53.

54. Nicetas Choniates, *Historia*, 276; Theodorus Scutariotes, *Σύνοψις Χρονολογική*, *Bibliotheca graeca medii aevi*, vol. 7, ed. C. Sathas, Paris 1894, 302.

PEDRO BÁDENAS

LA RÉSISTANCE BULGARE ET LA PÉNÉTRATION DU BOGOMILISME À BYZANCE

L'incorporation de la Macédoine, de la Thrace et des provinces du nord-est de la Bulgarie à l'Empire byzantin donna lieu à une période de byzantinisation violente de ces régions entre 1015 et 1185. La résistance contre les Grecs fut menée principalement par les sectes des pauliciens et des bogomiles. La byzantinisation de la Bulgarie, déjà commencée au Xe siècle, s'accéléra au XIe siècle à partir de l'abolition du patriarcat d'Ohrid par Basile II. Bien que l'empereur ait garanti nominalement l'autonomie de l'Église bulgare¹, dans la pratique cette autonomie ne fut pas respectée par les successeurs de Basile; les trente diocèses dépendant d'Ohrid passèrent sous la férule de Constantinople et le grec s'imposa comme langue liturgique, de sorte que la propre structure administrative de la Bulgarie devint un puissant instrument d'hellénisation du pays. L'hellénisation ecclésiastique eut des effets très négatifs sur la vie religieuse de la Bulgarie² car elle creusa un abîme entre l'épiscopat grec dominant et le bas clergé et la masse des fidèles bulgares. Les privilèges excessifs de la hiérarchie grecque, joints à la possession nouvelle de terres et de pouvoir sur les *paroikoi*, outre les énormes charges fiscales et les levées obligatoires de soldats que supposa la défense de la frontière septentrionale contre les attaques des Koumans, des Petchénègues et des Seldjoukides, créèrent un bouillon de culture favorable aux révoltes intérieures, à partir de 1040-1041, toutes énergiquement réprimées par les Byzantins. Les affrontements sociaux survenus en Bulgarie durant le XIe siècle, par suite de l'implantation du système de *pronoia*, survivront même à l'invasion turque.

Dans ce climat d'exploitation fiscale et économique systématique et de répression sociale, politique et ecclésiastique de la population slave par les Byzantins, les doctrines de fraternité et d'égalité préconisées par pauliciens et bo-

1. *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, éd. L. Thallóczy - K. Jireček - E. de Sufflay, Vienne 1913, vol. I, 15-16, nos. 58, 59.

2. Cf. M. Spinka, *A History of Christianity in the Balkans*, Chicago 1933, 91-92.

gomiles offrirent à une population accablée un modèle de protection et de résistance contre l’envahisseur. Les facteurs religieux, politiques et sociaux expliquent le grand développement du bogomilisme qui, au XIe siècle, s’étendit depuis la Macédoine à une bonne partie de l’Empire byzantin, ainsi que sa pénétration à Constantinople même. Néanmoins, il ne faut pas voir dans cet essor du bogomilisme un mouvement de résistance organisée politiquement et militairement ni, loin de là, une force de caractère nationaliste comme le nationalisme du XIXe siècle (et même du XXe) a bien voulu, parfois, l’interpréter, chez des auteurs comme Gilferding, Levitsky, Zlatarski, Ivanov, Karolev ou Blagoev³. Le bogomilisme fut avant tout un système de réforme éminemment religieux et moral – radical, si l’on veut – qui impliquait, secondairement, des effets politiques dans le contexte théocratique de l’Orthodoxie; c’est uniquement dans ce sens que l’on peut parler des bogomiles comme d’une force antibyzantine. La résistance des sectes dualistes, des bogomiles en particulier, eut un caractère éthique et anarchique, vide de programme politique et, bien entendu, militaire. Cela dit, le modèle de résistance morale, assumé individuellement, signifiait dans la pratique un état de désobéissance personnelle permanente à l’égard de l’autorité théocratiquement ointe – que ce soit le tsar ou le *basileus* –, et, de ce point de vue, le danger politique que représentait l’hérésie pour le pouvoir établi est évident.

L’information sur cette secte au XIe nous vient en majeure partie de sources byzantines. Le document le plus ancien est une lettre d’un moine du monastère de Péribleptos, à Constantinople, adressée aux fidèles du diocèse d’Acmonie en Phrygie⁴. Cette épître, sûrement composée dans le second quart du XIe siècle⁵, rend compte de l’apparition d’une nouvelle hérésie répandue par Jean Tzourillas en Thrace, à Smyrne et dans beaucoup d’autres localités de l’Asie Mineure et au jugement et à la condamnation duquel Euthyme assista lors de son séjour à Acmonie (au début du XIe siècle). La localisation de cette “Thrace” pose certains problèmes. Ficker proposa, avec justesse, la lecture “Θρακησίωv”, ce qui concorde mieux avec le fait que l’activité de Tzourillas,

3. Cf. à cet égard la critique de l’historiographie nationaliste bulgare faite par D. Obolensky, *The Bogomils*, Cambridge 1948, 173.

4. Voir éd. en J.-P. Migne, *Patrologia Graeca* (=PG), 132, 1155-1217 [où l’attribution à Euthyme Zigabène est erronée] et G. Ficker, *Die Phundagiagiten: Ein Beitrag zur Ketzergeschichte des byzantinischen Mittelalters*, Leipzig 1908.

5. [Tzourillas] *πρῶτος τῆς νεολέκτου ἀσεβοῦς ... θρησκείας ... ἐν τοῖς τῶν Θρακῶν μέρεσιν*. Ficker, *Die Phundagiagiten*, 66-67.

d'origine bulgare, se concentra sur l'Asie Mineure et, surtout, sur la région de Smyrne, voisine du thème de Thrakèsion, après avoir propagé ses doctrines en Thrace et en Macédoine. Cette mission bogomile s'explique de par les étroites relations existant entre les slaves balkaniques et les slaves établis dans les thèmes du nord-ouest de l'Asie Mineure, spécialement en Opsikion et en Bithynie, où la présence slave est déjà attestée depuis le VIIe siècle⁶. Le moine Euthyme, à son retour d'un pèlerinage à Jérusalem, constata que l'hérésie avait même pénétré dans son propre monastère de la Péribleptos, où il put s'informer sur ces doctrines en interrogeant les moines "contaminés"⁷. Euthyme spécifie que les hérétiques, dans le thème de l'Opsikion, en Occident (c'est-à-dire les provinces balkaniques de l'Empire) et dans d'autres endroits sont dénommés "phoundagiates", alors que dans le thème de Cyberréotes ils sont appelés "bogomiles"⁸. Les doctrines et les pratiques attribuées à Tzourillas et à ses partisans, et décrites par Euthyme, présentent toutes les caractéristiques du bogomilisme et coïncident sur l'essentiel avec le témoignage de Cosmas le Prêtre⁹, où l'on constate en effet l'existence, à la moitié du XIe siècle, d'un syncrétisme des doctrines pauliciennes et messaliennes qui impriment les bogomiles de leurs caractéristiques, confluence doctrinale qui s'était déjà produite en Bulgarie. Ainsi, nous trouvons une identification absolue avec le dualisme cosmologique, une attitude éclectique vis-à-vis de l'Ancien Testament, un rejet des dogmes de la Résurrection et du Jugement dernier, de l'institution sacerdotale, du culte des saints, de la prière (excepté le Notre Père) et une négation du baptême, de l'eucharistie et du symbole de la croix.

Il se peut qu'il y ait une certaine exagération dans le panorama qu'Euthyme présente du prosélytisme systématique et fanatique des bogomiles qui, selon lui, menaçait toute la chrétienté¹⁰, mais il est indubitable que la secte, vers 1050, était très répandue dans les Balkans et dans l'ouest de l'Asie Mineure et qu'elle commençait à représenter une menace sérieuse pour l'Église orthodoxe.

6. 80.000 Slaves furent déportés en Opsikion en 688 par Justinien II; sous Constantin V, en 762, un autre contingent de Slaves fut établi en Bithynie; cf. F. Dvornik, *Les Slaves et Byzance au IXe siècle*, Paris 1926, 102-103.

7. Cf. *Liber invectivus contra haeresim execrabilium et impiorum haeticorum qui Phundagiatae dicuntur*, PG 131, 48-57 [erronément attribué à Euthyme Zigabène].

8. Cf. Ficker, *Die Phundagiäten*, 62 et 192.

9. A. Vaillant - H. Puech (éds.), *Le traité contre les Bogomils de Cosmas le Prêtre*, Paris 1945.

10. *Περὶ τρέχουσας πάσας τὴν τῶν Ρωμῶν ἐποκράτειαν καὶ εἰς ὅσους ὁ ἥλιος ἐφορεῖ Χριστιανούς*, Ficker, *Die Phundagiäten*, 63.

Le témoignage d'Euthyme est corroboré par celui que l'on attribue à Michel Psellos dans le *Dialogus de daemonum operatione*¹¹, œuvre composée vers la même époque que l'épître d'Euthyme¹² et dans laquelle Psellos (si tant est qu'il en soit véritablement l'auteur) fait indirectement allusion aux activités illicites des hérétiques euchites en Thrace. Psellos ne précise pas l'identification exacte de cette secte, quoiqu'il explique que ces hérétiques sont dualistes comme les manichéens, qu'ils pratiquent des rites orgiaques (trait qui les rapprocherait des messaliens, mais non des bogomiles, caractérisés par leur austérité stricte) et qu'ils rendent un culte à Satanaël (littéralement "la créature opposée à Dieu") mais qui n'implique pas nécessairement la pratique du satanisme. Malheureusement, l'opuscule de pseudo-Psellos ne permet pas de savoir jusqu'à quel point il se réfère précisément aux bogomiles.

À l'exception des écrits d'Euthyme d'Acmonie et de l'opuscule attribué à Psellos, les sources byzantines des trois premiers quarts du XIe siècle ne mentionnent pas les pauliciens et les bogomiles; ce silence est peut-être dû à l'urgence des difficultés politiques et militaires auxquelles Byzance était confrontée. Toutes les énergies de Byzance se concentraient sur la protection des frontières menacées par de nouvelles invasions, et les hérétiques, dans la mesure où ils ne suscitaient pas de problèmes, n'étaient pas inquiétés. Cependant, à la fin du XIe siècle les hérétiques de Thrace commencèrent à constituer une menace sérieuse pour les autorités byzantines. Il apparut alors que Jean Tzimiskès avait commis une erreur politique presque deux siècles auparavant en établissant les pauliciens dans la région de Philippopolis; leur prosélytisme agissant et l'arrivée successive de nouveaux contingents d'hérétiques – par exemple monophysites arméniens – fit de la Thrace une des régions les moins fidèles à l'Orthodoxie, où, comme le signale Anne Comnène¹³, proliféraient les arméniens, les bogomiles, les messaliens et les pauliciens. Ces derniers, les plus indomptables et les plus combattifs, s'allièrent avec les tribus nomades turcomans (de Koumans et de Petchénègues) qui traversaient périodiquement la frontière danubienne pour dévaster la Thrace et la Macédoine. En 1078, menée par Leca

11. Éd. J. Boissonade, Nuremberg 1838 = *PG* 122, 820-882; trad. fr. par E. Reanuld, Une traduction française du *περί ἐνεργείας δαιμόνων* de Michel Psellos, *Revue des Études Grecques* 33 (1920), 56-95 [le traducteur est Pierre Moreau, XVIe siècle]. L'authenticité de l'attribution à Psellos est mise en question par P. Gautier, *Le De daemonibus* du pseudo-Psellos, *Revue des Études Byzantines* 38 (1980), 105-194.

12. Cf. J. M. Hussey, *Church and Learning in the Byzantine Empire (887-1185)*, Oxford 1937, 73-88.

13. Cf. Anne Comnène, *Alexias* XIV, 8 (éd. Leib).

et Dobromir¹⁴, éclate une révolte antibyantine de pauliciens à Sredets (=Sofia) et à Nish, à laquelle se joignent Petchénègues et Koumans; les insurgés qui saccagèrent les deux villes et assassinèrent l'évêque de Sofia, furent soumis par Alexis (encore *strategos*) et leurs meneurs capturés quoique ensuite (en 1080), pour des raisons inconnues, ils furent libérés et reçurent des prébendes de main de l'empereur Botaniatès¹⁵. La participation des bogomiles à ces révoltes et à ces alliances avec des barbares est improbable, car –à la différence des combattifs pauliciens– il était strictement interdit aux bogomiles, de par leur ascétisme rigoureux et leur mode de vie, de recourir à la violence et de verser le sang. Anne Comnène rend compte dans le détail des conflits successifs avec les pauliciens thraces (“manichéens”) et les bogomiles dans le royaume de son père. Ce dernier, qui assumait pleinement son rôle de protecteur de l'Orthodoxie, fut amené à combiner la fermeté militaire avec la volonté systématique de mettre tout en oeuvre pour obtenir la conversion des hérétiques¹⁶.

L'identification ou, plutôt, la confusion que les sources byzantines des XIe et XIIe siècles font entre bogomiles et pauliciens n'est pas absolument correcte. Chaque secte eut des façons différentes d'agir en Bulgarie et à Byzance. En premier lieu leurs méthodes de prosélytisme étaient complètement différentes. Les pauliciens agissaient ouvertement et ne craignaient pas d'affronter directement les autorités ecclésiastiques et civiles de l'Empire. Les bogomiles, par contre, ne se manifestaient pas comme tels en public, extérieurement ils passaient pour des orthodoxes et ne révélaient leur appartenance à la secte qu'en cas de pression maximum, et c'est ce qui rendait les bogomiles beaucoup plus dangereux pour l'Église et difficiles à réprimer. La plus grande turbulence des pauliciens, groupés en grandes colonies et généralement étrangers d'origine, facilitait leur répression par la voie militaire et même leur conversion une fois leurs révoltes désactivées militairement. De fait, sous l'époque d'Alexis Ier, nombre de pauliciens finirent par abjurer, mais les bogomiles, –bulgares ou grecs– impossibles à distinguer des orthodoxes, étaient impossibles à convertir, et leur résistance morale était par conséquent inébranlable. Du point de vue doctrinal, il existait certains points de contact entre orthodoxie et bogomilisme qui, dans une certaine mesure, pouvaient faciliter le passage de l'une à l'autre. Les bogomiles s'appuyaient principalement sur le Nouveau Testament, en l'accrochant au

14. Cf. Spinka, *A History of Christianity in the Balkans*, 94.

15. Michel Attaliatès, *Historia*, 302 (éd. Bekker); Continuation de Scylitzès, 184 (éd. E. Tsolakis).

16. Anne Comnène tient son père Alexis pour treizième ou quatorzième apôtre, compte tenu de la présence de Constantin, cf. Anne Comnène, *Alexias* XIV, 8g.

dualisme grâce à un usage ingénieux de l'allégorie, et ils gardaient une attitude antisacramentelle distinctive de la secte. D'autre part, le caractère ésotérique des cercles fermés de leurs initiés et de leurs partisans entourait les bogomiles d'un occultisme (analogue à celui d'autres sectes dualistes) qui rendait malaisées leur détection et leur identification, ce qui irritait et alarmait d'autant plus les autorités orthodoxes.

L'événement le plus transcendantal dans l'histoire du bogomilisme fut sa pénétration dans Constantinople même. Notre connaissance du bogomilisme à Byzance à la fin du XIe siècle et au début du XIIe siècle provient, presque exclusivement, comme nous l'avons déjà dit, d'Anne Comnène¹⁷ et de la *Panoplia dogmatica* d'Euthyme Zigabenus¹⁸, ainsi que des intéressantes informations de la chronique arménienne de Matthieu d'Édesse¹⁹. Cette documentation nous permet de nous faire une idée du phénomène de l'extension du bogomilisme, qui coïncide avec la domination byzantine sur la Bulgarie, et nous éclaire sur de nombreux aspects concernant les méthodes de propagation et d'enracinement social de la secte; le témoignage des sources byzantines de cette période renforce, approfondit et illustre les évidences de sources antérieures, des Xe et XIe siècles; de même, l'implantation que le bogomilisme parvint à avoir au cœur même de Byzance aide à comprendre une série de caractéristiques de la secte dans son développement postérieur dans les Balkans aux XIIe et XIIIe siècles. Le bogomilisme toucha non seulement des communautés monastiques, mais pénétra même dans des cercles aristocratiques de la Capitale (*καὶ εἰς οὐκίαν μεγαίστας*) aux dires d'Anne Comnène²⁰. Les sources arméniennes suggèrent que la mère de l'empereur Alexis (Anne Dalassène) serait tombé dans l'hérésie; l'information de Matthieu d'Édesse à ce sujet n'est pas concluante, mais cela explique peut-être les réticences d'Anne Comnène à propos de sa grand-mère à la fin de ses jours quand, vraisemblablement repentie, elle se retira au monastère de Christ Pantépoptès que Dalassène avait fondé elle-même en 1087²¹. C'est là

17. Anne Comnène, *Alexias* XIV, 8-10.

18. PG 130, 1289-1332; une autre version, partiellement différente, du récit de Zigabène sur les bogomiles, intitulée *Euthymii Zigabeni de haeresi Bogomilorum narratio*, est publiée par Ficker, *Die Phundagiagiten*, Chicago 1933, 89-111.

19. Trad. par F. Dulaurier, *Chronique de Matthieu d'Édesse*, dans "Bibliothèque historique arménienne", Paris 1858.

20. Anne Comnène, *Alexias*, XV, 9.

21. Cf. S. Runciman, *The End of Anna Dalassena*, *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire orientales et slaves* 9 (1949) [= *Mélanges H. Grégoire*], 314, n. 122; J. C. Cheynet - J. F. Vannier, *Les Dalassénoï, Études prosopographiques*, Paris 1986, 75-119; sur le monastère de Pantépoptès cf. R. Janin, *Les Églises de Constantinople*, Paris 1969, vol. III, 513-515.

que réside une des différences essentielles entre le bogomilisme bulgare et le bogomilisme byzantin: un mouvement populaire exerçant un attrait spécial chez les masses de paysans pauvres ou ruinés, en Bulgarie, et un courant de spéculation intellectuelle chez les élites byzantines nourrissant des inquiétudes théologiques et philo-sophiques à la limite de l'orthodoxie. Les courageux efforts d'Alexis Ier pour éradiquer le bogomilisme eurent un succès relatif. L'action la plus spectaculaire contre eux, la tentative de conversion de leur chef Basile²² et de ses douze "apôtres" et l'autodafé postérieur dans le gigantesque bûcher érigé sur l'Hippodrome de Constantinople –événement décrit d'une manière si vivante dans l'*Alexiade*²³– coïncida dans le temps (1110-1111) avec une trentaine d'anathèmes lancés par le saint synode contre bogomiles, messaliens et autres hérétiques similaires²⁴. Mais ni Alexis ni ses successeurs ne vinrent à bout du problème; en 1140 l'anathème du saint synode tomba sur Constantin Chryso-malès, accusé peut-être à tort de bogomilisme et de messalianisme, et ses écrits, qui avaient eu une grande diffusion dans divers monastères, furent brûlés et ses collaborateurs furent condamnés à des peines légères après s'être rétractés²⁵. Mais ce n'était pas uniquement dans la capitale que l'on détectait des suspects d'hérésie; en Cappadoce les évêques Clément de Sasime et Léonte de Balbisse furent dénoncés comme suspects par le métropolite de Tyanes et déposés par le synode (1143)²⁶. Le moine Niphon de Cappadoce, accusé également de bogomilisme, fut confiné à Peribleptos, puis excommunié (1044); il devait plus tard bénéficier de l'amitié du nouveau patriarche Cosmas II Attikos, qui serait à son tour déposé (1147)²⁷.

Vers la fin du XIIe siècle le bogomilisme à Byzance parut temporairement éliminé avec la politique religieuse énergique de Manuel Comnène, mais dans les thèmes majoritairement slaves il demeura indemne, et le dualisme, sous di-

22. Sur l'attitude de Basile dans le procès, cf. Zigabeno, *Panoplia* en PG 130, 1292. Les sources bulgares, comme le *Sermón contra los herejes* et le *Synodicón del zar Boril*, confirment l'information ramassée dans la *Panoplia dogmatica*.

23. Anne Comnène, *Alexias* XV, 9-10.

24. V. Grumel - V. Darrouzès, *Les registres des actes du patriarcat de Constantinople, I: Les actes des patriarches*, fasc. II-III, *Les registres de 795 à 1206*, Paris 1989, no 988 [1989]; pour les formules d'abjuration des bogomiles, cf. P. Eleuteri - A. Rigo, *Eretici, dissidenti, musulmani ed ebrei a Bisanzio*, Venise 1993, 125-157.

25. Cf. *Les registres du Patriarcat*, no 1007; J. Gouillard, L'Hérésie dans l'empire byzantin des origines au XIIe siècle, *Travaux et Mémoires* 2 (1967), 1-136.

26. Cf. *Les registres du Patriarcat*, nos 1011, 1012 et 1014.

27. Cf. *Les registres du Patriarcat*, nos 1013, 1015; Jean Kinnamos, *Historia*, 2₁₀, éd. A. Meineke, 93-66.

verses formes, survécut jusqu'à la fin du Moyen Âge. Théodore Balsamôn fait allusion à des régions entières ayant une population bogomile (*χωρία βωγομιλικά*), y compris des forteresses (*ἀκέραια κάστρα*)²⁸. Déjà, à partir de 1204, le dualisme connut une recrudescence dans tous les Balkans (Serbie, Bosnie, Rum) et progressa également, de nouveau, à Byzance dans les circonstances nouvelles et compliquées découlant de l'Empire latin et des nouvelles principautés qui avaient surgi dans son ombre, réapparaissant sporadiquement, comme l'attestent les registres patriarcaux²⁹. L'épisode le plus frappant des risques du dualisme se produisit beaucoup plus tard –au milieu du XIVe siècle– lorsque plusieurs moines du Mont-Athos furent expulsés suite à des accusations de bogomilisme lancées par Barlaam contre le moine Niphon, dans le contexte de la forte réaction antipalamite³⁰.

Les tentatives de Byzance pour l'absorption politique et culturelle de la Bulgarie dans l'Empire échouèrent complètement. L'arbitraire de l'administration byzantine locale, les abus fiscaux et la misère qui en résulta dans un pays éminemment rural, aggravée par le danger constant des incursions turcomanes, contribuèrent puissamment à la popularité et à l'enracinement des sectes dualistes. Parmi celles-ci, le bogomilisme représenta toujours un mouvement populaire de dissentiment pour résister au poids écrasant d'une Église et d'un État qui, théologiquement, éthiquement et sociologiquement étaient ressentis comme quelque chose d'étranger et d'hostile. La facilité relative avec laquelle en 1186-1187 les frères Pierre et Asen Pierre obligèrent Isaac II Ange à reconnaître l'existence d'un royaume bulgare indépendant entre les monts Balkans et le bas Danube démontra la faiblesse de Byzance pour soumettre les slaves balkaniques, bien que sur le plan culturel, après presque 170 ans de domination byzantine, les classes les plus privilégiées aient pleinement accepté le modèle de civilisation qui venait de Constantinople.

28. *Phot. Patr. Cp. Nomocan.*, IX, chap. 15, éd. G. A. Rhalles - M. Potles, I, 191.

29. Le patriarche Germain II de Nicée dénonça des foyers de bogomilisme et messalianisme à Constantinople, *Regestes du Patriarcat*, no 1291, voir aussi le texte de l'épître dans Ficker, *Die Phundagiagiten*, 115-125 ainsi que son traité *Contra Bogomilos*, *PG* 140, 660-676.

30. *Regestes du Patriarcat*, nos 2210, 2211, 2213, 2317.

IVAN BILIARSKY

SAINT JEAN DE RILA ET SAINT TSAR PIERRE. LES DESTINS DE DEUX CULTES DU XÈME SIÈCLE*

Le but principal de la présente étude est de poursuivre les destins différents des cultes de deux saints bulgares durant la période Xème-XIIème siècles –le temps donc où la Bulgarie était sous l'autorité de l'Empire. Il s'agit du saint Jean de Rila et du saint tsar Pierre –deux figures très significatives pour toute l'histoire culturelle et politique de la Bulgarie médiévale. Ce que je voudrais formellement souligner c'est leur importance en tant que traçant la voie que la Bulgarie prend dans son but de s'introduire à la communauté appelée par D. Obolensky "*Byzantine Commonwealth*". Quelques étapes sont à signaler au cours de ce cheminement. La première couvre le temps après l'instauration des Bulgares sur la rive droite de Danube ce qui créait un contact (politique, militaire, économique et culturel) plus proche non seulement avec l'Empire lui-même mais également avec la population chrétienne y ayant habité. La deuxième étape couvre l'Évangélisation de la Bulgarie, mise au jour durant la seconde partie du IXème siècle et liée au nom du khan Boris Ier. La troisième étape, le règne du tsar Syméon Ier, se caractérise avec l'ambition de ce souverain de remplacer les βασιλείς de la première place en Oecumène chrétienne et de créer un nouvel Empire universel (ou bien de renouveler celui déjà existant) avec les puissances de la société bulgare. La quatrième étape est liée au saint tsar Pierre sous le règne duquel le pays prit cette image qu'il gardait durant tout le Moyen Âge. Or, les tsars ne délaissent jamais entièrement l'idée d'occuper Constantinople et de prendre le sommet de l'Univers chrétien mais

* Après que cet article a été préparé et donné pour publication, il y a cinq ans, quelques textes rélevants au sujet sont apparus: Iv. Biliarsky, *Pokroviteli na Tsarstvoto. Sv. tsar Petăr i sv. Paraskeva-Petka*, Sofia 2004; D. Češmedjiev, *Kultatkam tsar Petăr I (927-965): manastirski ili daržaven?*, *Love of Learning and Devotion to God in Orthodox Monasteries, 5th International Hilandar Conference*, vol. I, Belgrade - Columbus, 2006, 245-257; Iv. Biliarsky, M. Yovčeva, *Za datata na uspenieto na tsar Petăr i za kulta kăm nego, Tangra. Sbornik v čest na 70-godišninata na akad. V. Gjuzelev*, Sofia 2006, 543-557.

leur volonté était plutôt de dédoubler que de remplacer l'Empire romain d'Orient; de créer une société, un État, une culture qui pouvaient constituer un deuxième Empire hors de Constantinople, de construire une “*Byzance hors Byzance*”. Justement en ce sens l'importance du saint tsar Pierre est énorme.

Saint tsar Pierre –le fils du tsar Syméon et le petit-fils du khan (prince) Boris-Michel– n'est pas négligé dans l'historiographie moderne et contemporaine¹. Quant à la science historique bulgare –surtout dans les travaux dits “classiques” de la fin de XIXème et la plupart du XXème siècle– on découvre une attitude assez négative par rapport à lui, due probablement au fait que ce souverain n'est pas connu avec ses victoires belliqueuses, très aimées par les auteurs liés à l'esprit de la Renaissance nationale. Heureusement, durant les dernières années ce postulat est en train d'être dépassé².

L'importance du règne du saint tsar Pierre s'aperçoit aussi dans l'image qu'il a aux yeux des Bulgares médiévaux³. Il est l'unique souverain du pays, proclamé saint encore au Moyen Age⁴. Son culte gagnait de l'importance politique particulière pendant une longue période, couvrant quelques siècles (au moins deux) après sa mort. En ce sens la comparaison avec le culte du saint Jean de Rila –donc le protecteur céleste de la Bulgarie– et avec son développement dans le cadre de toute la Communauté Orthodoxe nous présente une preuve pour arriver à des conclusions assez intéressantes.

Le culte même du saint tsar Pierre n'est pas bien présenté dans les sources, ce qui est la raison des peu d'études faites par l'historiographie. En effet, nous ne savons pas la date de sa consécration bien que nous puissions supposer que

1. V. Zlatarski, *Istorija na bŭlgarskata dŭrŭzava prez srednite vekove*, t. I/2, Sofia 1971, 495-602; P. Mutafčiev, *Istorija na bŭlgarskija narod*, Sofia 1986, 200-222; *Istorija na Bŭlgarija*, t. I, Sofia 1999, 271-307; J. V. A. Jr. Fine, A Fresh Look at Bulgaria under Tsar Peter, *Byzantine Studies* 5/1-2 (1978), 88-95.

2. V. the article of Fine (note 1).

3. Je ne traiterai point ici le problème concernant l'œuvre littéraire du saint tsar Pierre et son identification avec Pierre Černorizec (le Moine) - v. R. Pavlova, *Petŕ Černorizec - starobŭlgarski pisatel ot X vek* (= *Kirilometodievski studii*, kn. IX), Sofia 1994, 9-30.

4. Sur cette question il y a une discussion assez passionnante dans l'historiographie bulgare. En ce sens certes, fut-il le souligner, l'avis que je viens de lancer n'est point généralement accepté. Bien évidemment, ce n'est pas le sujet de l'étude actuelle et je ne citerai ici que les travaux les plus récents où l'on peut trouver la littérature antérieure: P. Georgiev, St. Smjadovski, Paraklisŭt pri Goljamata bazilika v Pliska, *Arheologija* 1982, 2; P. Georgiev, *Martiriumŭt v Pliska*, Sofia 1993; N. Georgieva, Kŭm vaprosa za počitano na knjaz Boris I kato svetec, *Kirilo-Metodievski studii* 8 (1991), 178-188; D. Češmedjiev, Kŭm vaprosa za kulta na knjaz Boris-Mihail v srednovekovna Bŭlgarija, *Istoritčeski pregled* 3-4 (1999), 158-175.

cela eut lieu non longtemps après sa mort, en tout cas avant la fin du Xème siècle. Le texte principal que nous avons à notre disposition est celui de l'office, l'acolouthie, au saint tsar Pierre, conservé en deux fragments, considérés longtemps comme deux œuvres différentes⁵. La première partie du texte se trouve dans le Minée de Dragan du XIIIème siècle, dont la plupart est conservée dans la bibliothèque du monastère hagiorite de Zographou. L'autre fragment fait partie d'un minée de la même période (XIIIème-XIVème siècles) conservé dans de la Bibliothèque nationale de Belgrade No 434 (139), qui provient de Macédoine et était écrit en rédaction bulgare. Le texte ne présente pas beaucoup de données proprement historiques mais il contient certaines formules qui pourraient nous suggérer quelques idées concernant le culte du saint tsar. Il est appelé "intercesseur" de son peuple et puis est convié d'en prier Dieu⁶. Il est intéressant de noter la citation du roi David et de l'onction du souverain –une figure justement "royale"⁷. Il est très important de souligner cette protection du pays de la part du saint tsar qui est assez significative au sens politique et en tant que correspondante à la fonction du culte du saint Jean de Rila.

La datation de ce texte au temps d'avant l'occupation de Preslav et de la Bulgarie Orientale par les *Повлаџи*⁸ nous présente certaines idées des débuts du culte de ce saint tsar. En faveur de l'importance de celui-ci témoignent également certains textes historico-apocalyptiques auxquels nous consacrerons une attention à part, des citations dans des synaxaires et textes hagiographiques (comme celui dans le récit des martyres de Zographou) et ainsi de suite.

Le jour du saint tsar Pierre dans le calendrier était –et il reste encore– le 30 janvier⁹. Justement cette date est notée dans le synaxaire de Lesnovo de l'an 1330, sur la feuille 128v où l'on retrouve également un tropaire:

5. J. Ivanov, *Bŭlgarski starini iz Makedonija*, Sofia 1931, 383-394; Iv. Dujčev, *Iz starata bŭlgarska kniŭŭnina*, t. 1, Sofia 1943, 98-102; St. Koŭuharov, *Tŭrnovskata kniŭovna ŭkola i razvitieto na himničnata poezija v starata bŭlgarska literatura*, in: *Tŭrnovska kniŭovna ŭkola*, t. I, Sofia 1974, 288; Idem in: *Starobŭlgarska literatura. Enciklopedičen rečnik*, Sofia 1992, 425-426; Pavlova, *Petŕ Černorizec*, 19.

6. Ivanov, *Bŭlgarski starini*, 387 suiv.

7. Ivanov, *Bŭlgarski starini*, 388.

8. S. Koŭuharov in: *Starobŭlgarska literatura. Enciklopedicen rečnik*, Sofia 1992, 425-426. J. Ivanov a écrit même que l'auteur était un des disciples du saint tsar Pierre (Ivanov, *Bŭlgarski starini*, 394).

9. Ivanov, *Bŭlgarski starini*, 383.

мца то а стрѣтъ стго мѣа иполита, папзы
 римоу, и друужиѣ || и Петра црѣв Българьска, трѣ гл. д. || Днѣ радостна
 твоѣа памать славы || мз прѣпѣвне, съшѣдыше са Петре с'лавы || нзи, чающе
 оулоучити, тобою ѿ ба млтѣ, и прощениѣ грѣховъ ншихъ. || сего ради ѿ
 ѡстанцѣвъ своѣмъ, ѿче Петре стѣ ми || са къ хоу боу — ¹⁰.

Dans le synaxaire de l'Évangile de Zographou de l'an 1305 (f. 125v) on mentionne la mémoire du 'Петръ црѣв Българскъи ¹¹.

Nous retrouvons une situation pareille à celle que l'on voit dans le synaxaire de Lesnovo dans le texte d'un synaxaire du XIVème siècle de la collection du musée du comte Rumiantsev à Moscou où la mémoire du saint tsar bulgare coïncide avec celle du saint Hyppolite, le pape de Rome:

мца то а стрѣтъ стго мѣа || иполита папзы
 римьскаго || и друужинъ его, и петра црѣв Българ'скага трѣ гл. д. || Днѣ
 радостно твою паметь славимъ прѣпѣвне, съшьше се петре || славимъ, чѣюще
 оулоучити тобою ѿ ба млтѣ и прощениѣ || грѣхъ ншихъ, сего ради о своѣм си
 останца оче петре стѣ || помли се хоу даровати дшамъ ншимъ велию. ¹².

Le tsar Pierre est appelé "saint" également dans un tropaire du XIVème siècle, conservé dans un manuscrit de la collection de Khludov No 189 f. 91v:

мца то а стрѣтъ стго мѣа иполита || папзы римьскааго и друужинъи него и
 петра црѣа Българ'скааго || трѣ гл. д. Днѣ радостно твою паметь славимъ
 прѣпѣвне, съшьше || се петре славнъи, чающе оулоучити тобою ѿ ба млтѣ. || и
 прощениѣ грѣховъ нашихъ, сего ради ѿ своѣмъ встан'це, || ѿче петре стѣ
 помли се къ хоу боу вѣко вѣи. ¹³.

À ces données il faut ajouter aussi les renseignements d'un synaxaire de la Bibliothèque nationale de Serbie No 705¹⁴.

10. Ivanov, *Bŭlgarski starini*, 383; Pavlova, *Petăr Ćernorizec*, 25.

11. Ivanov, *Bŭlgarski starini*, 383.

12. Ivanov, *Bŭlgarski starini*, 383; Pavlova, *Petăr Ćernorizec*, 25.

13. Pavlova, *Petăr Ćernorizec*, 25.

14. Pavlova, *Petăr Ćernorizec*, 24.

En tant qu'un saint le tsar Pierre est mentionné aussi dans le récit des martyres de Zographou, écrit non longtemps après les événements de 1275, probablement vers le début du XIVème siècle. Le nom de ce souverain y est cité – Περρα γλα στορο υρς¹⁵ – parmi ceux d'autres tsars mais qui ne sont pas appelés saints.

Il ne faut oublier non plus les registres obituaires, bien que ces textes soient assez tardifs et n'ont point du caractère des documents. En tant que saint, le tsar Pierre est indiqué dans le registre dit de M. Drinov: и Петръ υρς стмс внквс его (c'est-à-dire, le petit fils du khan Boris-Michel)¹⁶. Malheureusement, dans les autres textes parallèles nous ne trouvons pas de mentions de sa vénération comme saint¹⁷. Quand même, je ne crois pas que nous ayons le droit de négliger ce renseignement, au moins car il n'est pas unique.

La datation de la canonisation du saint tsar Pierre et de son culte au Xème siècle sont en effet hors de doute et je ne crois pas qu'il faille les argumenter dans l'étude actuelle ce qui n'est donc pas son but. Il faut attirer pourtant l'attention sur certains traits caractéristiques de ce culte et sur sa réflexion concernant le fondement de la vie politique. Avant tout il faut noter sa liaison avec le culte du saint empereur Constantin le Grand –un culte impérial à Constantinople. En Bulgarie ainsi qu'en Empire –et à la différence de la Serbie médiévale– la canonisation des souverains n'est pas un usage typique et en effet reste une exception faite pour l'empereur Constantin et respectivement pour le tsar Pierre. En même temps –et il faudrait le souligner– leurs vénération formaient la base de l'idéologie impériale dans les deux États. Il faut surtout noter qu'en Bulgarie, ainsi qu'en Empire, ces cultes avaient un rapport direct aux idées de la rénovation de l'empire et concernaient le profond des concepts y liés.

Alors, quant à la situation à Constantinople, on se permet de renvoyer cette question à l'historiographie moderne¹⁸ mais il faut consacrer une attention

15. Ivanov, *Bŭlgarski starini*, 439

16. J. Ivanov, Pomenici na bŭlgarski care i carici, in: Idem, *Izbrani proizvedenija*, t. I, Sofia 1982, 152.

17. V. Ivanov, Pomenici, 146 suiv.; Iv. Biliarsky, Poganovskijat pomenik, *Godišnik na Sofijskija universitet. Centŭr za slavjano-vizantijski proučvanija Ivan Dujčev* 84-85 (4) (1990-1991), 55.

18. P. Alexander, The Strenght of Empire and Capital as Seen through Byzantine Eyes, *Speculum* 37 (1962), 353; A. Kazhdan, 'Constantin imaginaire.' Byzantine Legends of the Ninth Century about Constantine the Great, *Byzantion* 57 (1987), 196-250; *News Constantines, The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries*, ed. P. Magdalino, Aldershot 1994.

à part au culte du saint tsar Pierre car la thèse, que l'on vient de lancer, n'est pas généralement acceptée. Avant d'y passer, il faut dire quelques mots sur le culte du saint Constantin. Ce que je voudrais souligner c'est le fait que dans la tradition impériale ainsi qu'ecclésiastique cet empereur se présente en tant qu'une figure emblématique de la *Rénovation*. Il est le *Rénovateur* de l'Empire et en ce sens son œuvre peut être comparée à celle du *Λόγος*, du Fils, Jésus Christ, Qui est donc le Nouvel Adam, venu pour effectuer le Renouveau et Salut de l'Humanité¹⁹. Les idées de la Rénovation de l'Empire méritent une attitude spéciale qui ne fera pas partie de l'exposition actuelle. Voilà pourquoi je me limiterai à souligner qu'elles sont presque toujours liées au nom du saint empereur Constantin le Grand. Les "nouveaux Constantins" apparaissent encore au Vème siècle pour passer par la période de transition de la dynastie des Héraclides et des empereurs iconoclastes. C'était au IXème siècle où plusieurs souverains ou usurpateurs reprenaient le nom Constantin justement pour légitimer leur pouvoir²⁰. C'est justement cette rénovation-restauration, dont parlent P. Alexander et P. Magdalino qui se présente en tant qu'un des traits caractéristiques de la civilisation dite "byzantine"²¹. De telle façon le modèle du souverain chrétien se bâtit en archétype divin de la même façon que le modèle de l'Empire chrétien est le Royaume Céleste.

Revenons au saint tsar Pierre de Bulgarie. En ce qui concerne la liaison des deux cultes il faut citer les données de la littérature hagiographique et celle historico-apocalyptique. Celle-ci nous présente non seulement la position officielle mais également celle plus populaire. La signification de la *translatio* des reliques des saints est assez bien connue et justement en ce sens je voudrais attirer l'attention sur la vie du saint Jean de Rila se trouvant dans le minée dit de Dragan (XIIIème siècle), un code donc dont on a déjà parlé. Dans ce texte la jalousie religieuse du tsar Jean Ier Asen, qui transféra les reliques du saint depuis Serdica à Tîrnovgrade, était comparée avec celle des "anciens souverains le tsar Constantin et le tsar Pierre"²². Cet appel aux autorités indubitables est en effet un appel à la sainteté de la royauté dont représentants sont justement ces deux souverains. On peut y retrouver encore un parallélisme –c'est l'invention et le rassemblement à la capitale des objets sacrés comme la Sainte Croix et les

19. Alexander, *The Strength of Empire and Capital*, 351-354.

20. P. Magdalino, Introduction, *New Constantines*, 3.

21. Alexander, *The Strength of Empire and Capital*, 351; Magdalino, Introduction, 7-9.

22. J. Ivanov, *Žitija na sv. Ivana Rilski*, *Godišnik na Sofijskija universitet. Istoriko-filološki fakultet*, kniga XXXII, 13, Sofia 1936, 58.

reliques des saints. C'est donc encore un argument pour l'identification du pouvoir avec la sainteté à travers des *porteurs* de la grâce de Dieu.

Je voudrais noter également ladite *Chronique apocryphe bulgare* du XIème siècle. Dans ce texte la naissance de l'empereur Constantin le Grand est située durant le règne du tsar Pierre de Bulgarie²³ qui est appelé "le saint Pierre le tsar bulgare, un homme saint et pleinement pieux" qui "régna dans la terre bulgare douze ans sans avoir de péché, ni femme et son règne fut béni...". Justement sous son règne le saint empereur Constantin est né d'une manière miraculeuse – par une veuve. La liaison entre ces deux souverains n'est pas seulement *pro forma* car dans le texte est spécialement noté qu'ils s'aimaient l'un l'autre. C'est donc le contexte dans lequel sont présentées aussi la découverte de la Sainte Croix par l'empereur Constantin et sa mère ainsi que la fondation de Constantinople. Sans doute l'œuvre présente-t-elle ces événements sur le fond eschatologique. Il est intéressant de noter le fait que vers la fin du récit pour le saint tsar Pierre le scribe médiéval nous informe que celui-ci "délaissa le règne et alla à Rome où il aurait trouvé la fin de sa vie"²⁴. Je voudrais noter certains moments dans cette citation. *Primo*, c'est seulement le tsar Pierre qui est nommé saint *въ дни и лѣта єтого Петра цѣра българьскаго* et non point le khan Boris-Michel, qui est présenté, lui également, en tant que très pieu et fidèle. *Secundo*, par ce texte le temps du règne du tsar Pierre de Bulgarie est directement lié à la Rénovation de l'Empire, effectuée par l'évangélisation de l'empereur Constantin et tous les événements y liés. *Tertio*, toutes ces actions sont associées à l'Empire dont témoigne le nom de la ville de Rome.

Le texte mentionné est très confus et son utilisation comme source historique ne devrait pas dépasser l'aspect idéologique mais il ne faut aucunement l'utiliser en tant qu'information sur les événements concrets. Malgré tous les éléments mythologiques, il faut insister sur la liaison entre les deux cultes impériaux. Dans cette direction de pensées, je voudrais dire quelques mots sur la typologie du culte du souverain bulgare en question. Les cultes royaux sont en général deux types – celui du souverain-évangéliste et celui du pieu souverain-martyre. Sans doute le tsar Pierre, était-il vénéré par un mode qui s'affilie au type du souverain-christianisateur de son pays. Il est bien connu que c'était son aïeul, le khan Boris-Michel, qui avait introduit la nouvelle foi en Bulgarie et on peut se demander d'où provient ce remplacement. J'ai déjà dit que le problème concernant la canonisation du khan Boris-Michel reste très

23. V. Tăpkova-Zaimova, A. Miltenova, *Istoriko-apokaliptičnata knižnina vŭv Vizantija i v srednovekovna Bŭlgarija*, Sofia 1996, 196.

24. Tăpkova-Zaimova, A. Miltenova, *Istoriko-apokaliptičnata knižnina*, 197.

compliqué et, certes, ne présente point un thème d'unanimité parmi les chercheurs. On ne possède pas des données certaines sur son rattachement au choeur des saints encore durant le Moyen Âge et l'explication en peut être la politique parfois trop dure de ce souverain. D'un autre côté, il faut le souligner, le "*christianisateur*" n'est pas le seul qui a commencé à introduire la Chrétienté. La christianisation d'un pays est un processus relativement durable qui ne se termine pas dans le cadre d'un règne. Voilà pourquoi on peut insister que le saint tsar Pierre est l'un des vrais christianisateurs de la Bulgarie médiévale ce qui explique le caractère de son culte. Comme j'ai déjà mentionné au début, le khan Boris-Michel a inséré la nouvelle fois, le tsar Syméon a fondé l'idée impériale en Bulgarie, mais c'était le tsar Pierre sous le règne duquel s'est créé l'État bulgare du type byzantin, donc une "*Byzance hors de Byzance*". Or, c'est l'Empire chrétien, donc un type d'État que la Bulgarie gardait durant toute la période médiévale. Cela détermine l'importance de ce souverain dans l'histoire du pays. Certaines données qui nous sont arrivées par une voie indirecte confirment davantage cette importance. Voici quelques-unes d'elles.

La liaison entre le souvenir du saint tsar Pierre et les mouvements, visant la restauration de l'État bulgare après 1018 est évidente. Nous voulons souligner le fait que cette liaison est religieuse et non pas dynastique. En effet, tous les prétendants pour la couronne bulgare ont pris le nom de "*Pierre*" pour légitimer leur pouvoir. Le premier fut Pierre Delian qui appartenait à la famille des Comitopoules²⁵. Alors, en 1040 dans les parties occidentales des Balkans une révolte se souleva et les rebelles proclamèrent la restauration de l'empire bulgare. Je ne poursuivrai point ces événements ici mais il faut souligner le nom de "*Pierre*", pris par le chef des révoltés. Ce qui est significatif c'est le fait qu'il n'adopta pas un nom, provenant de la dernière dynastie bulgare à laquelle il appartenait, mais celui du saint tsar Pierre, ayant régné à Preslav la Grande avant l'occupation, effectuée par Jean Tzimiskès.

Une situation semblable est celle du 1072, où le prince serbe Constantin Bodine fut proclamé tsar des Bulgares sous le nom de "*Pierre*"²⁶. Evidemment, cela vise encore une fois la tradition provenant du saint tsar Pierre malgré le fait que le tsar rebelle était en parenté de nouveau avec la dynastie des Comitopoules et non point avec la dynastie précédente, donc celle du saint tsar Pierre. La mère du souverain serbe Michel (le père du prince Constantin Bodine) était la petite fille du tsar Samuel et fille de sa propre fille Théodora-

25. V. Zlatarski, *Istorija na bŭlgarskata daržava prez srednite vekove*, t. 2, Sofia 1934, 44 suiv.; *Istorija na Bŭlgarija*, t. 1, Sofia 1999, 396-400.

26. Zlatarski, *Istorija*, t. 2, 141-142; *Istorija na Bŭlgarija*, t. 1, Sofia 1999, 403-405.

Cossara et le saint prince Jean Vladimir de Serbie. Ayant toutes ces données, sans doute nous ne pouvons point accepter les idées extravagantes de V. N. Zlatarski que le tsar rebelle adopta le nom en question en suivant la tradition de Pierre Delian, donc une tradition qui n'a jamais existé²⁷. Évidemment elles doivent être expliquées par l'attitude profondément négative, démontrée par cet auteur par rapport au saint tsar Pierre...

Le dernier cas, sur lequel nous nous arrêterons, aurait eu lieu plus de cent ans plus tard. Il s'agit de la rénovation de l'empire bulgare, effectuée par les frères Assénides. On ne traitera pas ici toute l'histoire de leur mouvement qui n'est pas l'objet de notre recherche²⁸. Voilà pourquoi il faut se limiter à noter que les noms chrétiens des deux frères étaient "Théodore" et "Belgoun", changés probablement lors de la prise du pouvoir respectivement en "Pierre" et "Jean"²⁹. Il est important de noter aussi que justement le couronnement du premier frère possède le sens idéologique de la proclamation de la Rénovation de l'Empire³⁰. Dans ce sens le changement du nom en Pierre n'était point fortuit. Au contraire, il avait le sens de référence aux traditions du Premier empire et au intercesseur céleste des autorités bulgares, donc le saint tsar Pierre. C'est une continuité qui est assez importante pour l'idéologie de l'État médiévale bulgare.

Le saint tsar Pierre est cité dans la correspondance du tsar Caloïan avec le pape Innocent III dont le but était précisément de justifier la rénovation de l'empire bulgare et de présenter les arguments pour ses prétentions à lui³¹. Même à la fin du XIIème siècle le culte en question avait une signification symbolique pour l'État bulgare bien que l'on trouvât un processus de son remplacement par le culte du saint Démétrius de Thessalonique.

On passe alors au culte du saint Jean de Rila qui a un destin assez différent surtout sur le fond général de la tradition commune orthodoxe. Il se développe

27. Zlatarski, *Istorija*, t. 2, 142.

28. Les études les plus nouvelles sur cette question: Iv. Božilov, Asenevci: *Renovatio imperii Bulgarorum et Graecorum*, in: Idem, *Sedem etjuda po srednovkovna istorija*, Sofia 1995, 131-217; *Istorija na Bŭlgarija*, t. 1, Sofia 1999, 421 suiv.

29. V. M. Popruženko, *Sinodik carja Borila*, Sofia 1928, 77.

30. Nicetae Choniatae *Historia*, rec. J. A. van Dieten, Berlin et New York, 1975, 371 suiv.; I. Božilov, *Familijata na Asenevci (1186-1460). Genealogija i prosopografija*, Sofia 1985, no I/1-2; *Istorija na Bŭlgarija*, t. 1, Sofia 1999, 425-429.

31. *Acta Innocentii PP. III (1198-1216)*. E registri Vaticanis aliisque eruit, introductione auit, notisque illustruit P. Theodosius Haluscynski, Vatican 1944, no 29 p. 227, Appendix I no 13 p. 573; I. Dujčev, *Prepiskata na papa Inikentija III s bŭlgarite, Godišnik na Sofijskija universitet, Istoriko-filologičeski fakultet*, t. XXXVII, 3, 1942, no 3 s. 24, no 18 s. 47; *Istorija na Bŭlgarija*, t. 1, 443 suiv.

très vite immédiatement après la mort de l'anachorète. On doit son importance à l'influence de la fraternité monastique qui l'hérita ainsi de la popularité de l'ermitte d'avant sa mort. J'ai en vue non seulement les gens de la région qui le visitaient fréquemment pour chercher ses conseils et ses sermons mais aussi la visite du tsar Pierre même sur laquelle nous informe la tradition hagiographique. La vénération qu'on lui portait est aussi la raison pour la création du premier groupe des œuvres littéraires nécessaires: hymnographiques, narratives et rhétoriques. Il est très important que la vénération du saint du désert de Rila passa assez tôt à Byzance. Le culte du saint Jean de Rila est relativement bien étudié dans l'historiographie³² et il ne faudrait pas le présenter ici d'une manière très détaillée.

L'idée que je voudrais lancer ici est que, selon moi, le culte du saint Jean de Rila ne devient jamais –au moins de manière assez claire –un culte s'identifiant au pouvoir en Bulgarie médiévale. Certes, saint Jean était –et il restait toujours– le protecteur céleste du pays, mais cette protection couvrait surtout le peuple et possédait un caractère plutôt religieux que politique, ce dernier étant laissé –par différentes raisons– à saint tsar Pierre, à saint Démétrius, à sainte Petka et ainsi de suite. Au contraire, il n'est point fortuit que justement la vénération du saint Jean de Rila est utilisée pour souligner la supériorité de l'Église par rapport à l'État que l'on découvre dans le texte de sa vie, écrite par le patriarche Euthyme³³. Voilà pourquoi, je ne peux pas être d'accord avec certaines thèses exposées dernièrement. J'ai notamment en vue l'article du collègue Ivan Lazarov qui insiste que le nom traditionnel de la dynastie des Asénides –donc “Jean”– provient de la liaison “spéciale” entre ce saint anachorète et le tsar Jean Ier Asen³⁴. Bien sûr, il ne faut point négliger le fait que les reliques du saint furent transférées à Tîrnovgrade par ce tsar. Les données des textes hagiographiques en sont très claires³⁵ mais elles ne témoignent pas du culte du saint Jean de Rila en tant que le principal dans l'État –donc une condition impérative si le nom traditionnel (ou titulaire) aurait dû en provenir. D'un autre côté, il faut

32. J. Ivanov, *Sv. Ivan Rilski i negovijat monastir*, Sofia 1917; Idem, *Žitija na sv. Ivana Rilski, Godišnik na Sofijskija universitet, Istoriko-filologiĉeski fakultet*, t. XXXII, 13, 1936; Iv. Dujĉev, *Rilskija svetec i negovata obitel*, Sofia 1947; arhimandrit Pantalejmon D. Pulos, *Sv. Ivan Rilski*, Sofia 1992.

33. E. Kaluzniacki, *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375-1393)*, Vienne 1901, 20.

34. I. Lazarov, *Vladetelskoto ime 'Ioan' i kultĉt kĉm sv. Ioan Rilski v dĉrŹavno-politiĉeskata ideologija na Vtoroto bĉlgarsko carstvo, Svetogorskata obitel Zograf*, t. 3, Sofia 1999, 90-98.

35. Kaluzniacki, *Werke*, 23-25; Ivanov, *Žitija na sv. Ivana Rilski*, 54, 58.

pourtant souligner que son culte dans la capitale ne peut pas être comparé avec celui du saint Démétrius de Thessalonique dont on dispose suffisamment de renseignements. Puis, ce culte aurait été remplacé par celui de sainte Petka en tant que correspondant au culte de la Vierge Protectrice-de-la-Ville à Constantinople. Encore moins convaincantes sont les conclusions de l'auteur qu'il tire en poursuivant la route des reliques du saint depuis Sardica à Tirnovgrade³⁶. Par celles-ci Lazarov a essayé d'argumenter le culte du saint Jean et la vue que c'était lui qui avait contribué au tsar bulgare de défaire le basileus Isaak Ange dans les montagnes en 1190. Malheureusement, c'est une construction arbitraire et s'appuyant seulement sur les thèses de l'auteur. Sans doute le nom de "Jean" avait-il une importance spéciale durant le Second Empire bulgare mais on ne possédait pas de preuves évidentes démontrant que cette importance était liée au saint Jean de Rila.

Il est à noter que le culte du saint anachorète et celui du saint tsar sont liés aussi par l'art. Avant tout, il faut souligner que les uniques représentations du saint tsar Pierre dont nous disposons proviennent du cycle hagiographique de la vie du saint Jean de Rila. Il s'agit des fresques de la tour de Chrelio au monastère de Rila (XIVème siècle)³⁷ et des deux icônes de la période ottomane (XVIème-XVIIIème siècles) contenant également la vie du saint³⁸. Sans doute, ces représentations dérivent-elles du texte hagiographique où l'on retrouve le conte de la visite du tsar de Bulgarie chez l'anachorète dans le désert de la montagne de Rila³⁹. Saint Jean refuse la rencontre personnelle et les deux grands hommes de l'époque se prosternent l'un à l'autre symboliquement et de distance. Cet épisode est assez significatif dans le cadre des relations entre l'Église et l'État, mais on ne traitera pas ici ces problèmes qui concernent surtout la période postérieure et l'œuvre du patriarche Euthyme (XIVème siècle). Pour nous les représentations sont importantes car elles témoignent non seulement de la tradition durable du saint tsar Pierre en Bulgarie médiévale,

36. Lazarov, Vladetelskoto ime 'Ioan' i kultët kùm sv. Ioan Rilski v dържавно-političeskata ideologija na Vtoroto bългarsko carstvo, 95-97.

37. L. Praškov, Edin letopisen cikäl ot žitieto na Ivan Rilski ot XIV vek, *Tърновска книжовна школа*, t. 1, Sofia 1974, 429-442; E. Bakalova, Kùm interpretacijata na naj-rannija žitien cikäl za Ivan Rilski v izobrazitelnoto izkustvo, *Kirilo-metodievski studii*, t. 3, 1986, 146-153; E. Bakalova, Zur Interpretation des frühesten Zyklus der Vita des Hl. Ivan von Rila in der bildenden Kunst, *Festschrift für Klaus Wessel zum 70. Geburtstag (in memoriam)*, Munich 1988, 39-48.

38. V. Ivanova, Obrazi na car Petra v dve starinni ikoni, *Izvestija na bългarskoto istoričesko dърžestvo*, t. 21, Sofia 1945, 99-108.

39. Kaluzniacki, *Werke*, 16-20.

mais aussi de la liaison entre celle-ci et le culte du saint Jean de Rila. Bien qu'elles fussent préparées à l'aube de la conquête ottomane ou même sous l'autorité des sultans, sans doute elles avaient leurs racines au Moyen Âge balkanique⁴⁰.

Tout cela nous atteste une connexion forte entre les deux cultes. Il ne faut point négliger le fait qu'il s'agit d'une et seule époque historique et d'une tradition littéraire qui les lie étroitement mais ils restent quand même différents surtout en ce qui concerne leur signification politique et idéologique. Voilà pourquoi, je voudrais attirer l'attention sur certains éléments assez significatifs qui marquent également les différences essentielles entre eux.

Primo, ce sont l'étendue et la popularité de la vénération du saint Jean ainsi que la durabilité liée à celles-ci. Du point de vue théorique, les deux cultes existent dans la pratique ecclésiastique et dans le calendrier bulgares depuis le Xème siècle. Au contraire, si l'on parle en effet d'un vrai culte, disons vénération, envers le saint tsar Pierre durant la période post-médiévale ou moderne, lié aux rites et aux actions nécessaires, il faut noter que nous ne disposons pas de données pour le prouver. Il n'y a pas de renseignements confirmant son importance idéologique par rapport à l'institution impériale après la fin du XIIème siècle. D'un autre côté, le culte du saint Jean de Rila reste un des plus répandus non seulement au niveau officiel mais aussi populaire.

Secundo, le culte du saint Jean de Rila est beaucoup plus populaire hors de la Bulgarie. Quant à cette étude, nous nous sommes limités dans le cadre de la période XIème-XIIème siècles. Voilà pourquoi je ne puis que remarquer les plusieurs données sur sa vénération chez les Russes, les Serbes et spécialement chez les Grecs pendant l'époque post-médiévale et moderne ainsi que les nombreuses œuvres, créées dans leur milieu jusqu'au XXème siècle⁴¹. Nous ne pouvons pourtant pas négliger deux faits très importants : le culte du saint Jean de Rila dans l'Empire, matérialisé avant tout dans les ouvrages de Georges Skylitzès⁴² ainsi que le ravissement de ses reliques en Hongrie⁴³. Bien qu'expliqués par des miracles produits par les reliques du saint, le texte de Skylitzès n'était pas écrit par hasard. Il est hors de doute qu'il s'agit d'implantation d'un culte "bulgare" dans le sol ecclésiastique rhômaïque, visant

40. Ivanova, *Obrazi na car Petra v dve starinni ikoni*, 102-103.

41. D. Gonis, *Grăcki žitija i službi za sv. Ivan Rilski*, *Svetogorska obitel Zograf*, t. 3, 111-156.

42. Ivanov, *Žitija na sv. Ivana Rilski*, 38-51.

43. Kaluzniacki, *Werke*, 21-23; Dujčev, *Rilskija svetec i negovata obitel*, 226 suiv.; arhimandrit Pantalejmon D. Pulos, *Sv. Ivan Rilski*, 482-486.

l'intégration de la population bulgare à l'Empire. Le culte en question fut bien choisi : évidemment, était-il très populaire parmi les Bulgares. La popularité du saint Jean de Rila était la raison de l'enlèvement de ses reliques en Hongrie, bien que le but fût différent.

Tertio, le culte royal ou impérial possède une signification sur laquelle je voudrais insister –c'est l'identité du pouvoir. Il s'agit d'une protection ou intercession céleste, intermédiaire entre Dieu (donc la source de toute autorité) et le pouvoir terrestre. C'est une sacralisation de la royauté et son autorité par une présence des porteurs de la sainteté –des reliques, des symboles, des incarnations des saints par descendance (parentale ou spirituelle) ou bien par fidélité. En ce sens on peut dire que la signification *politique* du culte du saint tsar Pierre durant les siècles suivant sa mort était beaucoup plus considérable par rapport à celle du saint Jean de Rila où l'identification du pouvoir était presque absente. Nous avons déjà démontré qu'il y avait des raisons d'affirmer qu'il se développait en Bulgarie en tant qu'un culte impérial, correspondant à celui du saint empereur Constantin le Grand en Empire. On peut dire, en suivant les textes apocryphes, qu'il se présente en tant que tel dans la tradition officielle ainsi que populaire. D'un autre côté, la vénération du saint tsar Pierre ne remplace jamais en entier celle de l'empereur-évangéliste de l'Empire des renseignements sur laquelle nous trouvons non seulement dans les sources médiévales mais aussi dans le folklore.

On peut dire que le parallélisme des deux cultes n'est pas fortuit. Le tsar Pierre est présenté comme un souverain extrêmement pieu, très lié à l'Église et au monachisme. C'est la raison pour laquelle il est estimé souvent en tant que le vrai évangéliste (ou au moins l'un des vrais évangélistes) de la Bulgarie. Il est intéressant de noter que cette image se conserve également dans l'historiographie d'aujourd'hui, bien qu'elle soit pervertie par la vue moderne sur l'histoire que l'on doit aux Lumières. Ce que je voudrais souligner, c'est le fait que durant presque deux siècles de la domination rhômaïque le saint tsar Pierre devenait le symbole de l'État chrétien bulgare et l'argument pour sa rénovation et l'existence même. Il est bien évident qu'une telle fonction ne pourrait pas réaliser la tâche de la consolidation de la population de l'Empire. C'est probablement l'une des raisons que le culte de ce saint souverain ne retrouvait pas de grande célébrité hors de Bulgarie et plus spécialement dans le milieu rhômaïque.

De son côté, le saint Jean de Rila devint "le protecteur céleste de Bulgarie". Certes, il est le plus adapté à cette fonction car de son image émane sans aucun conflit l'un des traits les plus caractéristiques de l'Orthodoxie

orientale: le monachisme en sa version érémitique. C'est ici qu'on peut trouver la décision du problème. Le saint tsar Pierre est lié au monachisme, lui également : il était en contact avec de grands représentants de la vie contemplative de son époque comme saint Paul le Jeune de Mont Latre⁴⁴; il trouva la fin de sa vie dans un monastère comme moine⁴⁵; il est lié aussi à l'anachorète de Rila –une liaison qui est confirmée non seulement par les textes hagiographiques mais aussi par l'art médiéval. C'était lui qui construisit un *empire monacal* en Bulgarie durant son règne très long. De cette façon nous arrivons à la conclusion que les deux cultes devinrent porte-parole du caractère orthodoxe de la culture bulgare médiévale par la même voie mais les tendances politiques étaient plus claires dans le culte du saint tsar Pierre car c'était lui qui devint au Xème siècle l'image et l'incarnation de l'autorité étatique. C'est ce fait qui définit notamment les destins différents des deux cultes sur le chemin de l'intégration de la communauté orthodoxe qui avait lieu durant presque toute la période médiévale.

44. H. Delehayé, Vita sancti Pauli Inioris in monte Latro, *Analecta Bollandiana* 11 (1892), 71-72.

45. Pavlova, *Petăr Černorizec*, 20-23; J. Andreev, Kām byl Černorizec Petr, *Byzantinobulgarica* 6 (1980), 52. Il faut souligner que probablement la réforme de la vie monacale en Bulgarie et la traduction du Typicon Stoudite en tant que règlement du monastère, fondé par lui-même sont liées au nom du tsar Pierre - v. Kožuharov, Tärnovskata knižovna škola i razvitiето na himničnata poezija v starata bälgarska literatura, 288; Pavlova, *Petăr Černorizec*, 28.

ΚΥΡΙΑΛΟΣ ΠΑΥΛΙΚΙΑΝΩΦ

ΤΡΙΑ ΑΓΝΩΣΤΑ ΕΓΓΡΑΦΑ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΣΛΑΒΩΝ ΕΥΠΙΑΤΡΙΔΩΝ ΣΤΗΝ ΑΘΩΝΙΚΗ ΜΟΝΗ ΖΩΓΡΑΦΟΥ

Τὸ περιεχόμενο τοῦ ἑλληνικοῦ ἀρχείου τῆς ἀθωνικῆς μονῆς Ζωγράφου εἶναι γνωστὸ σὲ γενικὲς γραμμὲς χάρις στὴν ἤδη ἀρκετὰ πεπαλαιωμένη, ἀλλὰ πρὸς τὸ παρὸν μοναδικὴ συνολικὴ ἔκδοσή του ἀπὸ τοὺς ρώσους ἐπιστήμονες W. Regel, E. Kurtz καὶ B. Korablev¹. Ἡ ἔκδοσις αὐτὴ τοῦ 1907 συμπληρώνεται μερικῶς ἀπὸ ἓνα ἄρθρο τοῦ H. Gelzer, ποῦ δημοσιεύθηκε τὸ 1903², καὶ τέσσερα πρόσφατα δημοσιεύματα τοῦ Λ. Μαυρομμάτη (1982-2001)³. Χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῶν ἀρθρῶν τοῦ H. Gelzer καὶ τοῦ Λ. Μαυρομμάτη ἀποτελεῖ τὸ γεγονός ὅτι ὅλα ἀνεξαρτέτως περιέχουν διπλωματικὴ ἔκδοσις ἐνὸς ἢ περισσοτέρων ἐγγράφων ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῆς μονῆς Ζωγράφου, ἀνεξαρτήτως τοῦ κυρίου θέματος στὸ ὁποῖο ἀναφέρονται. Ἐπιπλέον, κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1930 δημοσιεύθηκαν δύο ἐκτενεῖς ἐργασίες ἀναφερόμενες ἐν μέρει στὴν ἀθωνικὴ μοναστηριακὴ παράδοσις, ἐξ ὧν ἡ μία ἦταν ἔργο τοῦ J. Ivanov⁴, ἡ δὲ ἄλλη τοῦ V. Mošin⁵. Στὶς μονογραφίες αὐτὲς παρεμπιπτόντως ἐξεδίδετο σημαντικὸ ἀρχεῖο ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τοῦ κυρίου στὰ σλαβικὰ καὶ

1. *Actes de l' Athos IV, Actes de Zographou*, ἔκδ. W. Regel, E. Kurtz, B. Korablev, *Vizantijskij Vremennik* 13 (1907), Priloženie 1 (ἀνατύπωση Ἀμοστερνταμ 1969).

2. H. Gelzer (1903), *Sechs Urkunden des Georgsklosters Zografu*, *Byzantinische Zeitschrift* 12 (1903), 498-532.

3. L. Mavrommatis, *Le Chrysobulle de Dušan pour Zographou*, *Byzantion* 52 (1982), 51-356 καὶ πίνακες I-IV· ὁ ἴδιος, *Μεσαιωνικὸ ἀρχεῖο μονῆς Ζωγράφου*. Ἐγγράφο πρώτου Δωροθέου, *Αφιέρωμα στὸν Νίκο Σβορώνο*, τόμ. 1, Ρέθυμνο 1986, 308-317· ὁ ἴδιος, *La pronoia d' Alexis Comnène Raoul à Prévista*, *Σύμμεικτα* 13 (1999), 203-227· ὁ ἴδιος, Ἡ πρόνοια τοῦ Μονομάχου καὶ ἡ διαμάχη γὰρ τὸ Χάντακα (1333-1378), *Σύμμεικτα* 14 (2001), 257-272. Πρβλ. ἐπίσης L. Mavrommatis, *Andronikos II Palaiologos and the Monastery of Zographou (1318)*, *Byzance et ses voisins. Mélanges à la mémoire de Gyula Moravcsik à l'occasion du centième anniversaire de sa naissance*, Szeged 1994, 87.

4. J. Ivanov, *Bulgarski starini iz Makedonija*, Σόφια 1931² (ἀνατύπωση Σόφια 1970), 230-263, 489-524 καὶ 526-547.

5. V. Mošin, *Akti iz svetogorskih arhiva*, *Spomenik Srpske Kraljevske Akademije* 91 (1939), 170-192, ὅπου καὶ τὸ κεφάλαιο περὶ τῆς μονῆς Ζωγράφου μὲ τίτλο «*Sedam akata iz arhive manastira Zografu*» (Ἑπτὰ πράξεις ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῆς μονῆς Ζωγράφου).

προερχόμενο από τη Ζωγράφου. Στά δε 1998-1999, σε δύο ειδικά άρθρα ο γράφων συνόψισε τα διαθέσιμα αρχειακά δεδομένα τα σχετιζόμενα με την παρουσία σλάβων μοναχών –Βουλγάρων, Σέρβων ή Ρώσων– στην παραδοσιακά βουλγαρική άθωνική μονή του Ζωγράφου⁶, και απέδειξε την πλαστότητα ενός σλαβικού έγγραφου που είχαν εκδώσει ο J. Ivanov και ο VI. Mošin⁷. Το 2002 δημοσιεύθηκε και άλλη μελέτη του γράφοντος, η όποια πραγματεύεται την κατάσταση και τα αίτια για την άκρως άποσπασματική διατήρηση του ζωγραφίτικου αρχείου από το 980 μέχρι και το 1267 περίπου⁸, περίοδος από την όποια μᾶς ἔχουν σωθεί μόνο τρία γνήσια και ένα μερικῶς χαλκευμένο ἔγγραφο⁹. Τέλος, το 2005 ο γράφων ἐξέδωσε ἐκτενῆ μονογραφία πραγματευόμενη τὴν ἱστορία τῆς Ζωγράφου ἀπὸ τὸ 980 ἕως καὶ τὸ 1804¹⁰.

Τὸ παρὸν ἄρθρο σκοπὸ ἔχει νὰ συνοψίσει καὶ νὰ ἀναλύσει νέα ἀρχειακά στοιχεία σχετικά με δύο ἄγνωστους μέχρι στιγμῆς ἀδελφατάρους τῆς μονῆς Ζωγράφου, οἱ ὁποῖοι ἔδρασαν κατὰ τὸ δεύτερο ἡμῖσι τοῦ ΙΔ' αἰῶνα – τὸν πανευγενέστατο Βρυέννιο Λάσκαρη καὶ τὸν ἐυγενέστατο Θεόδωρο Βλανδημηρίου. Πρόκειται γιὰ δύο εὐπατριδεις ποὺ οἱ σχέσεις τους με τὴ Ζωγράφου ἀποκαλύπτονται χάρις σὲ τρία ἄγνωστα ζωγραφίτικα ἔγγραφα, τὰ ὁποῖα ἐκδίδουμε καὶ σχολιάζουμε παρακάτω. Τὰ ἔγγραφα αὐτὰ δὲν ἔχουν προσελκύσει μέχρι στιγμῆς τὴν προσοχὴ τῶν ἐιδικῶν, ἀλλὰ ἀποτελοῦν ἀναγκαῖα συμπλήρωση στὴ γενικὴ εἰκόνα ποὺ ἔχουμε γιὰ τὸ ἀρχεῖο τῆς μονῆς. Εἶναι τρεῖς αὐτοτελεῖς πράξεις ποὺ σώζονται σὲ δύο ἀντίγραφα – ἓνα με ἡμερομηνία 1392, τὸ ὁποῖο ἴσως εὐθὺς ἐξαρχῆς προοριζόταν γιὰ τὸ μοναστηριακὸ ἀρχεῖο, καὶ ἓνα δεύτερο, ἄνευ χρονολογίας, στὸ ὁποῖο ἔχει καταχωρισθεῖ, ἀπὸ δύο διαφορετικὰ χέρια, τὸ περιεχόμενο δύο ἄσχετων μεταξὺ τους πράξεων ἀναφερόμενων στοὺς δύο μνημονευθέντες ἀδελφατάρους τῆς Ζωγράφου – τοὺς ἐυγενεῖς Βρυέννιο Λάσκαρη καὶ τὸ Θεόδωρο Βλανδημηρίου. Οἱ πράξεις αὐτὲς στὴ συνέχεια θὰ δηλώνονται με τοὺς ἀριθμοὺς 1, 2Α καὶ 2Β.

Ὅφειλουμε νὰ διευκρινίσουμε, ὠστόσο, ὅτι οὐδέποτε εἴχαμε τὴν εὐκαιρία νὰ ἀσχοληθοῦμε με τὰ ἔγγραφα αὐτὰ ἐπὶ τόπου στὸ μοναστήρι. Ὅσα γνωρίζουμε ἀ-

6. Κ. Παυλιγιάνωφ, Οἱ Σλάβοι στὴν ἄθωνικὴ μονὴ Ζωγράφου, *Σύμμεικτα* 12 (1998), 109-140.

7. C. Pavlikianov, L'histoire d'un faux document athonite, *Revue des Études Byzantines* 57 (1999), 271-276.

8. Κ. Παυλιγιάνωφ, Ἡ ἔνταξη τῶν Βουλγάρων στὴν μοναστηριακὴ κοινότητα τοῦ Ἁγίου Ὁρους – οἱ περιπτώσεις τῶν μονῶν Ζελαίνου καὶ Ζωγράφου, *Göttinger Beiträge zur Byzantinischen und Neugriechischen Philologie* 2 (2002), 61-68.

9. Πρβλ. *Actes de Zographou*, 1-16, ἀρ. 1-4 (γνήσια ἔγγραφα) καὶ ἀρ. 5 (μερικῶς χαλκευμένη πράξη).

10. Κ. Pavlikianov, *Istorijsa na bŭlgarskija svetogorski manastir Zograf ot 980 do 1804 g.*, Σόφια 2005.

ναφορικά με αυτά προέρχονται αποκλειστικά από τη συλλογή μικροταινιών του Κεντρικού Κρατικού Ιστορικού Αρχείου της Βουλγαρίας (CDIA), και συγκεκριμένα από το Τμήμα Μικροταινιών (ΚΜΦ), όπου φυλάσσονται, χωρίς θεματική ή χρονολογική ταξινόμηση, γύρω στις 2.000 μικροταινίες των 36 στάσεων με ύλικό από τη βιβλιοθήκη και το αρχείο της μονής Ζωγράφου. Η έρευνά μας στο άχανές αυτό ύλικό, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου είναι στα έλληνικά, διήρκεσε σχεδόν δύο χρόνια και απέδωσε αρκετά άγνωστα βυζαντινά και μεταβυζαντινά έγγραφα, έξ ων μόνο λίγα μεταβυζαντινά είναι γραμμένα στη ολαβική. Το σύνολο του ανακαλυφθέντος άγνωστου μεταβυζαντινού αρχειακού ύλικού ήδη αποτέλεσε τη βάση ειδικής μονογραφίας περι της ιστορίας της μονής Ζωγράφου. Στο σημείο αυτό ειδικές ευχαριστίες εκφράζω στο συνάδελφο Dimităr Stoimenov, συνυπεύθυνο του Τμήματος Μικροταινιών στο Κεντρικό Κρατικό Ιστορικό Αρχείο της Βουλγαρίας, χάρη στη συμπαράσταση και τη βοήθεια του οποίου η έρευνά μας εκεί στάθηκε τόσο ευχάριστη όσο και καρποφόρα.

Οί ένωτικοί κρίκοι, που προσδιορίζουν την άλληλουχία των τριών εγγράφων που εκδίδουμε, είναι:

1) Για τὰ έγγραφα άρ. 1 και 2B – ή «γῆ της Σκορίβιτζας», η οποία μετά τα μέσα του ΙΔ' αιώνα αποτέλεσε κτήμα της μονής Ζωγράφου.

2) Για τὰ έγγραφα άρ. 2A και 2B – ή άγορά άδελφάτων στη μονή Ζωγράφου από το Βρύννιο Λάσκαρη και το Θεόδωρο Βλανδημηρίου.

Στην ανάλυση που θα ακολουθήσει θα προσπαθήσουμε να διασαφηνίσουμε την ακριβή θέση και την προέλευση του ονόματος της Σκορίβιτζας, καθώς και να ριζώσουμε πρόσθετο φῶς στη διαδικασία άγορᾶς *άδελφάτων*, μέσα από την οποία ή γῆ αυτή περιήλθε στην κατοχή των μοναχῶν της Ζωγράφου.

Το έγγραφο άρ. 1 περιγράφει, με ήμερομηνία 1392, την επαναφορά της γῆς της έπιλεγομένης «της Σκορίβιτζας» υπό την κυριότητα της μονής Ζωγράφου. Δυστυχῶς όμως το κείμενο, έτσι όπως φαίνεται στη μικροταινία, έχει ύποστει σημαντική φθορά, πιθανότατα από νερό, και σε πολλά σημεία δέ διαβάζεται καθόλου. Αυτό που συνάγεται με σαφήνεια, όμως, είναι ότι το 1392 οί Ζωγραφέτες είχαν προσκομίσει σε άνωνυμο άνώτατο κρατικό υπάλληλο της βυζαντινής επαρχιακής διοικήσεως *χρυσοβούλλιον*, που απέδεικνε τὰ δικαιώματά τους πάνω στη «γῆ της Σκορίβιτζας»¹¹. Το έγγραφο αυτό ένέπνευσε φόβο στον άρμόδιο άξιωματούχο: *και μάλιστα φοβηθείς και την του καθολικού και μεγάλου αυθέντου αγανάκτηση*¹². Η διακευμενική παραπομπή στον άπολεσθέντα αυτό βασιλικό χρυσόβουλλο λόγο υπέρ της μονής δέν προσφέρει κανένα συγκεκριμένο στοιχείο άνα-

11. Βλ. την παρατεθέμενη πιο κάτω έκδοση των εγγράφων, άρ. 1, στ. 4-5 και 20-22.

12. Βλ. την παρατεθέμενη πιο κάτω έκδοση των εγγράφων, άρ. 1, στ. 24.

φορικά με την όλη υπόθεση, αλλά το κενό που δημιουργείται αναπληρώνεται μερικώς από τη μεία ενός πρακτικού του *Τζυμπέος εκείνου και του Άμνοῦ*¹³, το οποίο, σύμφωνα με τη ρητή δήλωση του άνωυμου βυζαντινού αξιωματούχου, πρέπει να περιείχε αναφορά στη «γή της Σκορίβιτζας».

Οί συντάκτες του πρακτικού αυτού, ο Άμνος και ο Τζυμπέας, είναι γνωστοί απογραφείς του θέματος Θεσσαλονίκης και η κοινή δραστηριότητά τους, η οποία αποδεδειγμένα σχετίζεται με την περίοδο 1279-1283, έχει σχολιασθεί λεπτομερώς από τον J. Lefort στην έκδοση του βυζαντινού αρχείου της μονής Έσφιγμένου¹⁴. Τά πλήρη όνόματά τους ήταν Άλέξιος Άμνων και Κωνσταντίνος Τζυμπέας. Αυτό που έχει ξεχωριστή σημασία στην προκειμένη περίπτωση, είναι το γεγονός ότι οί δύο αυτοί απογραφείς έχουν συντάξει ένα αδήλου χρονολογίας ζωγραφίτικο πρακτικό¹⁵, το οποίο ο J. Lefort, βασιζόμενος στην ινδικτιώνα του και στο μαρτυρημένο θάνατο του Τζυμπέα πριν από τον Ιούνιο του 1283¹⁶, ανάγει στον Ίανουάριο του 1279. Στο πρακτικό αυτό όμως η «γή της Σκορίβιτζας» δέ μνημονεύεται. Θά ήταν λοιπόν εύλογο να υποθέσουμε πώς το έγγραφο αρ. 1 του 1392 μάλλον παραπέμπει σε κάποιο άγνωστο σε μās πρακτικό τών απογραφέων Άμνων και Τζυμπέα.

Το χρονολογικό πρόβλημα, τότε πρωτοεμφανίζεται η «γή της Σκορίβιτζας» στις πηγές περι της έγχειου ιδιοκτησίας της μονής Ζωγράφου, συναντά πρόσθετες δυσκολίες εξαιτίας της φράσης του *Τζυμπέος εκείνου*, η οποία εμφανίζεται στο έγγραφο αρ. 1 του 1392. Η έκατονταετία που είχε μεσολαβήσει ανάμεσα στο θάνατο του Τζυμπέα στα 1283 και στην έκδοση του εγγράφου του 1392, υποδεικνύει ότι στα τέλη του ΙΔ' αιώνα στο αρχείο της Ζωγράφου πέπει να φυλασσόταν κάποια πράξη που είχε εκδοθεί το πολύ δύο δεκαετίες μετά την αποβίωση του Τζυμπέα, τον μνημόνευε ως ήδη τεθνεῶτα και συνέδεε το όνομά του με εκείνο του Άλεξίου Άμνων και τη «γή της Σκορίβιτζας». Στο σημείο αυτό, όμως, είναι απαραίτητο να διασαφηνίσουμε τί ακριβώς γνωρίζουμε αναφορικά με τη θέση και τις τύχες της γης της έπιλεγόμενης Σκορίβιτζα.

Χάρη σε έναν *περιορισμό* του Κωνσταντίνου Περγαμηνού και του Γεωργίου Φαρισιαίου, ο οποίος απόκειται στο αρχείο της μονής Ξηροποτάμου, γνωρίζουμε πώς στα 1320-1321 το τοπωνύμιο Σκορίβιτζα σχετιζόταν με μιά τοποθεσία κοντά στο δρόμο που οδηγούσε από το χωριό Κοντογρίκου προς το Παλαιοχώριον, και

13. Βλ. την παρατιθέμενη πιο κάτω έκδοση τών εγγράφων, αρ. 1, στ. 22.

14. *Archives de l'Athos VI, Actes d'Esphigménu*, έκδ. J. Lefort, Παρίσι 1973, 78.

15. Πρβλ. *Actes de Zographou*, 115-119, αρ. 52, στ. 1-2 και 114-116.

16. *Archives de l'Athos XVIII, Actes d'Iviron III*, έκδ. J. Lefort, N. Oikonomidès, Denise Parachrysanthou και Vassiliki Kravari με τη συνεργασία της Hélène Métrévéli, Παρίσι 1994, 113-115, αρ. 62, στ. 10-11: *διά πρακτικού του Τζυμπέα εκείνου και του Άμνων κηροῦ Άλεξίου*.

βρισκόταν σε μικρή απόσταση από τα κτήματα των κατοίκων της Ρεβενίκειας: *ἀφίσι τὰ δίκαια τῆς Ρεβενικείας, παραλαμβάνει τὰ τῶν Κασαλούπων, καθαρῶς πρὸς ἄρκτον ὁρῶν, περιπατεῖ τὴν ῥάχην, εὐρίσκει εἰς τὴν ὁδὸν τὴν ἀπὸ τοῦ Κοντογρίκου εἰς τὸ Παλαιωγῶριον ἀπάγουσαν λίθον σύνρορον, διέρχεται τὴν Σκοριβιτζαν, φθάνει τὴν κιστέραν*¹⁷. Ὁ J. Bompraire τοποθετεῖ τὸ χωριὸ Κοντογρίκου στὰ βόρεια τῆς Ἱερισσοῦ καὶ τονίζει πὼς ἡ Ρεβενίκεια βρισκόταν στὰ νοτιοδυτικὰ του¹⁸. Τὸ ἸΔ' αἰῶνα ἡ Ρεβενίκεια ἀποτελοῦσε ἔδρα κατεπανικίου¹⁹ καὶ ἡ σχέση της μὲ τὸ χῶρο τοῦ σημερινοῦ οἰκισμοῦ Μεγάλῃ Παναγιά εἶναι γνωστή²⁰. Πρόκειται γιὰ τυπικὴ ἀγροτικὴ ἐγκατάσταση στὰ μεσόγαια τμήματα τῆς Χαλκιδικῆς. Ἡ δὲ θέση τοῦ Κοντογρίκου ἦταν πλησιέστερη πρὸς τὴ θάλασσα τοῦ Στρυμονικοῦ Κόλπου καί, σύμφωνα μὲ τοὺς ἐκδότες τοῦ ἀρχείου τῆς Μεγίστης Λαύρας, μπορεῖ νὰ ἐντοπισθεῖ στὰ νότια τοῦ σημερινοῦ χωροῦ Στρατόνι, σὸ ἓνα περίπου τρίτο τοῦ δρόμου ποὺ ὀδηγεῖ πρὸς τὴν ἐπίσης παραλιακὴ πολίχνη τῆς Ἱερισσοῦ²¹. Ἡ Σκοριβιτζα, λοιπόν, πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ κάπου στὴ λοφώδη περιοχὴ ἀνάμεσα στὴ Ρεβενίκεια καὶ τὸ Κοντογρίκου.

Πὼς ὅμως προέκυψε αὐτὸ τὸ τοπωνύμιο καί, τὸ κυριότερο, πότε πρωτοεμφανίσθηκε; Στὰ ἀρχεῖα τῶν μονῶν Μεγίστης Λαύρας καὶ Ξηροποτάμιου γύρω σὸ 1300 ἀπαντᾶ συχνὰ τὸ οἰκογενειακὸ ὄνομα Σκοριβας. Πρόκειται γιὰ τοὺς παροίκους Θεόδωρο καὶ Βασίλειο, υἱοὺς τοῦ Νικολάου Σκοριβα, καθὼς καὶ γιὰ τοὺς υἱοὺς τοῦ Βασιλείου, Ἰωάννη καὶ Νικόλαο, οἱ ὁποῖοι, ἄπαντες ἀνεξαίρετως, ἀναφέρονται ὡς κάτοικοι τοῦ χωριοῦ Συμεὼν σὲ πρακτικὸ τῆς μονῆς Ξηροποτάμιου χρονολογούμενο λίγο μετὰ τὸ 1300²². Κατὰ τοὺς ἐκδότες τοῦ ἀρχείου τῆς Μεγίστης Λαύρας, τὰ χωριὰ Κοντογρίκου καὶ Συμεὼν εὐρίσκονταν τὸ ἓνα δίπλα σὸ ἄλλο, κοντὰ σὸ βόρειο μυχὸ τοῦ κόλπου τῆς Ἱερισσοῦ²³.

Πάλι γύρω σὸ 1300, σὲ κατάλογο τῶν παροίκων ποὺ ἡ Μεγίστη Λαύρα διέθετε σὸ κατεπανίσιό τῆς Ἱερισσοῦ, μνημονεύεται κάποια Εἰρήνη, χήρα τοῦ Γεωργίου Σκοριβα, μὲ τοὺς υἱοὺς της Ἰωάννη καὶ Δημήτριο καὶ τὶς κόρες της Θεοδώρα

17. *Archives de l'Athos III, Actes de Xéropotamou*, ἔκδ. J. Bompraire, Παρίσι 1964, 168-172, ἀρ. 20, στ. 13-15.

18. *Actes de Xéropotamou*, 169-170.

19. Πρβλ. Γ. Θεοχαρίδης, *Κατεπανία τῆς Μακεδονίας [Μακεδονικά, Παράρτημα 1]*, Θεσσαλονίκη 1954, 76.

20. Ἀγγελικὴ Λαΐου-Θωμάδση, *Ἡ ἀγροτικὴ κοινωνία στὴν ἕσπερη βυζαντινὴ ἐποχὴ*, Ἀθήνα 1987, 21 (χάρτης) καὶ 95.

21. *Archives de l'Athos XI, Actes de Lavra IV*, ἔκδ. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos καὶ Denise Papachrysanthou μὲ τὴ συνεργασία τοῦ S. Ćircović, Παρίσι 1982, 74-75 (χάρτης).

22. *Actes de Xéropotamou*, ἀρ. 18, A 107-108, B 39.

23. *Actes de Lavra IV*, 74-75 (χάρτης).

καὶ Μαρία²⁴. Παρακάτω στὸν ἴδιο κατάλογο παροίκων ἀπαντᾶ γυναῖκα ὀνόματι Στανία, χήρα ἑνὸς ἀνώνυμου Σκορίβα, ἡ ὁποία ἐπίσης εἶχε δύο υἱοὺς (Δημήτριο καὶ Ἰωάννη) καὶ δύο θυγατέρες (Ζωράννα καὶ Εἰρήνη). Λίγο πῶς κάτω στὸ ἴδιο ἔγγραφο ἀκολουθεῖ χωριστὴ μνεία μιᾶς χήρας ὀνόματι Ἄννας, ποὺ ἐπίσης ὀρίζεται ὡς κόρη κάποιου Σκορίβα²⁵. Τὸ δὲ 1321, σὲ πρακτικὸ τῶν ἀπογραφῶν Περγαμηνοῦ καὶ Φαρισαίου ἀπολυθὲν πρὸς ὄφελος τῆς Μεγίστης Λαύρας, ἐμφανίζονται καὶ πάλι ἡ χήρα ἑνὸς Σκορίβα ὀνόματι Εἰρήνη καὶ ὁ υἱὸς τῆς Δημήτριος²⁶. Καὶ στὶς δύο αὐτὲς περιπτώσεις, παρὰ τὴ χρονικὴ διαφορὰ εἴκοσι ἐτῶν ποὺ τοὺς χωρίζει, οἱ πάροικοι τῆς Μεγίστης Λαύρας ποὺ ἄκουαν στὸ ὄνομα Σκορίβας καταγράφονται ὡς κάτοικοι τῆς κοινότητος Σελάδα²⁷. Τὸ χωριὸ αὐτό, σύμφωνα μὲ τὸ λεπτομερῆ χάρτη τῶν μεσαιωνικῶν οἰκισμῶν καὶ τοπωνυμῶν τῆς βορειοανατολικῆς Χαλκιδικῆς, ὁ ὁποῖος παρατίθεται στὴν ἔκδοση τοῦ ἀρχείου τῆς Μεγίστης Λαύρας, εὐρίσκετο γύρω στὰ τρία χιλιόμετρα βορειοδυτικὰ τῶν χωριῶν Κοντογρίκου καὶ Συμεῶν καὶ στὴν ἴδια περίπου ἀπόσταση νοτιοδυτικὰ τῆς σημερινῆς πολίχνης Στρατόνι, ἀπέχοντας ἄλλο τόσο ἀπὸ τὸν κόλπο τῆς Ἱερισσοῦ²⁸.

Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἐκθέσαμε μέχρι στιγμῆς προκύπτει ἀβίαστα πὼς ἡ γῆ ἢ ἐπιλεγομένη Σκορίβιτσα, σύμφωνα μὲ τὶς μαρτυρίες ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῆς μονῆς Ξηροποτάμου, ἐντοπίζεται στὴν ἴδια περίπου περιοχὴ ὅπου, κατὰ τὰ ἀπογραφικὰ ἔγγραφα τῆς Μεγίστης Λαύρας, μαρτυροῦνται οἱ δύο πυρηνικὲς οἰκογένειες²⁹ μὲ τὸ ὄνομα Σκορίβας – δηλαδή κοντὰ στοὺς οἰκισμοὺς Κοντογρίκου, Συμεῶν, Σελάδα καὶ Ρεβενίεια, πλησίον τοῦ βόρειου μυχοῦ τοῦ κόλπου τῆς Ἱερισσοῦ. Δὲ χωρεῖ ἀμφιβολία λοιπὸν ὅτι οἱ δύο ὀνομασίες, ἡ οἰκογενειακὴ καὶ ἡ τοπωνυμικὴ, σχετίζονται μεταξύ τους. Π' αὐτὸ τὸ λόγο μποροῦμε νὰ ἰσχυρισθοῦμε μὲ βεβαιότητα πὼς, στὰ τέλη τοῦ Π' ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΔ' αἰῶνα, ἡ γῆ τῆς Σκορίβιτzas πῆρε τὸ ὄνομά της ἀπὸ τὴν οἰκογένεια Σκορίβα, ἡ ὁποία ἦταν ἐγκατεστημένη στὰ πλησιόχωρα χωριὰ Συμεῶν καὶ Σελάδα. Τὰ κυριότερα συμπεράσματα ποὺ ἐξάγονται ἀπὸ τὸ ὕλικό ποὺ ἀναλύσαμε μέχρι στιγμῆς εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

1. Σύμφωνα μὲ τὰ ἔγγραφα τῆς Ξηροποτάμου καὶ τῆς Μεγίστης Λαύρας, ἡ ὀνομασία «γῆ τῆς Σκορίβιτzas» δὲ φαίνεται νὰ εἶναι παλαιότερη τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τῆς Π' ἑκατονταετίας. Π' αὐτὸ τὸ λόγο ἡ ὑποτιθέμενη ἀφιέρωσή της

24. *Archives de l'Athos VIII, Actes de Lavra II*, ἔκδ. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos καὶ Denise Papachrysanthou, Παρίσι 1977, ἀφ. 91, III, στ. 152.

25. *Actes de Lavra II*, ἀφ. 91, III, στ. 176-178.

26. *Actes de Lavra II*, ἀφ. 109, στ. 840.

27. Πρβλ. *Actes de Lavra II*, 97 καὶ 222.

28. *Actes de Lavra IV*, 74-75 (χάρτης).

29. Σχετικὰ μὲ τὸν ὄρο *πυρηνικὴ οἰκογένεια*, βλ. Λαΐου-Θωμαδάκη, *Ἡ ἀγροτικὴ κοινωρία*, 101-149.

στη μονή Ζωγράφου λίγα χρόνια μετά το θάνατο του Κωνσταντίνου Τζυμτέα το 1283 έγχειρει εὐλογες ὑποψίες ἀναφορικά μὲ τὴ γνησιότητα τοῦ χαμένου σήμερα πρακτικοῦ τοῦ *Τζυμτέος ἐκείνου καὶ τοῦ Ἀμνοῦ*, τὸ ὁποῖο μνημονεύεται στὸ ἐκδιδόμενο ἀπὸ μᾶς ἔγγραφο ἀρ. 1 τοῦ 1392.

2. Ἡ «γῆ τῆς Σκοριβίτζας», πρέπει νὰ ἦταν ὁπωσδήποτε ἓνα πολὺ ἀσήμαντο κτήμα, ἢ ἔκταση τοῦ ὁποίου, ἀν καὶ ἀγνωστη, μᾶλλον θὰ ἦταν ἀρκετὰ μικρὴ. Ἄν κρινούμε μάλιστα ἀπὸ τὴ φράση *τὴν τοιαύτην οὖν πλανηρὴν τὴν λεγομένην Σκοριβίτζαν*, ἢ ὁποία ἐμφανίζεται στὴν πράξη περὶ τοῦ Θεοδώρου Βλανδημηρίου³⁰, τὸν καιρὸ τῆς ὑποτιθέμενης «ἐπαναφιέρωσός της» στοὺς Ζωγραφεῖτες ἢ «γῆ τῆς Σκοριβίτζας» μᾶλλον ἤδη ἀποτελοῦσε βοσκοτόπο. Ὁ ὄρος *πλανηρὴ ἢ πλανηρὰ* στὰ σημερινὰ βουλγαρικά καὶ σερβικά σημαίνει βουνό, ἢ ἀρχικὴ σημασία του ὁμοῦ σχετιζόταν μὲ τὰ ὄρεινά ἢ ἡμμορεινὰ βοσκοτόπια, καὶ αὐτὸ μαρτυρεῖται ἀνάγλυφα ἀπὸ τὴ χρῆση τῆς λέξεως σὲ ἓνα ἔγγραφο τῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ ἔτους 1184 ἀναφερόμενο στὸν ποιμενικὸ πληθυσμὸ τοῦ θέματος Μογλενῶν³¹.

Πῶς καὶ πότε ὁμοῦ ἢ Σκοριβίτζα κατέληξε στὰ χέρια τῶν μοναχῶν τῆς Ζωγράφου; Σύμφωνα μὲ τὸ ἔγγραφο ἀρ. 1, τὸ *terminus ante quem* ἀναμφίβολα εἶναι τὸ ἔτος 1392. Κατὰ τὴ δὲ πράξη ἀρ. 2B, ὁ ἀφιερωτὴς τῆς Σκοριβίτζας ἦταν ἓνας εὐγενῆς ὀνόματι Θεόδωρος, ὁ ὁποῖος ἄκουε στὸ τυπικὰ σλαβικὸ ἐπώνυμο Βλανδημηρίου³². Ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς χάρισε τὴ Σκοριβίτζα στὴ μονή Ζωγράφου ὡς ἀντίτιμο γὰ τὴν ἀπόκτηση ἐνὸς ἀδελφάτου στὸ ἐν λόγῳ μοναστικὸ ἴδρυμα. Ἡ ἀκριβὴς ἡμερομηνία τῆς ἀφιέρωσης ὁμοῦ παραμένει ἀδύνη, διότι τὸ συμβόλαιο περὶ τῆς ἀγορᾶς τοῦ ἀδελφάτου, τὸ ὁποῖο οἱ Ζωγραφεῖτες ἐξέδωσαν πρὸς ὄφελος τοῦ Θεοδώρου, σώζεται σὲ ἀντίγραφο πού δὲ φέρει οὔτε ὑπογραφές οὔτε ἡμερομηνία. Περιέχει, ὡστόσο, ὀρισμένες λίαν ἐνδιαφέρουσες λεπτομέρειες: τὸ κείμενο δηλώνει ἀπεριφραστα πῶς ὁ Θεόδωρος Βλανδημηρίου ναὶ μὲν πλήρωσε τὸ ἀδελφάτο του μὲ τὴ Σκοριβίτζα, ἀλλὰ ἡ γῆ αὐτὴ εἶχε ἀπλῶς περιπέσει στὰ χέρια του, χωρὶς ποτὲ νὰ παύσει νὰ εἶναι κτήμα τῆς μονῆς Ζωγράφου: *ἐπεὶ καὶ αὐτὸς [...] εἰσεβέστατος καὶ φιλόχρηστος μᾶλλον καὶ φιλομόναχος ἐποίησεν καὶ ἀφιερῶσ[ε] [...] Σκοριβίτζαν ἣν εἶχονεν καὶ πρώην διὰ σεπτῶν χρυσοβουλιῶν καὶ δικαιοματίων*

30. Βλ. τὴν παρατιθέμενη πῶ κάτω ἔκδοση τῶν ἐγγράφων, ἀρ. 2B, στ. 26.

31. Βλ. *Archives de l'Athos V, Actes de Lavra I*, ἔκδ. P. Lemerle, A. Guillou καὶ N. Svoronos μετὰ τὴ συνεργασία τῆς Denise Papachrysanthou, Παρίσι 1970, ἀρ. 66, στ. 1, 6, 7, 8, 14, 15-16 (πρβλ. καὶ *Appendice II*, 47). Γιὰ ἀνάλυση αὐτοῦ τοῦ ὑλικοῦ, βλ. Κ. Παυλιανάκωφ, *Μερικὲς παρατηρήσεις σχετικά μὲ τὴ βυζαντινὴ φεουδαρχία μὲ βάση τὴς ἐνδείξεις ὀρισμένων ἐγγράφων ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῆς μονῆς Μεγίστης Λαύρας στὸν Ἄθωνα*, *Δίπτυχα* 6 (1994-1995), 254-256.

32. Βλ. τὴν παρατιθέμενη πῶ κάτω ἔκδοση τῶν ἐγγράφων, ἀρ. 2B, στ. 18 καὶ 23-29.

πολλήν [...] εἰς τὰς χεῖρας τούτου ἐνέπεσον μὴ εἰδῶτος αὐτοῦ τὴν τοιαύτην οὖν πλανητήν τὴν λεγομένην Σκορηβήτζαν [...]

³³.

Ἄξιζει νὰ σημειωθεῖ, ὅμως, ὅτι τὸ ἴδιο ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ μὲ τὴν ἀφιέρωση μιᾶς γῆς στὴν περιοχὴ τοῦ κάστρου τῶν Σερρών, μὲ τὴν ὁποία ὁ βυζαντινὸς ἀξιωματοῦχος Βρυέννιος Λάσκαρης ἐπίσης ἀγόρασε ἓνα ἀδελφάτο στὴ Ζωγράφου. Τὸ συμβόλαιό του μὲ τοὺς Ζωγραφίτες εἶναι τὸ ἔγγραφο ἀρ. 2Α πού ἐκδίδουμε. Ὅπως ἤδη εἰπώθηκε, τὸ σωζόμενο ἀντίγραφο αὐτῆς τῆς πράξεως εἶναι καταχωρισμένο πάνω στὸ ἴδιο φύλλο χαρτί καὶ ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὸ ἀδελφατάριο συμβόλαιο τοῦ Θεοδώρου Βλανδημηρίου. Στὸ σημεῖο αὐτὸ εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι τὰ δύο κείμενα δείχνουν πολλὲς ὁμοιότητες μεταξύ τους καὶ οὐσιαστικά ἀκολουθοῦν τὸ ἴδιο γραμματειακὸ πρότυπο. Ἔτσι, στὸ ἔγγραφο τοὺς περὶ τοῦ Βρυεννίου Λάσκαρη, οἱ μοναχοὶ τῆς Ζωγράφου τονίζουν πῶς ἡ γῆ, μὲ τὴν ὁποία αὐτὸς πλήρωσε τὸ ἀδελφάτο του, εἶχε ἀποσπασθεῖ ἀπὸ τὸ μοναστήρι τοὺς λόγῳ τῆς ἀμελείας τους: *τὴν ἦν εἶχομεν καὶ πρόην πλησίον τοῦ κάστρου Σερρών, ὅση καὶ ἔστιν μετὰ περιβόλον καὶ ὁ[.....] ἦτις, τοῦ καιροῦ παραρρέντος ἀπεσπάσθη ἐξ ἀμελείας ἡμῶν, καὶ εἰς τὰς χεῖρας τούτου ἐνέπεσον τὸν τοιαύτην ὁ[...]* ἀφιερῶν πρὸς ἡμᾶς αὐτῶν εἶναι αὐτὸν ἓνα τῆς ἡμῶν ἀδελφότητος³⁴.

Ἡ στερεότυπη δήλωση τῶν δύο ἐγγράφων, ὅτι οἱ δύο ἀδελφατάριοι οὐσιαστικά ἐπέστρεφαν στὴ Ζωγράφου κτήματα πού αὐτὴ κατεῖχε ἀπὸ παλαιά, ἔχει δύο πιθανὲς ἐξηγήσεις:

1) Τὸ μοναστήρι ὄντως εἶχε χάσει τὸν ἔλεγχο τῶν ἐν λόγῳ κτημάτων, καὶ αὐτὸ μᾶλλον πρέπει νὰ συνέβη ἕξαιτίας τῆς σερβικῆς κατάκτησης τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας στὰ 1345-1371.

2) Ἡ κυριότητα τῶν δύο εὐγενῶν πάνω στὰ κτήματα πού περιγράφονται ἴσως δὲν ἦταν ἀπόλυτη, δηλαδὴ δὲν ἦταν *κατὰ λόγον γονικότητος*. Πιθανότατα αὐτὴ ὑπέκειτο σὲ κάποιους περιορισμούς, οἱ ὁποῖοι μᾶλλον θὰ ἀναφέρονταν, ὅπως συνηθίζοταν στὶς στρατιωτικὲς *πρόνοιες*, στὸ δικαίωμα τῶν κατόχων τοὺς νὰ κληροδοτοῦν καὶ νὰ ἀφιερῶνουν σὲ μοναστικά ἱδρύματα ἕκείνες τὶς ἰδιοκτησίες τοὺς πού δὲν ἀποτελοῦσαν *γῆ γονική*³⁵. Δηλώνοντας ὅτι τὸ ἀντίτιμο τῶν δύο ἀδελφάτων οὐσιαστικά ἀνήκε στὸ μοναστήρι τοὺς ἀπὸ πολὺ παλαιά, οἱ Ζωγραφίτες δὲν ἀποκλείεται νὰ προσπαθοῦσαν νὰ ἀποφύγουν τοὺς νομικοὺς καὶ φορολογικοὺς περιορισμοὺς τοὺς σχετιζόμενους μὲ τὴ μεταβίβαση σὲ τρίτο πρόσωπο, πού ἐνδεχομένως βάραιναν τὰ ἐν λόγῳ κτήματα.

33. Βλ. τὴν παρατιθέμενη πρὸ κάτω ἔκδοση τῶν ἐγγράφων, ἀρ. 2Β, στ. 23-26.

34. Βλ. τὴν παρατιθέμενη πρὸ κάτω ἔκδοση τῶν ἐγγράφων, ἀρ. 2Α, στ. 5-7.

35. Ὡς πρὸς τὸ θέμα αὐτό, πρβλ. Λαΐου-Θωμάδακη, *Ἡ ἀγροτικὴ κοινωνία*, 192-293.

Ἡ πράξις περὶ τοῦ Βρυεννίου Λάσκαρη εἶναι ἐπίσης ἀχρονολόγητη, ἀλλὰ τὸ ὄνομά του δὲν εἶναι παντελῶς ἄγνωστο. Εἶναι βέβαιο ὅτι τὸ 1355 αὐτὸς ὑπέγραψε ἓνα πρακτικὸ γιὰ τὰ κτήματα τῆς Μεγίστης Λαύρας στὴ Λήμνο: *οἱ δοῦλοι τοῦ κραταιοῦ καὶ ἀγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως [...] Λάσκαρις*³⁶. Τὸ δὲ 1361 ὁ ἴδιος μνημονεύεται σὲ πρακτικὸ τοῦ Γεωργίου Συναδηνοῦ Ἄστρα ὡς παραλήπτης ἑνὸς βασιλικοῦ προστάγματος τοῦ 1354: *παρεδόθη καὶ ἑτέρα γῆ ἐν τῇ αὐτῇ τοποθεσίᾳ διὰ θεῖον καὶ προσκνητοῦ προστάγματος ἀπολυθέντος πρὸς Λάσκαριν τὸν Βρυέννιον*³⁷. Οἱ ἐκδότες τοῦ ἀρχείου τῆς Μεγίστης Λαύρας εἰκάζουν ὅτι μᾶλλον πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο πού, σύμφωνα μὲ τὸν Ἰωάννη Καντακουζηνό, τὸ 1327 μὲ ἐντολὴ τοῦ Ἀνδρονικοῦ Β' μετέφερε στὴ Λήμνο, τὴ Θάσο καὶ τὴ Λέσβο δύο χιλιάδες Κουμάνους ἀπὸ τὴ Θράκη³⁸. Κατὰ συνέπεια, στὰ 1354-1355 ὁ ἀπογραφεὺς καὶ *δοῦλος* τοῦ αὐτοκράτορα Βρυέννιος Λάσκαρης πρέπει νὰ κόντευε τὰ ἐξήντα, ὅποτε θεώρησε σκόπιμο νὰ μερμηγήσει γιὰ τὸ ἐπερχόμενο γῆρας καὶ ἀφιέρωσε στὴ Ζωγράφου ἓνα κτήμα του κοντὰ στὶς Σέρρες, λαμβάνοντας ὡς ἀντάλλαγμα ἰσόβια «σύνταξι» ἐν εἶδει ἀδελφάτου.

Ποιά ὅμως εἶναι ἡ σχέση τοῦ βυζαντινοῦ εὐγενοῦς Βρυεννίου Λάσκαρη μὲ τὴ γῆ τῆς Σκορίβιτζας καὶ τὸν ἀφιερωτὴ τῆς, Θεόδωρο Βλανδημηρίου; Φαινομενικά, καμία. Ἡ προσεκτικὴ ἀνάγνωση τῶν ἐγγράφων, ὅμως, ἀποδεικνύει πῶς ἡ συνύπαρξις τῶν δύο συμβολαίων περὶ ἀγορᾶς ἀδελφάτων πάνω στὸ ἴδιο φύλλο χαρτὶ μπορεῖ νὰ μᾶς δώσει κάποια ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα ἀναφορικά μὲ τὴν κοινωνικὴ θέση τοῦ κατὰ τὰ ἄλλα παντελῶς ἄγνωστου Θεοδώρου Βλανδημηρίου. Καὶ τὰ δύο ἔγγραφα ἀρχίζουν μὲ τὴν πανομοιότυπη φράσι: *θεῖω κοινήθεις ζήλω ὁ πανευγενέστατος καὶ συνετώτατος κῆρ* (ἔπεται τὸ ὄνομα), ἀλλὰ στὴν περίπτωσι τοῦ Θεοδώρου τὸ πρῶτο συστατικὸ τοῦ *πανευγενέστατος*, δηλαδὴ τὸ *παν*, ἐνῶ ἀρχικὰ εἶχε γραφεῖ, πιθανότατα ὑπὸ τὴν ἐπίδρασι τῶν τύπων πού ἐπικρατοῦν στὴν ὑπερκείμενη πράξις περὶ τοῦ Βρυεννίου Λάσκαρη, στὴ συνέχεια ἀπαλείφθηκε καὶ σβήσθηκε μὲ μελάνι. Τὸ γεγονός αὐτὸ μαρτυρεῖ πῶς ὁ ἀντιγραφεὺς εἶχε στὴ διάθεσί του πρότυπο, σύμφωνα μὲ τὸ ὅποιο ὁ Βλανδημηρίου ἦταν μόνον *εὐγενέστατος καὶ συνετώτατος*, δηλαδὴ ὑστεροῦσε ὡς πρὸς τὴν κοινωνικὴ θέση του ἐν συγκρίσει μὲ τὸ Λάσκαρη. Παρὰ δὲ ταῦτα, σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ συμβολαίου τοῦ ὁ Θεόδωρος ἀποκαλεῖται «ἐνδοξότατος»³⁹, ὅποτε γίνεται σαφές ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ τὸν πρόκριτο ἑνὸς χωριοῦ, ἀλλὰ γιὰ ἄτομο πού ἴσως σχετιζόταν μὲ τὴ σερβικὴ

36. *Archives de l'Athos X, Actes de Lavra III*, ἔκδ. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos καὶ Denise Papachrysanthou, Παρίσι 1979, ἀρ. 136, στ. 160-161.

37. *Actes de Lavra III*, ἀρ. 139, στ. 67-68.

38. *Actes de Lavra III*, 60.

39. Βλ. τὴν παρατιθέμενη πῶς κάτω ἔκδοσι τῶν ἐγγράφων, ἀρ. 2B, στ. 23.

στρατιωτική άριστοκρατία του δεύτερου ήμισους του ΙΔ' αιώνα. Η υπόθεση αυτή βαιούζεται τόσο στον άσαφη προοδιορισμό «ένδοξότατος», όσο και σέ πρόσθετες μαρτυρίες περὶ του νομικού πλαισίου τῆς «γῆς τῆς Σκοριβιτζας», οί όποιοις προέρχονται από τό άρχείο τῆς μονῆς Χιλανδαρίου.

Περί τό έτος 1300 ό άπογραφείς του θέματος Θεσσαλονίκης Δημήτριος Άπελμενές⁴⁰ είχε άπολύσει προς όφελος τῆς μονῆς Χιλανδαρίου ένα έκτενές πρακτικό, τό έλληνικό πρωτότυπο του όποιου δέ σώζεται. Τό έγγραφο αυτό μάς είναι γνωστό από μία σερβική μετάφραση των μέσων του ΙΔ' αιώνα, ή όποία άπόκειται στο χιλανδαρινό άρχείο⁴¹. Στην περίπτωση αυτή, ιδιαίτερας σημασίας για μάς είναι ή ρητή δήλωση του έν λόγω πρακτικού ότι στο χωριό Κοντογρίκου εύρίσκετο ή *προνοία* κάποιου Σκόρη, από την όποία, ακολουθώντας τις προσαγές του Άνδρονίκου Β', ό Άπελμενές απέσπασε πέντε οικογένειες παρόικων και τους παρέδωσε στη μονή Χιλανδαρίου. Η πληροφορία περὶ του Σκόρη έχει σχολιασθεί από τη Mirjana Živojinović, ή όποία άποκαλεί τον αίνιγματικό αυτό προνοιάριο στρατιώτη και «γνωστό πρόσωπο»⁴². Τό άτομο αυτό, όμως, δέν εμφανίζεται πουθενά άλλου στα ἤδη εκδεδομένα βυζαντινά άρχεία του Άγίου Όρους, όθεν είμαστε ύποχρεωμένοι νά άποδεχθούμε την παλαιότερη άποψη του VI. Mošin -ότι πρόκειται για πρόσωπο παντελώς άγνωστο⁴³.

Τό πρόβλημα με τό παράξενο όνομα Σκόρης σίγουρα άνακύπτει έξατίας τῆς μεταγλώττισης του μεσαιωνικού σλαβικού κειμένου στα γαλλικά και τά σερβικά. Τηρουμένων των αναλογιών, ή M. Živojinović εύλογα άκολούθησε τό γνωστό φιλολογικό κανόνα κατά τον όποιο, όταν άποδίδονται στις σύγχρονες εύρωπαϊκές γλώσσες τά μεσαιωνικά σλαβικά όνόματα προσώπων χάνουν τις πτωτικές καταλήξεις τους. Έτσι τό όνομα έγινε Skor στα σερβικά και Skorès (τουτέστιν Σκόρης) στα γαλλικά, άποκαταστάθηκε δηλαδή ένας ύποθετικός τύπος έλληνικής όνομαστικής ένικού, ό όποιος ώστόσο δέ μαρτυρείται ούτε στο κείμενο του πρακτικού, ούτε στα άλλα εκδεδομένα άρχεία του Άγίου Όρους. Άκριβώς γι' αυτό τό λόγο ή γαλλική μετάφραση του σερβικού πρακτικού στον πρόσφατο πρώτο τόμο τῆς κριτικής έκδοσης του χιλανδαρινού άρχείου άποβαίνει άκρωσ παραπλανητική. Τό

40. Σχετικά με τό Δ. Άπελμενέ, πρβλ. *Actes de Lavra II*, όφ. 83, 90, 91, 93, 94 και 97 (κυρίως τά σχόλια σέ αυτά τά έγγραφα).

41. *Archives de l'Athos XX, Actes de Chilandar I*, έκδ. Mirjana Živojinović, Vasiliki Kravari και Ch. Giros, Παρίσι 1998, 289-297, Appendice II.

42. *Actes de Chilandar I*, 44 και Appendice II, στ. 205-216· Mirjana Živojinović, *Istorija Hilandara I. Od osnivanja manastira 1198. do 1335. godine*, Βελιγράδι 1999, 149: *koji su do tada pripadali proniji izvesnog Skora*.

43. Βλ. Mošin, *Akti*, 212 και σσημ. 43. Βλ. επίσης 196 και 202.

ολαβικό πρωτότυπο, όπως τὸ ἐξέδωσε τὸ 1939 ὁ VI. Mošin, ἔχει ὡς ἑξῆς: 8 селе Коньдогрицѣ, вѣдъ прониѣ Скороѣвѣ повѣле вѣдъ царя вѣдрѣвати се 8 томъ селе⁴⁴. Ἐξαιτίας τῆς πολυσυμίας τοῦ ἐπιθετικοῦ προσδιορισμοῦ *Скороѣвѣ*, ὁ ὁποῖος ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὸ γραμματικὰ ὀρθὸ ἐπιθετικὸ παράγωγο τοῦ ὀνόματος Σκόρη *Скореѣ* (= «Σκόρειος» σὲ γενικὴ ἐνικὴ γένουσι θηλυκοῦ), ἡ μετάφραση αὐτοῦ τοῦ χωρίου στὰ ἑλληνικὰ μπορεῖ νὰ εἶναι ὄχι μόνον *ἐν τῷ χωρίῳ Κοντογρίκου, ἐκ τῆς προνοίας τοῦ Σκόρη, διέταξε ὁ βασιλεὺς ἀποσπᾶσαι ἐν τῷ χωρίῳ αὐτῷ*, ἀλλὰ καὶ *ἐν τῷ χωρίῳ Κοντογρίκου, ἐκ τῆς προνοίας τοῦ Σκορίβα, διέταξε ὁ βασιλεὺς ἀποσπᾶσαι ἐν τῷ χωρίῳ αὐτῷ*.

Μὲ ἄλλα λόγια, λαμβάνοντας ὑπόψη μας ὅσα ἤδη ἐκθέσαμε περὶ τῆς οἰκογένειας Σκορίβα σὲ σχέση μετὰ τὰ χωριά Σελᾶδα καὶ Συμεών, μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε πὼς στὰ 1300 οἱ πάροικοι τῆς Μεγίστης Λαύρας μετὰ τὸ ὄνομα Σκορίβα ὀπωδῆποτε δὲν ἦσαν ἄσχετοι πρὸς τὸ στρατιωτικὸ κτῆμα τοῦ Σκόρη ἢ Σκορίβα στὸν πλησιόχωρο οἰκισμὸ Κοντογρίκου. Εἶναι σχεδὸν βέβαιο ὅτι ποτὲ δὲ θὰ μάθουμε περισσότερες λεπτομέρειες ὡς πρὸς τὴν σχέση τους αὐτή, αὐτὸ πού ὅμως ἔχει σημασία στὴν προκειμένη περίπτωση εἶναι τὸ γεγονός ὅτι πολὺ κοντὰ στὴ «γῆ τῆς Σκορίβιτζας», ἤδη ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ ΙΔ' αἰῶνα ἐντοπίζεται βυζαντινὸ στρατιωτικὸ κτῆμα μετὰ τὸ ἴδιο περίπου ὄνομα.

Τὰ ἔγγραφα ἀρ. 2Α καὶ 2Β, ἂν καὶ γραμμένα ἀπὸ διαφορετικὰ χέρια, ἀναφέρουν ὡς ἡγούμενο τῆς μονῆς Ζωγράφου κάποιον μοναχὸ ὀνόματι Παῦλο, συνοδουμένο σὲ κάθε περίπτωσι ἀπὸ διαφορετικοὺς Ζωγραφίτες, ἐκ τῶν ὁποίων μόνον κάποιος Κάλλιτος ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὰ δύο κείμενα. Δημιουργεῖται ἔτσι ἡ ἐντύπωση ὅτι τὰ δύο συμβόλαια ἀγορᾶς ἀδελφάτων εἶναι περίπου σύγχρονα. Ἄν, σύμφωνα μετὰ ὅσα ἐκθέσαμε πιὸ πάνω, δεχθούμε ὡς *terminus post quem* γιὰ τὸ ἀδελφάτο τοῦ Βρυνενίου Λάσκαρη τὸ ἔτος 1360 ἢ 1361, τότε τὸ πρόσθετο συμβόλαιο τοῦ Θεοδώρου Βλανδημηρίου πρέπει νὰ συντάχθηκε τὸ πολὺ μία δεκαετία ἀργότερα καὶ ὀπωδῆποτε ἀρκετὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ ἔγγραφο ἀρ. 1 τοῦ 1392, μετὰ τὸ ὁποῖο τὰ δικαιώματα τῶν Ζωγραφιτῶν πάνω στὴ «γῆ τῆς Σκορίβιτζας» λαμβάνουν ὀριστικὴ ἐπικύρωση.

Τὸ κύριο συμπέρασμα αὐτῆς τῆς σύντομης ἀναδίφησης στὸ μεσαιωνικὸ ἀρχεῖο τῆς μονῆς Ζωγράφου εἶναι ἡ διαπίστωση πὼς ἡ ἀποψή μας περὶ τῆς παρουσίας εὐγενῶν Βυζαντινῶν καὶ Σλάβων στὸ ἴδρυμα, ἔτσι ὅπως τὴ σχολιάσαμε στὴν πρόσφατη μονογραφία μας γιὰ τοὺς εὐπατρίδες στὸ Ἅγιον Ὄρος κατὰ τοὺς μέσους χρόνους⁴⁵, ὀφείλει νὰ δεχθεῖ σοβαρὰς τροποποιήσεις. Καὶ τοῦτο γιὰτὶ μέχρι στιγμῆς ἦταν γνωστοὶ μόνον δύο ἐπιφανεῖς Σλάβοι πού προσέφεραν δωρεὰς στὴ

44. Mošin, *Akti*, 212, σσ. 443-445.

45. C. Pavlikianov, *The Medieval Aristocracy on Mount Athos*, Σόφια 2001, 161-164.

μονή Ζωγράφου· ὁ κτίτωρ Branislav, ὁ ὁποῖος ἀνήγειρε καινούργια ἐκκλησία στὸ μοναστήρι λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 1372⁴⁶, καὶ ὁ ἐπιτέρονος τοῦ βούλγαρου τσάρου Ἰωάννη Ἀλεξάνδρου, Stracimir, ὁ ὁποῖος τὸ 1344 ἀφιέρωσε στὴ Ζωγράφου τὸ χωριὸ Μαριμάρι (κοντὰ στὸ Στριμόνα) καὶ ἔλαβε ἐπίσημη ἐπικύρωση τῆς δωρεᾶς του ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Ε΄ Παλαιολόγο⁴⁷. Σὲ αὐτοὺς τώρα προστίθενται ἄλλοι δύο –ὁ δοῦλος τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα Βρυέννιος Λάσκαρης καὶ ὁ Θεόδωρος Βλανδημηρίου. Ὁ πρῶτος σίγουρα ἦταν ἐκπρόσωπος τῶν μέσων κοινωνικῶν στρωμάτων τῶν βυζαντινῶν ἐπαρχιακῶν ἀριστοκρατῶν, ἀλλὰ οἱ οἰκονομικὲς δυνατότητές του πρέπει νὰ ἦταν κατὰ πολὺ ὑποδεέστερες ἐν συγκρίσει μὲ ἐκεῖνες τοῦ Branislav καὶ τοῦ Stracimir. Ὁ δὲ Θεόδωρος Βλανδημηρίου πρέπει νὰ σχετιζόταν μὲ κάποιον ἀπὸ τὶς χαμηλὲς βαθμίδες τῆς ἐπαρχιακῆς στρατιωτικῆς ἀριστοκρατίας. Δὲ γνωρίζουμε ἂν ἦταν Σέρβος ἢ Βούλγαρος, ἀλλὰ εἶναι πολὺ πιθανὸ ἢ Σκορπιβίτσα νὰ περιῆλθε στὰ χέρια του ἐξαιτίας τῆς ραγδαίας ἐξάπλωσης τῆς σερβικῆς κυριαρχίας στὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία μετὰ τὸ 1345. Ἡ εἰκασία μας αὐτὴ βασιζέται κυρίως στὸ ἐπώνυμο τοῦ Θεοδώρου. Ματυρίες προερχόμενες ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῆς Μεγίστης Λαύρας φανερῶνουν πὼς ἀνάμεσα στοὺς Σλάβους τῆς Χαλκιδικῆς συνηθίζοταν κυρίως τὸ ὄνομα Βλάδος⁴⁸. Γνωρίζουμε ἐπίσης ἐκ πείρας ὅτι τὸ ἀμιγῶς σλαβικὸ Βλαδίμηρος ἀποτελοῦσε πάντα ξένο στοιχεῖο γιὰ τὸν εὐρύτερο ἀγροτικὸ περίγυρο τοῦ Ἁγίου Ὅρους. Κατὰ συνέπεια, ὁ Θεόδωρος Βλανδημηρίου δὲν πρέπει νὰ ἦταν ντόπιος καὶ τὸ πιθανότερο εἶναι νὰ ἦλθε στὴ Χαλκιδικὴ μὲ τὰ σερβικὰ στρατεύματα περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΔ΄ αἰώνα.

46. *Actes de Zographou*, 105-106, ἀρ. 46, στ. 8-19. Πρβλ. G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, Βερολίνο 1958, 206· *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit* (= *PLP*), I-XII, ἔκδ. E. Trapp, Βιέννη 1976-1995, ἀρ. 19811· Pavlikianov, *The Medieval Aristocracy*, 163-164.

47. *Actes de Zographou*, 87-88, ἀρ. 36. Πρβλ. Ph. Malingoudis, *Die mittelalterlichen Inschriften der Hämus-Halbinsel. I. Die bulgarischen Inschriften*, Θεσσαλονίκη 1979, 87· V. Gjuzev, *Bulgarien zwischen Orient und Okzident. Die Grundlagen seiner geistigen Kultur vom 13. bis zum 15. Jahrhundert*, Βιέννη - Κολωνία - Βαϊμάρη 1993, 107· *PLP*, ἀρ. 26.861· Pavlikianov, *The Medieval Aristocracy*, 164.

48. *Actes de Lavra IV*, 236.

ΚΡΙΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΑ (SIGLA)
ΤΗΣ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΤΩΝ ΕΓΓΡΑΦΩΝ

« »	= γράμματα διαγραφέντα ἀπὸ τὸ γράφει
< >	= γράμματα ὀβελιστέα
()	= ἀνάλυση συντομογραφίας
[...]	= γράμματα ἐξίτηλα καὶ μὴ ἀναγνωσθέντα, ὁ ἀριθμὸς τῶν ὁποίων ἀντιστοιχεῖ στὸν ἀριθμὸ τῶν τελειῶν
[... 35-40 ...]	= γράμματα ἐξίτηλα καὶ μὴ ἀναγνωσθέντα, ὁ ἀριθμὸς τῶν ὁποίων ὑπολογίζεται κατὰ προσέγγιση
{ }	= γράμματα παραλειφθέντα ἀπὸ τὸν γράφει, ἀλλὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὴ σωστή κατανόηση τοῦ κειμένου
...	= γράμματα ἢ ἀνάγνωση τῶν ὁποίων εἶναι ἀμφίβολη
—	= προσθήκες στὸ ἀρχικὸ κείμενο

Ἄρ. 1 (γράμμα, στ. 32) 1392.

Ἐκδίδεται βάσει μικροτανίας τοῦ Κεντρικοῦ Κρατικοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου τῆς Βουλγαρίας - CDIA, KMF 18, ἀρ. καταλόγου 943, μικροτανία ἀρ. 322, στὸ ἀρνητικὸ τῆς ὁποίας διακρίνονται πρόσθετες δέλτοι μὲ τὶς ἀκόλουθες ἐπιγραφές: 1) Zograf 142, 2) Dokumenti slavnjanski i grücki, neizdadeni (ἀνέκδοτα σλαβικά καὶ ἑλληνικά ἐγγράφα).

† Ἐφθασ(ε) μὲν ἐξα[μ... 55-60 ...] ||² καὶ τροπαιοφόρου [Γεωργίου ... 45-50 ...] ||³ γῆν τὴν λεγομένην Σκοριβιτζαν [... 35-40 ...] ||⁴ ὡς δηλῆ τὸ αὐτῶν χρυσοβούλλιον ἀπὸ προσκυνητοῦ [... 25-30 ...] ||⁵ καὶ ἀγίῳ βασιλεῖ. Εἶχον δὲ τὴν ῥηθείσαν ταύτην γῆν τὴν εἰς τὴν Σκοριβιτζαν ... 15-20 ...] ||⁶ ζῶων αὐτῶν, χέρσον οὔσαν καὶ ἀνε-
νέργητον χρόνων οὖν ἤδη συχ[ῶν ... 15-20 ...] ||⁷ οὐδὲ βραχὺς ἄχρι καὶ ποῦ δεῦρο περὶ αὐτῆς δηλονότι τῆς γῆς, λόγος [... 15-20 ...] ||⁸ οἱ μοναχοὶ ταύτην ἀνενοχλήτως τὸ παρὰ παν[τ]ὸς ἀταράχως. Ἄρτι [... 15-20 ...] ||⁹ [ε]ρατείας τινὲς τὴν τοιαύ[την] γῆν ... 10-15 ...] μνοι παραγ[... 15-20 ...] ||¹⁰ ῥηθείσις σεβασμίας μ(ον)ῆς ἐμ[... 5-10 ...] αὐτῶν [... 15-20 ...] ||¹¹ ἄροτριᾶν τὴν γῆν ταύτην παραχορῶν, ὡς ὑποκειμένην ἐμοὶ Θεοῦ [... 15-20 ...] ||¹² καὶ δεκατίας καὶ ὅσα ἔθος ἐξ αὐτῆς βουλόμενος λαμβά-
νειν, οἱ περὶ τὴν τοιαύ[την] τοῦ Ζω] ||¹³ γράφου σεβασμίαν μονήν, οὐκ ἀνεκτὴν ἤγησαντο τὴν ζημίαν. Καὶ ἐντυχόντες ἐμοὶ [... 5-10 ...] ||¹⁴ μηρῶ, τὰ τῆς τοιαύτης γῆς δίκαια ἐνεκαλοῦντο. Ἐμοῦ κατέχοντος αὐτὴν [... 10-15 ...] ||¹⁵ ὡς εὐεργεσίαν διῆθεν ἀυθεντικὴν καὶ τοῖς μοναχοῖς ταύτην μηδὲλως παρ[... 10-15 ...] ||¹⁶ οὔτ(ω) συγχῶς

μοι επέκειντο και ταύτης μηδ' ἄκροι ὧσιν τὴν κατάληψιν παρὰ [... 10-15 ...] ||¹⁷ βουλομένων εἰς τὸν καθολ(ι)κὸν και μέγαν αὐθέντην ἀναδραμεῖν και ἔμφαν[... 15-20 ...] ||¹⁸ δικαιοτήρια γράμματα, και τὴν ταύτης ζήτησιν ὡς δυνατὸν ποιείσαι, και αὐτὸς τὴν τοι[ού]||¹⁹των μοναχῶν ἑώρακε(ν) ἔνστα(σιν), και μάλιστα ἀκηκούς ὡς εὐποροῖεν οὔτοι και δικαιο[τηριῶν] ||²⁰ γραμμάτων, και ἔκ[α]λαι αὐτῆς νεμομένων, τῶς ἐζήτησα ἰδεῖν και τὰ [τοιαῦτα δικαιο]||²¹τήρια γράμματα, ἐνεφάνησαν ἡμῖν χρυσόβουλλ(ον) περι πλειόνων ἔχων ὑποθέσεων [... 5-10 ...] ||²² αὐτῆς (μὲν) ἀλλὰ δὴ και πρακτικὸν τοῦ Τζυμπέος ἐκείνου κ(αι) τοῦ Ἄμνοῦ. Ὅθεν και αὐτὸς και [... 5-10 ...] ||²³ δίκαια και τὴν τοῦ Θ(εο)ῦ ἀγανάκτησιν, ἦν ἄδικοι και ἄρπαγες και πλεονέκται [... 10-15 ...] ||²⁴ και μάλιστα φοβηθεῖς και τὴν τοῦ καθολι(κ)οῦ και μ(ε)γ(ά)λλ(ου) αὐθέντου ἀγανάκτησιν, καταλιμπάνω [αὐτοῖς] τὴν ῥηθείσαν ||²⁵ γῆν, τὴν λεγομένην Σκορίβητζαν, ἦντινα ἔχωσιν ἔκπαλαι και μέχρι τοῦ νῦν διὰ σεπτῶν χρυσο||²⁶βούλλ(ων), ἵνα και αὐθις ὡς και πρόων κατέχειν, ἀπάρτι κ(αι) εἰς τὸν ἐξῆς χρόν(ων), εἰρηνικός τε και ἀταράχ[ω]ς ||²⁷ και ἀντιστρέφω ἤδη πρὸς αὐτούς, και ἦν ἔλαβον ἀρτί(ως) τρόπῳ δυναστικῶ δεκατίαν, ἀγνοῶν τὰ τῆς τοιαύ(της) ||²⁸ μονῆς καθ(ὡς) και προέφην δίκαια. Διὰ τοῦτο γέγονε και τὸ παρὸν ἐξ ἔμοῦ γράμμα, και ἐπεδόθη τῇ ||²⁹ σεβασμιά βασιλικῇ μονῇ τοῦ ἁγίου μεγαλομάστρου κ(αι) τροπαιοφόρου Γεωργ(ίου) τῇ ἐπι[κεκλημένη] τοῦ [Ζωγράφου] ||³⁰ εἰς ἀνενοχλήσιαν, και ἀσφάλειαν τῶν ἐ(ν) αὐτῇ δικαιομ(ά)τ(ων) μη ἔχόντων ποτέ, τῶν [... 10-15 ...] ||³¹ ἢ αὐτὸς ἐγὼ, τὸ παρὰπαν αὐτοῖς ἐν τῇ ῥηθείσῃ γῇ τῆς Σκορίβητζας, ἐνοχλήσαι ἢ τὸ καθόλου ἐπιβαλέσ(θα) ||³² διὰ τοῦτο ὑπεγράφη και τὸ παρ(ὸν) οἰκειοχείριος ἐμοὶ γράμμα, και ἐπεδόθη αὐτοῖς. Μηνὶ ὀκτω<τε>βρίῳ, ἰν(δικτιῶνος) α' ||³³ τῷ ἑξάχιλιοστῷ ἔννακοισιοστῷ πρώτ(ῳ) ἔτη τρέχοντι. †

Ἄρ. 2

Ἐκδίδεται βάσει μικροταινίας τοῦ Κεντρικοῦ Κρατικοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου τῆς Βουλγαρίας - CDIA, KMF 18, ἀρ. καταλόγου 943, μικροταινία ἀρ. 322, στὸ ἀρνητικὸ τῆς ὁποίας διακρίνονται πρόσθετες δέλτοι μὲ τις ἀκόλουθες ἐπιγραφές: 1) Zograf 142, 2) Dokumenti slavjanski i grčki, neizdadeni (ἀνέκδοτα σλαβικά και ἑλληνικά ἐγγραφα).

Α ἔγγραφο (γράμμα, στ. 8 και 15) ἄνευ χρονολογίας

† Θείῳ κοινηθεῖς ζήλῳ ὁ πανευγενέστατ(ος) και συνετώτατο(ς) κῆρ vacat Βορίενιος ὁ Λάσκαρις ἠθέλησε πρὸς τὴν καθ' ἡμῶς [σεβασμίαν] ||² βασιλικὴν μονὴν τοῦ ἁγίου κ(αι) ἐνδόξου μεγ(αλο)μ(άστ)ρου Γεωργ(ίου) τοῦ [τροπαιοφόρου τὴν] ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὁρει τοῦ Ζωγράφου [... 11 ...] ἀδελ||³φατάρης ἦν και ἀφιερεῖ πρὸς ἡμ(ᾶς), τὸν τῆνικαῦτα ἡγουμενεύον[τα] κῆρ Παῦλον ἱερομόναχον και τ(οῦς) γέροντας ἡμ(ῶν), τὸν τε προηγούμε[νον] ||⁴ Δομετιανὸν ἱερομόναχον, κ(αι) τὸν ἔτερον προηγούμε[νον] ἱερομόναχον Θεοδόσιον κ(αι) πν(ευμα)τικόν, κ(αι) τοῖς

λοιποῖς γέρουσι, τὸν Κάλλ[ιστ]ον κ(αι) [.....] ||⁵ κ(αι) τοῖς ἐτέροις ἀδελφοῖς, τὴν ἦν εἶχομ(εν) κ(αι) πρῶην πλησίον τοῦ κάστρου Σερρών, ὅση κ(αι) ἔστιν μετὰ περι[βόλου] κ(αι) ὁ[.....] ||⁶ ἦτις, τοῦ καιροῦ παραρυνέντος ἀπεσπάσθη ἐξ ἀμελεί(ας) ἡμῶν, καὶ εἰς τὰς χεῖρας τούτου ἐνέπεσεν τὸν τοιαύτην ὁ[... 10 ...] ἀ[π]φιερει πρὸς ἡμ(ᾶς) αὐτῶν εἶνα αὐτὸν ἕνα τῆς ἡμ(ῶν) ἀδελφότητος. Ε[π]ῆξαντ(ες) τοῖνυν καὶ ἡμεῖς τὴν τοιαύτην πρᾶξιν, ||⁸ ἦδη παραλαμβάνομ(εν) τὴν «τοιαύτην» ῥηθείσαν γῆν κ(αι) ποιῶμεν τὸ παρὸν τῆς ἀδελφότητος γράμμα πρὸς [αὐτὸν ... 21 ...] ||⁹ πρὸς ἡμ(ᾶς) ὅσα τῷ ἀδελφατάρῃ τῆς ἡμῶν μονῆς εὐθύς, καὶ ὡς κοινὸς ἀδελφὸς ὑπὲρ ἡμ(ῶν) σπουδάξ[η] ὥσ[ο]ν ... 8-10 ... ἕναν||¹⁰τίωσι τ(οῦ) μοναστ(η)ρ(ίου), κ(αι) δεφεντεύειν τὴν τοιαύτην γῆν, ἐκ παντὸς ἴσως τοῦ ταύτην βουλομένου διενολῆσαι [.....] καὶ ἀνατρέψαι ||¹² μηδενθεις τὴν τοιαύτην πρᾶξιν. Κ(αι) ἔχεν τοῦτο μονοπροσώπως ἐφ' ὄρου τῆς αὐτοῦ ζωῆς, μετὰ [δὲ τὴν αὐτοῦ] ἀποβίωσι ||¹³ ἐγγράψαι τῷ ὀνόματι αὐτοῦ τῷ ἱερῷ τῆς καθ' ἡμ(ᾶς) σεβασμίας) μονῆς βρεβίω κ(αι) μνημονεύειν αὐτὸν ἐν πάσαις ταῖς ἐσθιναῖς [ύμνω]δ[ιας] ||¹⁴ κ(αι) ταῖς ἐσπεριναῖς, καθὼς κ(αι) ἐν τοῖς λοιποῖς ἀπρηχομένοις εἰθιστο ἀδελφοῖς. Ἡμεῖς δὲ «κ(αι)» πρὸς αὐτὸν ἀποπέμειν ὅσα ὀφείλει δικαίου ||¹⁵ ὡς ἀδελφὸν τῆς ἡμ(ῶν) μονῆς μετ' εἰρήνης καὶ ἀγάπης τῆς ἐν Χ(ριστ)ῷ. Διὰ τοῦτο γέγονε καὶ τὸ παρ(όν) τῆς ἀδελφότητος [γράμμα καὶ ἐπε]||¹⁶δόθη τῷ διαληφθέντι ἐνδοξοτάτ(ω) κῦρ vacat Βριενίω τῷ Λάσκαρι δι' ἀσφάλειαν.

Β Ἐγγραφον (γράμμα, στ. 28 καὶ 34) Ἄνευ χρονολογίας

||¹⁷ Ἐτερον [... 10 ...] καὶ ἐνέπεσ(εν) ἡ γῆ ἡ λεγομ(έν) Σκορήβητζα.

||¹⁸ † Θεῶν κοινήθεις ζήλω εἰς τ(ὸν) «παν»ευγενέστατον καὶ συνετώτατον κῦρ Θεωδώρων τ(ὸν) Βλανδημηρίου ἀγνοοῦντος [.....] ἀναζητήσαγτες [οὔν] «ἠθέλησ(εν) πρὸς» τ(ὴν) καθ' ἡμᾶς σεβασμίαν βασιλικὴν ||¹⁹ μονὴν τοῦ πανενδόξου μεγ(αλο)μ(άρτυ)ρος καὶ τροπαιοφόρου Γεωργ(ίου) τ(ὴν) ἐπικεκλημένην ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὅρει τοῦ Ζωγράφου [... 15 ...] «ἀ||²⁰δελφαταρικὴν», ὃν ἡμεῖς οἱ ἐν αὐτῇ μονῇ ὄντες, ὅ τε κατηγορούμενος Παύλ(ος) ἱερομόναχος, [... 25 ...] ||²¹ Δανιὴλ ἱερομόναχ(ος) καὶ προηγούμεν(ος), Θεόκτιστος ἱερομόναχ(ος) καὶ πν(ευμα)τικός, Ῥαφαὴλ ἱερομόναχ(ος) καὶ πν(ευμα)τικός, Βαρλαάμ ἱερομόναχ(ος) [... 10 ...] ||²² Κάλιστος μοναχ(ός), Γεράσιμος μοναχ(ός), Θεόδουλος μοναχός, Ἰω(άν)νης μοναχ(ός), Μητροφάνης μοναχ(ός) καὶ πάντες οἱ ἀδελ(φ)οὶ [... 12 ...] ||²³ ἐνδοξοτ(ά)του κῦρ Θεοδώρου, ἐν τῷ εἶναι καὶ αὐτὸν ἕνα τῆς ἡμῶν ἀδελφότητος. Ἐπεὶ καὶ αὐτὸς [... 25-30 ...] ||²⁴ εὐσεβέστατος καὶ φιλόχρηστος μᾶλλον καὶ φιλομόναχ(ος) «ἀφιερῶι τῇ ἡμῶν» ἐποίησ(εν) καὶ ἀφιερῶι [... 20-25 ...] ||²⁵ Σκορήβητζαν ἦν ἤχομ(εν) καὶ πρῶην διὰ σεπτῶν χυσοβουλίων κ(αι) δικαιωμάτ(ων) πολλῆν [... 25-30 ... εἰς] ||²⁶ τὰς χεῖρας τούτου ἐνέπεσον μὴ εἰδώς αὐτ[οῦ] (sic) τὴν τοιαύτην οὔν πλανητὴν τ(ὴν) λεγομένην Σκορηβήτζαν, [... 25-30 ...] ||²⁷ ὅς ἡμ(εῖ)ς οὐ

(sic) εἴξαντες τοίνυν καὶ ἡμεῖς τὴν τοιαύτην προᾶξιν, ἥδη παραλαμβάνομε(εν) τ(ήν) ῥηθεῖσαν ἡμ(ῶν) γῆν καὶ ποιῶμεν [... 10-12 ...] ||²⁸ γραμμ(α) πρὸς αὐτ(όν), ἵνα ἔχη αὐτὸς μ(έν) πρὸς ἡμᾶς ὅσα τῷ ἀδελφατάρῃ τ(ῆς) ἡμῶν μονῆς, καὶ ὡς κοινὸς ἀδελφὸς ὑπὲρ ἡμῶν ||²⁹ σπουδάξῃ ὥσον ἀφορᾷ πρὸς βελτίωσιν τοῦ μοναστηρίου, καὶ δεφεντεύειν [τὴν τοιαύτην γῆν ... 10-12 ...] ||³⁰ τοῦ ταύτην βουλομένου διενόχλησαι ποτὲ καὶ ἀνατρέψαι μηδενηθεὶς τὴν τοιαύτην προᾶξιν. Καὶ ἔχειν τοῦτο μο||³¹νοπροσώπως ἐφ' ὄρου τῆς αὐτοῦ ζωῆς, μετὰ δὲ τὴν αὐτοῦ ἀποβίωσ(ιν) ἔγραψαν το ὄνόματι αὐτοῦ τῷ ἱερῷ τῆς ||³² καθ' ἡμ(ᾶς) σ(εβασμίας) μονῆς βρεβίω καὶ μνημονεύειν αὐτὸν ἐν πάσας ταῖς ἑωθιναῖς ὑμνοδ[ίαις καὶ ταῖς ἑσπεριναῖς,] ||³³ καθὼς καὶ ἐν τοῖς λοιποῖς ἀπηχομένοις ἡθιστο ἀδελφοῖς, ἀπὸ τοῦ νῦν κ(αὶ) εὐχέσθην (sic) καὶ μνημονεύειν ὡς ||³⁴ ἀδελφὸν τῆς ἡμῶν μονῆς μετ' εἰρήνης καὶ ἀγάπης τῆς ἐν Χ(ριστ)ῷ. Διὰ τοῦτο ἐγεγόνη καὶ τὸ παρ(όν) τ(ῆς) ἀδελ[φότητος γραμμα].

Πρόσθετο σημείωμα τοῦ ΙΘ' αἰώνα στὴν κάτω ῥα: *Τοῦτο δὲ εἶναι διὰ ἐν ἀνάθημα εὐρισκόμενον εἰς Σέρρας.*

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΒΕΛΕΝΗΣ

ΕΜΜΕΤΡΕΣ ΚΥΡΙΛΛΙΚΕΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ*

Οι πρωτοβουλγαρικές επιγραφές, τόσο εκείνες που είναι γραμμένες σε ελληνική γλώσσα όσο και οι κυριλλικές, απασχόλησαν πλήθος ερευνητών, ειδικότερα μάλιστα εκείνες μέσα από τις οποίες προκύπτουν στοιχεία για ιστορικά γεγονότα που δεν καλύπτονται από τις γραμματειακές πηγές¹. Υπάρχει ωστόσο μια σειρά επιγραφών οι οποίες επανέρχονται συχνά σε εκδόσεις καταλόγων χωρίς να γίνεται ιδιαίτερη προσπάθεια εμβάθυνσης, επειδή ακριβώς δεν προσφέρονται για τον εμπλουτισμό της μεσαιωνικής ιστορίας με τη στενή έννοια του γνωστικού αντικείμενου².

Ασχολούμενος με τη βυζαντινή επιγραφική, μπήκα στον πειρασμό να εξετάσω εάν υπάρχουν έμμετρα κείμενα στις κυριλλικές επιγραφές, όπως συμβαίνει στις ελληνικές, καθώς και τα ποιητικά σχήματα που θα ταίριαζαν στη δομή της βουλγαρικής γλώσσας, ενόσω περνούσε στη γραφή της το ελληνοπρεπές κυριλλικό αλφάβητο. Δεδομένου ότι η κυριλλική επινοήθηκε σε μια εποχή που τα τονικά βυζαντινά μέτρα είχαν αρχίσει να αποκρουστώνται, θα περίμενε κανείς μια δυναμική διείσδυση του ποιητικού λόγου των Βυζαντινών, τουλάχιστον στις ανώτερες τάξεις της βουλγαρικής κοινωνίας, οι οποίες, όπως είναι φυσικό, προηγήθη-

* Ευχαριστώ την πτυχιούχο βουλγαρικής φιλολογίας Stefka Filipova-Mertzimeki, για τις συζητήσεις που είχα μαζί της και τη βοήθειά της στην πρώτη αυτή ενασχόλησή μου με το θέμα. Ευχαριστώ επίσης τον δρα Γ. Φουστέρη για την ηλεκτρονική επεξεργασία του εποπτικού υλικού που συνοδεύει το άρθρο.

1. Για την πορεία της έρευνας πάνω σε ειδικά θέματα κυριλλικής επιγραφικής, με σύντομη κριτική στις σχετικές εκδόσεις, βλ. St. Smjadovski, *Bългарaska Kirilska Epigrafika IX-XV vek*, Σόφια 1993, 1-38.

2. Στοιχεία για την παρούσα εργασία αντλήθηκαν, κυρίως, από τις εξής βασικές εκδόσεις επιγραφικών καταλόγων: V. Beševliev, *Die protobulgarischen Inschriften*, Βελγιάδι 1963· G. Tomović, *Morfologija Ćirilickich natpisa na Balkanu*, Βελγιάδι 1974· Ph. Malingoudis, *Die mittelalterlichen kyrillischen Inschriften der Bams-Halbinsel, I. Die bulgarischen Inschriften*, Θεσσαλονίκη 1979· Smjadovski, *Bългарaska Kirilska Epigrafika*· K. Popkonstantinov - O. Kronsteiner, *Starobългарski nadpisi (Altbulgarische Inschriften) I*, *Die slawischen Sprachen* 36, Βιέννη 1994· οι ίδιοι, *Starobългарski nadpisi (Altbulgarische Inschriften) II*, *Die slawischen Sprachen* 52, Βιέννη 1997.

καν στην εκμάθηση της νέας γραφής μαζί με την τάξη των κληρικών και των μοναχών.

Το πρώτο βήμα προς την κατεύθυνση αυτή θα ήταν η εξέταση των ταφικών επιγραφών, δεδομένου ότι αποτελούν μια ειδική κατηγορία που προσφέρεται για την αναγραφή έμμετρων κειμένων. Δύο από αυτές προέρχονται από την Πρεσλάβα και είναι γνωστές με τα ονόματα των θανόντων. Απλούστερη και πληρέστερη είναι η πολύ γνωστή επιγραφή της Άννας, ενός προσώπου που σχετίστηκε στην έρευνα με την οικογένεια του Βόρη-Μιχαήλ και θεωρείται ότι πέθανε στο πρώτο μισό του 10ου αι.³ Από το μνημείο εκείνο σώζεται η οριζόντια κεραία ενός λίθινου σταυρού με παράσταση γυναικείας μορφής από τη μία πλευρά και δίγλωσση επιγραφή από την άλλη σε ελληνική και κυριλλική γραφή (εικ. 1)⁴. Το ακέφαλο κυριλλικό κείμενο δεν περιέχει την ημερομηνία θανάτου αλλά μόνο το κύριο γεγονός, ενώ το ελληνικό κείμενο διατηρείται ολόκληρο και δίνει περισσότερες πληροφορίες.

___] ογ

СЪПЕ

РАВА В(О)ЖИНА АНА + μ-

ηνή Ὀκτομβρήου ἤς τ-

ὰς θ' ἡμέρας ἐκνυμήθη

ἡ δούλη τοῦ Θεοῦ Ἄνα, νε

[+ - - -] usъpe raba b(o)žija Ana +

... εκομήθη η δούλη του Θεού Άννα

Επειδή το πάνω σκέλος του λίθινου σταυρού είναι σπασμένο πολύ κοντά στη βάση του, θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι προηγούνταν δύο τουλάχιστον συλλαβές και ένας εγγάρακτος σταυρός, ο οποίος δήλωνε την αρχή του κυριλλικού κειμένου. Η τελευταία κυριλλική σειρά συνιστά αυτοτελή ενότητα και αποτελείται από επτά συλλαβές με τονισμό της προτελευταίας. Πρόκειται δηλαδή για μια ισχυρή

3. Malingoudis, *Die mittelalterlichen kyrillischen Inschriften*, 25-26, όπου η προγενέστερη βιβλιογραφία. Βλ. επίσης Smjadovski, *Bălgarska Kirilska Epigrafika*, 199· Popkonstantinov - Kronsteiner, *Starobălgarski nadpisi I*, 186-187. Για το θέμα της ταύτισης του προσώπου, βασιλή παραμένει η δημοσίευση του V. Gjuzevlev, *Koja e Ana ot novootkritija dvuezičen preslavski nadpis?*, *Istoričeski Pregled* 23/6 (1967), 82-85.

4. Νε̅ (ναι) αντί ἀμην. Για την ταυτόχρονη παρουσία των δύο λέξεων, βλ. A. Bandy, *The Greek Christian Inscriptions of Crete*, Αθήνα 1970, 137 αρ. 110ς.

ένδειξη ότι έχουμε το δεύτερο ημιστίχιο ενός δωδεκασύλλαβου στίχου, του τύπου⁵:

— — — — —
ra ba bo ži ja A na

Στην περίπτωση αυτή, ολόκληρος ο κυριλλικός στίχος θα μπορούσε να αποδοθεί με το ακόλουθο ποιητικό σχήμα⁶:

[+ — —] — — — || — — — — — +
— — u sь pe ra ba b(o) ži ja A na

Η δεύτερη ταφική επιγραφή από την Πρεσλάβα, εκείνη της Θεοδώρας, τοποθετείται στο 10ο ή 11ο αιώνα, και περιέχει ένα ακόμη πιο αποσπασματικό κείμενο από την προηγούμενη⁷. Λείπει η αριστερή πλευρά της μαρμαρίνης πλάκας σε όλο το ύψος της (εικ. 2). Το όνομα της νεκρής προκύπτει από τη δεύτερη σειρά: Tudory (Θεοδώρας). Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός, ότι ο χαρακτήρας χωρίζει τις συλλαβές του κειμένου με στιγμές, λες και επρόκειτο οι αναγνώστες να τις μετρούν μία προς μία. Είναι αλήθεια ότι ο εμφανής αυτός συλλαβισμός βοηθάει στην ανάγνωση και προκαλεί να σκεφτούμε μήπως λανθάνει κάποιο έμμετρο κείμενο, δηλαδή ένα τονικό ποιητικό σχήμα, το οποίο δηλώνεται με τον αριθμό των συλλαβών.

[+Γ]ροβ· κεμ
[Т]ογ · д о · ρы·
[р]а· бы· бо· ж
[i·]а· от· ка· м
[ε·]не· се· го·
[п]аТЬ· ла· кте·
[дo]· сТѣ· ны

Οι μεταγραφές που προτάθηκαν κατά καιρούς για την επιγραφή της Θεοδώρας δεν παρουσιάζουν ουσιαστικές διαφορές. Όλοι θεωρούν ότι λείπει μικρό τμήμα από την αριστερή πλευρά και προτείνουν συμπληρώσεις με ένα γράμμα στις πέντε πρώτες σειρές και περισσότερα στις δύο τελευταίες. Η αρχική μετα-

5. Κάθε παύλα δηλώνει τη μετρική αξία μιας συλλαβής.

6. Στην αρχή του στίχου θα πρέπει να αναζητηθεί μια δισύλλαβη λέξη, όπως π.χ. sьde αντί sьde (εδώ), cěmo (με την έννοια του ενταύθα) και η πιθανότερη miгьne (ειρηνικά), όπως συμβαίνει σε ανάλογες ελληνικές επιγραφές (έν ειρήνη).

7. Smjadovski, *Bălgarska Kirilska Epigrafika*, 198, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

γραφή του Mijatev⁸ είναι εκείνη που ισχύει ως σήμερα και έχει υιοθετηθεί από μεταγενέστερους ερευνητές προτείνοντας ήσσονος σημασίας παραλλαγές, οι οποίες όμως δεν απομακρύνονται από το παρακάτω βασικό κείμενο.

[+g]rob jesm [T]udory [r]aby bož[i]e
ot kam[e]ne sego [p]rět] lakte do stěny

Εγώ είμαι ο τάφος της Θεοδώρας, της δούλης του Θεού,
από αυτή την πέτρα [πέντε] πήγεις ως τον τοίχο.

Το εννοιολογικό περιεχόμενο του κειμένου φαίνεται κάπως περιέργο. Αναρωτιέται κανείς για ποιο τοίχο πρόκειται και για ποιο λόγο οι συγγενείς της νεκρής θα όριζαν την απόσταση του σήματος από ένα τοίχο σε μια τόσο λιτή επιγραφή⁹. Αίσθηση προκαλεί επίσης η θέση της φράσης raby božie (δούλης Θεού) μετά το όνομα. Συνήθως συμβαίνει το αντίστροφο¹⁰. Οι ιδιαιτερότητες αυτές του κειμένου, όπως και η εμφανής διάκριση των συλλαβών¹¹, οδηγούν στην άποψη ότι και σ' αυτή την περίπτωση πρόκειται για ένα ποιητικό κείμενο και μάλιστα με περισσότερους από ένα στίχους.

Η επιγραφή αποτελείται από δύο ενότητες. Η πρώτη αναφέρεται στην ταύτιση του προσώπου, ενώ η δεύτερη περιγράφει με ένα ποιητικό και στοχαστικό ταυτόχρονα τρόπο το χαρακτήρα του τάφου και τη ματαιότητα του κόσμου. Ο συντάκτης εμπνεύστηκε ένα λιτό θυμολογικό επίγραμμα, γραμμένο με ένα τρόπο που βρίσκεται πολύ κοντά στο βυζαντινό δωδεκασύλλαβο στίχο, αλλά αποδίδεται με ένα πολύ πιο έντονο τονικό σύστημα. Παρουσιάζει δέκα συλλαβές στον πρώτο στίχο, με τομή στη μέση, δώδεκα συλλαβές στο δεύτερο, επίσης με διαίρεση, σύμφωνα με το παρακάτω ποιητικό σχήμα:

----- || -----
----- || -----

8. Kr. Mijatev, Epigrafičeskie materiali iz Preslava, *Byzantinoslavica* 3 (1932), 395-398.

9. Για την προβληματική γύρω από το θέμα, βλ. *Smjadovski, Bălgarska Kirilska Epigrafika*, 55-57.

10. Βλ. π.χ. τις επιγραφές Malingoudis, *Die mittelalterlichen kyrillischen Inschriften*, αρ. I, VI, VIII, XXIII.

11. Η διάκριση συλλαβών σε επιγραφικά κείμενα δεν αποτελεί καθ' ανάγκη στοιχείο έμμετρου λόγου. Το φαινόμενο του χωρισμού συλλαβών, λέξεων ή και εννοιών, με μία ή και περισσότερες τελείες απαντά σε πεζά κείμενα ήδη από την αρχαιότητα.

Αν θέλαμε να μεταφέρουμε το κυριλλικό κείμενο σε ένα είδος ελληνικού ποιητικού λόγου, θα πρότεινα το εξής δίστιχο¹²:

ο τάφος είμ' εγώ της δούλης Θεοδώρας,
πέντε πήχεις όλο κι όλο απ' αυτήν εδώ την πέτρα.

Το στοχαστικό αυτό κείμενο παραπέμπει στη φράση που ψιθυρίζεται συνήθως πίσω από την πλάτη κάποιου πλούσιου πλεονέκτη: «τι θα του μείνει άραγε; δυο μέτρα χώμα». Είναι το ίδιο που λέει και ο βουλγαρικός λαός: «kakvo ostava ot žoveka? dva metra präst».

Η σύντομη ανάλυση που προηγήθηκε, με αφορμή τις δύο ταφικές επιγραφές από την Πρεσλάβα, ίσως εγείρει κάποιες επιφυλάξεις εξαιτίας της κατάστασης διατήρησης των επιγραφών. Επισημαίνεται, ωστόσο, ότι τα ενεπίγραφα τμήματα που λείπουν από τις δύο παραπάνω επιγραφές είναι εξαιρετικά μικρά και δεν αφήνουν μεγάλα περιθώρια αμφισβήτησης.

Η γοητευτική αυτή υπόθεση, περί έμμετρων ή, καλύτερα, ποιητικών κυριλλικών επιγραφών στους μέσους χρόνους θα μπορούσε να υψωθεί σε αλήθεια εάν και εφόσον διαπιστωθεί η ύπαρξη ολοκληρωμένων επιγραφικών κειμένων με αυτά τα χαρακτηριστικά. Από την περιορισμένη έρευνα που έκανα έχω επισημαίνει κάποια παραδείγματα με κείμενα λιτά τα οποία αναμφισβήτητα έχουν έντονη ποιητική δομή.

Μια ειδική κατηγορία επιγραφών αυτού του είδους είναι οι μονόστιχες, όπως εκείνη της Άννας από την Πρεσλάβα. Οι περισσότερες ανήκουν σε ταφικά μνημεία, υπάρχουν όμως και άλλα είδη μονόστιχων επιγραφών μέσα από τις οποίες προκύπτει η ευρεία διάδοση και η ποικιλία του φαινομένου, όπως τα παρακάτω:

α. Η δίγλωσση ταφική επιγραφή του Λαζάρου από την Πλίσκα με έμμετρο μόνον το κείμενο της κυριλλικής γραφής σε μονόστιχο δεκατρισύλλαβο στίχο με πενθημιμερή τομή. Θεωρείται από τις πρωιμότερες δίγλωσσες επιγραφές της περιοχής και τοποθετείται στον 9ο ή 10ο αι. (εικ. 3)¹³.

12. Η κατά λέξη μετάφραση του κυριλλικού κειμένου έχει ως εξής: *Τάφος είμαι της Θεοδώρας, της δούλης του Θεού. Από αυτήν εδώ την πέτρα [πέντε] πήχεις ως τον τοίχο.* Εδώ προτείνεται ο αριθμός pet (πέντε) επειδή έχει το μικρότερο αριθμό γραμμάτων από τα υπόλοιπα απόλυτα αριθμητικά και ταυριάζει με το μήκος ενός καιστού τάφου, σε περίπτωση ενήλικης γυναίκας. Θα μπορούσε όμως να προταθεί και αριθμός tri (τρεις), με την έννοια του ελάχιστου χώρου.

13. P. Georgiev, Eine zweisprachige Grabinschrift aus Pliska, *Paleobulgarica* 3 (1978), 32-43; Smjadovski, *ό.π.*, 33; Popkonstantinov - Kronsteiner, *Starobălgarski nadpisi I*, 153.

ἐκυμήθη ὁ δοῦλος
τοῦ θεοῦ Λάζαρος

ПОЧИ РАП БОЖИ
ИНВАРА МАСИ
ЦА :В:

poči rap boži invara masica (δ'νε)
πέθαν' ο δούλος του Θε(εο)ύ, στις δύο του Γενάρη.

β'. Η δίγλωσση ιδρυτική επιγραφή από άγνωστο ναό της Ράβνας στην περιοχή της Βάρνας¹⁴. Το κυριλικό κείμενο που βρίσκεται χαμηλότερα από το ελληνικό συνιστά δωδεκασύλλαβο στίχο, τουλάχιστον ως προς το πρώτο του τμήμα¹⁵:

[ἐνεκαινίσθη ὁ ναὸς οὗτος μ[ηνί]
Ἀπριλίω κγ' ἰνδ(ακτιῶνος) ιζ' ἔτους [.] ζ'

БЛАГОСЛОВЕНЪ
БЛАГОСЛОВЕНЪ Е[СИ]
blagoslovenъ, blagoslovenъ е[si]
ευλογημένος, ευλογημένος νάσαι !

γ'. Το χάραγμα-ενθύμηση από την ανατολική πύλη της Πρεσλάβας σε δεκαπεντασύλλαβο στίχο (εικ. 4)¹⁶. Το πρώτο ημιστίχο χωρίζεται από το δεύτερο με δύο τελείες.

14. K. Popkonstantinov, Novootkrit dvuezichen nadpisi ot Ravna, *Sbornik v pamet na prof. Sm. Vaklinov*, Σόφια 1984, 231-235· ο ίδιος, Druzeični nadpisi i abecedari ot starobǎlgarskija manastir pri s. Ravna, Varnenski okrǎg, *Isvestija na Narodnija musej Varna* 20 [32] (1984), 67-72· Popkonstantinov - Kronsteiner, Starobǎlgarski nadpisi I, 224-225.

15. Ακολουθεί και τρίτο μέρος της επιγραφής αρχίζοντας με σταυρό. Το κείμενο είναι ανέφαλο και δυσαναγνώστο [βλ. Popkonstantinov - Kronsteiner, Starobǎlgarski nadpisi I, 224]. Παρόλο ότι στο ελληνικό κείμενο υπάρχει χρονολογία από κτίσεως κόσμου, η ταύτιση της ημερομηνίας δεν είναι δυνατή επειδή λείπει η εκατοντάδα, ενώ ως έτος ινδικτηϊνάς αναφέρεται το 17ο. Επομένως δεν είμαστε υποχρεωμένοι να δεχτούμε το έτος 889 που προτείνουν οι ερευνητές. Θα μπορούσαν να γίνουν κάποιες σπέψεις με στόχο την αποκατάσταση του λάθους, αλλά το θέμα ξεφεύγει από το πλαίσιο του παρόντος σύντομου άρθρου.

16. Popkonstantinov - Kronsteiner, Starobǎlgarski nadpisi I, 199, όπου οι εκδότες μεταφράζουν: (...) *zwei Jahre, im 8. Ajakon [=Monat?] hat (dies) Iliè geschrieben*. Επιστημάνω την παύλα, ως δηλωτικό συντομογραφίας, στα δύο τελευταία γράμματα του χαραγματος.

ΔΨΒϞ ΛΨΤϞ ΒΨ Η̄: ΔΨΚΟΝΨ ΗΛΗΨ ΡΗ(ΣΑ)
 ძუნღ ლეტე ნუ (ოცუმბ), ადკონჲ ლიღ რი(სა)
 δύο χρόνια προς οκτώ, Ηλίας έγραψ' ο αγιάκων.

Πρόβλημα ερμηνείας δημιουργεί η λέξη *ajakon* για την οποία, οι εκδότες, με σχετική επιφύλαξη, προτείνουν το όνομα κάποιου μήνα. Ωστόσο, το γεγονός ότι η ανερμηνευτή αυτή λέξη βρίσκεται στο δεύτερο ημιστίχιο επιβάλλει να δεχτούμε ότι το *ajakon* δε συνδέεται με το χρόνο του πρώτου ημιστιχίου αλλά με το όνομα *Πιῆ*. Θα πρέπει επομένως να σχετίζεται με την ιδιότητα του αναφερόμενου προσώπου. Η ερμηνεία αυτής της λέξης αποτελεί αντικείμενο των γλωσσολόγων. Όπως και να έχει όμως το θέμα, το μετρικό σχήμα, που κυρίως μας ενδιαφέρει, δεν αλλάζει.

δ. Ένα ακόμη χάραγμα από την Πρεσλάβα, όπου υπάρχει ο παρακάτω πολιτικός στίχος ανάμεσα σε εγχάρακτους σταυρούς (εικ. 5)¹⁷.

ϞΗΨ ΓΡΨΩΗ[ΨΗ] ΠΗΣΑΛΨ
 ΒΨ ΤΨΜΨΗΝΙΨΙ ΣΨΔΔ
 Ἐπ̄ γρῆ̄ση ρισᾱλ̄ ν̄ τ̄μ̄η̄νῑσῑ σ̄δε
 Γιάννης έγραψ' ο αμαρτωλός στα σκότη καθισμένος

Οι επιγραφές με ένα μόνο στίχο αποτελούν κοινό τόπο στο βυζαντινό ποιητικό λόγο. Πολλοί Βυζαντινοί έπλαθαν τέτοιου είδους λιτά κείμενα προβάλλοντας τις ποιητικές τους ικανότητες. Αρκετοί καλλιτέχνες είχαν το δικό τους έμμετρο στίχο με τον οποίο υπέγραφαν τα έργα τους. Ο ζωγράφος του ναού του Αγίου Δημητρίου στο Ιπέκιο (1345)¹⁸ χρησιμοποιεί το μονόστιχο *Θεοῦ τὸ δῶρον ἐκ χειρὸς Ἰωάννου* και ο καλλιτέχνης του καθολικού της Μονής *Ljubostinja* (1403)¹⁹ το δωδεκασύλλαβο *ἡκτροῦ Μακαρίου χειρὶ τάχα και θύτου*. Ακόμη πλουσιότερο ποιητικό σχήμα εμφανίζεται στην καλλιτεχνική επιγραφή μιας εικόνας από τη

17. Popkonstantinov - Kronsteiner, *Starobălgarski nadpisi I*, 196-197. Στην ίδια επιγραφή υπάρχει και δεύτερο χάραγμα με τη φράση: a se Ἐκον̄ (και αυτός είναι ο Ιακώβ). Σε πολιτικό στίχο είναι γραμμένο ένα ακόμη χάραγμα από το ναό της *Ravna* στην περιοχή της Βάρνας (βλ. στους ίδιους, *ό.π.*, 214-217).

18. Σοφία Καλοπίση-Βέρτη, Οι ζωγράφοι στην ύστερη βυζαντινή κοινωνία. Η μαρτυρία των επιγραφών, *Το πορτραίτο του καλλιτέχνη στο Βυζάντιο*, επιμ. Μαρία Βασιλάκη, Ηράκλειο 1997, 127-128, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

19. Καλοπίση-Βέρτη, Οι ζωγράφοι στην ύστερη βυζαντινή κοινωνία, 129.

Μονή Σινά (αρχές 13ου αι.)²⁰ αποτελούμενη από δύο στίχους και μάλιστα σε αυστηρό ιαμβικό τρίμετρο:

*μορφοῦντι Θεοβίτα σε Στεφάνῳ δίδου
τοῖς σοῖς ἰλασμοῖς πταισμάτων ἀμνηστίαν.*

Τα δίστιχα επιγράμματα, όπως αυτό της μονής Σινά, απαιτούσαν μεγαλύτερες ικανότητες από όσο τα μονόστιχα. Ανάλογες προσπάθειες έγιναν και στη βουλγαρική γλώσσα με αρκετά πετυχημένο τρόπο. Ήδη αναφέρθηκε ένα επίγραμμα με δύο στίχους, εκείνο της Θεοδώρας από την Πρεσλάβα. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί επίσης μία κυριλλική επιγραφή από το Murfatlar της Ρουμανίας, με το πρώτο μέρος του κεκμένου σε πολιτικό στίχο (εικ. 6)²¹:

АМНЪ ПОПЪ ПЪТЪМЪ
ИДЖ СВѢЩНИЦА ПОЛА
ГАЖ ЗА ЦВОМ ГРѢХЪИ
ДА ИЖД(Ъ) ЗИМ ОЧЕ ВЪ СЕИ
ЦРКЪВИ БЪ ЖЕ ВЪ И
ПОМИЛОУИ ОЦИ АМИНЬ
ΔΗΜΙΤΗΝЪ: ΜΑΪ

Οι δύο πολιτικοί στίχοι αυτού του επιγράμματος θα μπορούσαν να μεταγραφούν και να αποδοθούν, κάπως ελεύθερα, με τον εξής τρόπο:

Аманъ попъ пътъмъ идѡ свѣщнице полажо
за своѡ грѣхъи да изд(ъ)зиѡ отеѣе въ сеи цркъви
Ο παπ' Αγιάνης πέρασσε, κερί για να ανάψω
σ' αυτήν, Πάτερ, την εκκλησιά, συγχώρεση ζητώντας.

Το κείμενο κλείνει με επίκληση του προσκυνητή προς το Θεό ευχόμενος για τους πατέρες (της μονής που επισκέφτηκε).

b(og)ъ же въ i pomilui oteci aminъ

20. Γ. και Μ. Σωτηρίου, *Εικόνες της Μονής Σινά*, Αθήνα 1958, 88-89, πίν. 74· Π. Βοκοτόπουλος, *Βυζαντινές Εικόνες*, Αθήνα 1995, 203, πίν. 56.

21. Η επιγραφή προκάλεσε επιστημονικές συζητήσεις μεταξύ Βουλγάρων και Ρουμάνων ερευνητών μετά την εύρεσή της (1960-1961). Θεωρείται του 10ου αι.(:). Για τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Smjadovski, *Bălgarska Kirilska Epigrafika*, 28-29. Φωτογραφία και γερμανική μετάφραση στον κατάλογο των Popkonstantinov - Kronsteiner, *Starobălgarski nadpisi I*, 82-83.

Μετά από ένα κενό υπάρχει το όνομα Dimiēpъ (Δαμιανός), πλάι του ο μήνας Μαѣ (Μάιος) και αρκετά χαμηλότερα το όνομα Πιѣ (Ηλίας), σε γλαγολική γραφή. Ίσως πρόκειται για ονόματα που σχετίζονται με το συντάκτη του επιγράμματος ή το χαρακτή της επιγραφής.

Ακόμη μεγαλύτερες ικανότητες και ιδιαίτερη τριβή με την ποίηση απαιτούσαν τα πολύστιχα επιγράμματα, τα οποία απαντούν σπανιότερα σε κυριλλικές επιγραφές. Οι δύο γνωστές επιγραφές του Χρέλι από τη μονή της Ρίλας απασχόλησαν πλήθος ερευνητών²². Η πλίνθινη, πάνω από την είσοδο του πύργου, περιέχει ένα εκτεταμένο κείμενο σε πεζό λόγο. Η μαρμάρινη επιγραφή από τον τάφο του Χρέλι περιέχει ένα ακόμη μεγαλύτερο κείμενο έντονου ποιητικού ύφους, όπως υποστηρίζουν οι ολαβολόγοι, χωρίς ωστόσο να εξετάζουν την περίπτωση ταύτισης του ποιητικού σχήματος. Ο St. Smjadovski, θεωρεί ότι πρόκειται για μια κλασική περίπτωση θρήνου και συνδέει το περιεχόμενο της επιγραφής με ανάλογα κείμενα που απαντούν σε γραμματειακές πηγές²³.

Η ταφική αυτή πλάκα είναι εξαιρετικά αποσπασματική²⁴: Λείπουν μεγάλα τμήματα από τις δύο άκρες του φορέα και ως εκ τούτου παρουσιάζει προβλήματα αποκατάστασης. Η συμπλήρωση της επιγραφής συνδέθηκε άμεσα με μια μεταγραφή του κειμένου που σώζεται σε χειρόγραφο του 19ου αι. και αποδίδεται στο Νεόφυτο της Ρίλας²⁵. Το θέμα είναι κατά πόσο ο συντάκτης του χειρογράφου διάβασε σωστά την επιγραφή, εάν οι συμπληρώσεις βασίζονται σε κάποια προγενέστερη προσπάθεια αντιγραφής του κειμένου και αν τελικά έχουμε μία πιστή μεταγραφή του πρωτοτύπου.

Από τη μέχρι τώρα έρευνα που επιχείρησα πάνω στην ταφική επιγραφή του Χρέλι²⁶, έχω πειστεί ότι πρόκειται για ένα τυπικό επίγραμμα με δεκαέξι δωδεκασύλλαβους στίχους, στους οποίους, όπως γνωρίζουμε, είχαν μεγάλη εκτίμηση οι Βυζαντινοί, προφανώς και οι λόγιοι των γειτονικών χωρών. Κι' αυτό γιατί απαιτούσαν πολύ μεγαλύτερη ποιητική ικανότητα από όσο οι πολιτικοί στίχοι.

Η ταφική επιγραφή του Χρέλι δεν είναι η μόνη πολύστιχη επιγραφή σε έμμετρο κυριλλικό κείμενο και, ασφαλώς, δε θα μπορούσε να επινοηθεί ξαφνικά χωρίς την ύπαρξη ισχυρής ποιητικής παράδοσης μέσα στην ίδια τη Βουλγαρία και γενικά σε ολαβόφωνες περιοχές²⁷. Στην πρωτεύουσα του Δεύτερου Βουλγαρικού

22. Για τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Smjadovski, *Bălgarska Kirilska Epigrafika*, 13-14, 206.

23. Smjadovski, *Bălgarska Kirilska Epigrafika*, 60-61.

24. L. Práskov, *Chreliovata kula*, Σόφια 1973, 8, ενκ. 2.

25. J. Ivanov, *Sv. Rilski i negovijat monastir*, Σόφια 1917, 145.

26. Στην επιγραφή αυτή θα επανέλθω με άλλη ευκαιρία.

27. Αξίζει να θυμηθούμε το μεγάλο σταχούρηγμα των 108 δωδεκασύλλαβων στίχων στο προσώμιο του γνωστού Ευαγγελίου της μονής Χιλανδαρίου, σε κυριλλική γραφή (βλ. J. Ivanov, *Bălgarski starini iz*

Κράτους, στο Veliko Tärnovo, βρέθηκε μια αποσπασματική επιγραφή η οποία χρονολογείται μέσα στο 13ο αι.²⁸ Είναι βαθιά χαραγμένη πάνω σε μαρμάρινο γείσο προερχόμενο από εξέχον θρησκευτικό κτίριο του οχυρωμένου εκείνου συγκροτήματος, όπου είχε την έδρα του ο πατριάρχης της ορθόδοξης βουλγαρικής εκκλησίας.

Το σωζόμενο κείμενο της επιγραφής, σε τρεις επ'αλληλες σειρές, περιέχει πολλές συντομογραφίες και φέρει ανά αποστάσεις εγγράφατες τελείες, οι οποίες όριζαν τα πέρατα δωδεκασύλλαβων στίχων με εξαίρεση το ακραίο τμήμα της κάτω σειράς. Με δεδομένο ότι η επιγραφή βρισκόταν πάνω σε γείσο, το οποίο θα περιέτρεχε μία ή περισσότερες πλευρές του κτιρίου, πρέπει να ήταν εξαιρετικά εκτεταμένη, όπως συμβαίνει σε αρκετούς βυζαντινούς ναούς της μέσης αλλά και της ύστερης περιόδου²⁹. Στο σωζόμενο τμήμα, το οποίο ενδεχομένως προέρχεται από αφίδα ιερού, μπορούμε να μετρήσουμε έξι τουλάχιστον στίχους³⁰.

Οι ποιητικές κυρίλλικες επιγραφές που παρουσιάστηκαν συνοπτικά παραπάνω, αποτελούν ένα μέρος ανάμεσα σε αρκετές άλλες με παρόμοια τονικά μέτρα. Μεταξύ αυτών υπάρχει μία ιδιαίτερη κατηγορία κυρίλλικων επιγραφών, οι οποίες είναι πολύ ενδιαφέρουσες επειδή περιέχουν ένα παρομοιακό, αποτροπαϊκό ή και γριφώδη λόγο σε διάφορες ποιητικές εκδοχές. Θα περιοριστώ σε δύο χαρακτηριστικές επιγραφές αυτού του είδους απλά και μόνο για να φανεί η ποιητικότητα του θέματος.

Η μία είναι χαραγμένη πάνω στις δύο πλευρές ενός μολύβδινου φυλακτού και έχει αποτροπαϊκό χαρακτήρα (εικ. 7). Το εύρημα ανήκει στην προσωπική συλλογή του Κ. Popkonstantinov, ο οποίος δημοσίευσε την επιγραφή μαζί με τον Ο. Kronsteiner χωρίς να έχουν επισημάνει ότι πρόκειται για ένα εκτεταμένο σι-

Makedonija, Σόφια 1970, 338-344). Σε έμμετρο κυρίλλικό κείμενο είναι γραμμένη και η ταρική επιγραφή της Μαρίας Παλαιολογίνης (1355), όπου οι στίχοι χωρίζονται μεταξύ τους με στιγμές. Βλ. Tomonik, *Morfologija*, 64, αρ. 45, όπου η προγενέστερη βιβλιογραφία και πανομοιότυπο της επιγραφής.

28. N. Angelov, *Nadpisi ot Dvoreca na Carevec, Carevgrad Tärnovo 1*, Σόφια 1973, 171, εικ. 4. Popkonstantinov - Kronsteiner, *Starobälgarski nadpisi II*, 195-196.

29. Ανάμεσα στις πλέον χαρακτηριστικές περιπτώσεις περιλαμβάνονται ο τρισυπόστατος ναός της Παναγίας στη Σκρπτού, το καθολικό της μονής Λιβός καθώς και το νότιο παρεκκλήσι του καθολικού της μονής Παμμακαριστού στην Κωνσταντινούπολη.

30. Ο τελευταίος στίχος σώζεται ολόκληρος. Αριστερά η κατάληξη του προτελευταίου στίχου. Στη μεσαία σειρά μπορεί να απομονωθεί ένας δωδεκασύλλαβος στίχος στο αριστερό τμήμα. Στα δεξιά του, μετά την τελεία, υπάρχει το πρώτο γράμμα του επόμενου στίχου. Στην πάνω σειρά έχουμε το καταληπτήριο τμήμα ενός στίχου και, μετά την τελεία, το πρώτο ημιστίχο του επόμενου δωδεκασύλλαβου (ό.π., σμμ. 28).

χούργημα και μάλιστα με προοίμιο και σχετικό διάλογο ανάμεσα στο Χριστό και τον Αντίχριστο³¹.

Γ(οσποδ)и: Ѡ(ε)οу χ(ριστ)ε н(и)к(а)

оделѣ нежитѣ идѣше и сѣрѣте ицоу(сѣ) онѣ же р(ε) че идж вѣ чловѣкж мозга истрѣцатѣ крѣве пролиаитѣ кости сѣкржшитѣ и рече емоу заклннаж тѣ неж[и]те да не идеши вѣ пδ(с)то мѣсто [— —]ж еле[нж] также ов]ънж и тѣмѣ мозгѣ истрѣчеши жилы сѣрыеши ти бо иди и не обра[сѣтѣ] с[а]вѣкы {на ео} δвои сѣ бог(а) сѣдаштаго <на> его же трепешта ты же паче δвои сѣ вѣ вѣкѣ δ(м)инѣ	отѣ чрѣмнаго морѣ и рече емδ камо иде онѣ идеши обраштеши [—]δ[— —] и вѣнидѣши в главы ихѣ и кости сѣкржшиши трѣпатѣ вѣсакѣ азѣ до δготованаго дне сѣдѣ на прѣстолаѣ херδвимѣсѣѣ видима и невидима в(ο)га емж же слава
--	--

Πρόσθια πλευρά: g(ospod)i: th(e)u ch(rist)e n(i)k(a) odelē / nežit̄ idēše ot̄ / č/ḡm̄n̄nago morē i s̄r̄ēte/ isu(s̄) i reče emu kamo ide/ on̄ že r(e)če id̄o v̄ / člov̄č/k̄o mozga isr̄čat̄ kr̄ve/ prolijat̄ kosti s̄kr̄q̄/šit̄ i reče emu zakl/inaq̄ t̄e než[i]te da ne/ ideš̄i v̄ člov̄č(̄) on̄ ide/š̄i v̄ ru(s)to m̄sto [— —]q̄_ o/brašteš̄i [—]d[— —] ele[n̄q̄ takže ov]̄n̄q̄ i v̄n̄id̄ē/š̄i v̄ glavy ih̄t̄/

31. Popkonstantinov - Kronsteiner, Starobǎlgarski nadpisi I, 112-116, όπου δημοσιεύεται ακόμη ένα παρόμοιο φυλακτό με μικρότερο κεείμενο. Η ανάγνωση της επιγραφής του φυλακτού που δίνεται στην παρούσα μελέτη στηρίζεται κατά βάση στη μεταγραφή των δύο εκδοτών. Οι προτεινόμενες μικρές παραλλαγές έχουν προκύψει από διαφορετική ανάγνωση ορισμένων γραμμμάτων μετά από αντιπαράβολή των δύο πανομοιότυπων με τις αντίστοιχες φωτογραφίες. Διατηρώ κάποιες επιφυλάξεις για ορισμένα σημεία του κειμένου επειδή δεν είχα την ευκαιρία επιτόπιας έρευνας. Επισημαίνεται ότι τα χάσματα που εμφανίζονται στα πανομοιότυπα παρουσιάζουν σχετική πληρότητα στις φωτογραφίες. Στις περιπτώσεις αυτές αντλώ από τη μεταγραφή των εκδοτών. Το όνομα του Αντίχριστου (Nežit) δηλώνεται μέσα από την αντίθεση: žit̄ ↔ nežit̄ (= ὄν ↔ μὴ ὄν). Για άλλες ερμηνείες βλ. Popkonstantinov - Kronsteiner, Starobǎlgarski nadpisi I, 260.

Οπίσθια πλευρά: i tēmъ mozgъ isъrъ/češi i kosti sъkro/šiši žily sъry/eši ti bo trъrētъ vъ/sękъ eze idi i ne obrę/[stъ] s[ę] vęky do ugotona/nago dne sōdъ {na eo} uboi/ sę bog(a) sēdęštago /na prestolę cheruvimъsc/ę (na) ego že trepešta vidi/ma i nevidima ty že/ pače uboi sę b(o)ga emō/ že slava vъ vękъ a(m)inъ/

Το παραπάνω κυριλλικό κείμενο θα μπορούσε να μεταφραστεί κάπως ελεύθερα και να αποδοθεί σε ανάλογο ποιητικό σχήμα ως εξής:

Κύριε, Θεού Χριστέ νίκα
Μόνος ερχόταν ο Νεζίτ δι' Ερυθράς Θαλάσσης,
τον Ιησού συνάντησε ρωτήθηκε πού πάει !

Και ο Νεζίτ απάντησε:
σ' ανθρώπους πάω εγώ
μυαλό για να ρουφήξω,
το αίμα τους να πιω,
τα κόκκαλα να λιώσω.

Κι Εκείνος τον εξόρκισε:

προς τα εκεί ποτέ μην πας,
σ' έρημο τόπο πήγαινε
ελάφι ψάξε και κριό
και ρούφηξέ τους το μυαλό,
και ξέσκισε τις φλέβες τους
Προχώρα, πίσω μη γυρνάς,
φοβού Θεό καθήμενο
που ορατά κι αόρατα
και συ το ίδιο τρέμε τον!

ποτέ μην πας σ' ανθρώπους,
και πίσω μη γυρίσεις,
και μπες στην κεφαλή τους
τα κόκκαλά τους λιώσε
γιατί τα ζα υπομένουν.
ανέμενε τη Δίκη,
στων Χερουβείμ το θρόνο
όλα Εκείνον τρέμουν
Να του Θεού η δόξα!

Εις τους αιώνας, αμήν.

Η δεύτερη επιγραφή είναι σχετικά μικρή αλλά χαριτωμένη. Πρόκειται για ένα πολύ γνωστό γρίφο χαραγμένο πάνω σε πώρινο γωνιόλιθο, προερχόμενο από τις ανασκαφές του παλατιού στο Veliko Tărnovo (εικ. 8)³².

ΜΕΝΕ ΡΟΔΗ ΒΑΪΜΑ ΜΗ

mene rodi bašta mi

32. Angelov, Nadpisi, 174-176· Malingoudis, *Die mittelalterlichen kyrillischen Inschriften*, 96-97· Popkonstantinov - Kronsteiner, *Starobalgarski nadpisi II*, 180-181. Για μια ειδικότερη προσέγγιση αυτού του γρίφου βλ. Ph. Malingoudis, *Ein mittelbulgarisches Rätsel, Cyrillomethodianum 3* (1974/75), 174-177.

[a]зъ ρoδιχъ жeнѣ си	[a]zъ rodichъ ženoř si
жeнa ми ρoди дѣ	žena mi rodi dĕ
[ти] ми a дѣти ми	[ti] mi a dĕti mi
[ρoδιχα] βασιμηж ми	[rodicha] baštinō mi

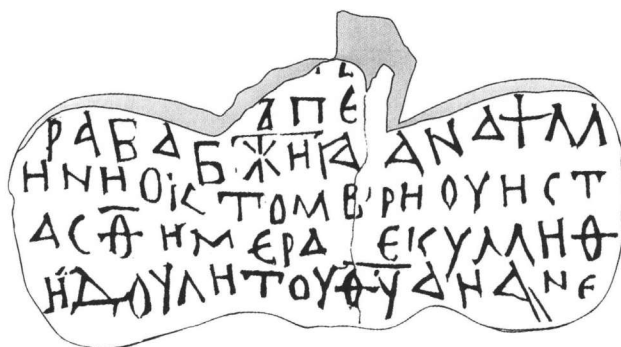
Η μετάφραση του γρίφου στην ελληνική μπορεί να αποδοθεί ως εξής:

Με γέννησε ο πατέρας μου,
 εγώ γέννησα τη γυναίκα μου,
 η γυναίκα μου τα παιδιά μου
 και τα παιδιά μου γέννησαν
 το δικό μου τον πατέρα.

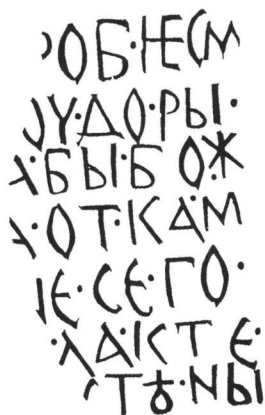
Πολύ καλύτερα όμως θα ακουγόταν στην ντόπια βορειοελλαδίτικη διάλεκτο, επειδή ταιριάζει περισσότερο στην τονικότητα του αυθεντικού κειμένου:

Με γέννησ' ο πατέρας' μ,
 γω γένν'σα τη γυναίκα' μ,
 η γυναίκα' μ τα παιδιά' μ
 κι τα παιδιά' μ εγένν'σαν
 τουν θ'κόμ τουν πατερούλ'.

“Кoj e toj ?” (ποιος είναι;) ρωτούσε ο πρωτεβουσιάνος Βούλγαρος. Ο επισκέπτης του παλατιού όφειλε να δώσει την προφανή απάντηση: “Adam” (ο Αδάμ).

Εικ. 1. Πρεσλάβα. Δίγλωσση επιγραφή Άννας.

Εικ. 2. Πρεσλάβα. Κυριλλική επιγραφή Θεοδώρας.

Εικ. 3. Πλίσκα. Δίγλωσση επιγραφή Λαζάρου.

Α̅ Β̅ Γ̅ Δ̅ Ε̅ Τ̅ Β̅ Δ̅ Η̅: ρ̅ δ̅ ι̅ κ̅ λ̅ Ν̅ Δ̅ ΗΛΗ̅Π̅

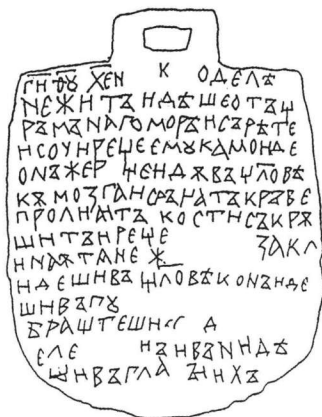
Εικ. 4. Πρεσλάβα. Μονόστιχο χάραγμα σε κυριλλική γραφή (πανομοίωτο Ρορkonstantinov - Kronsteiner).

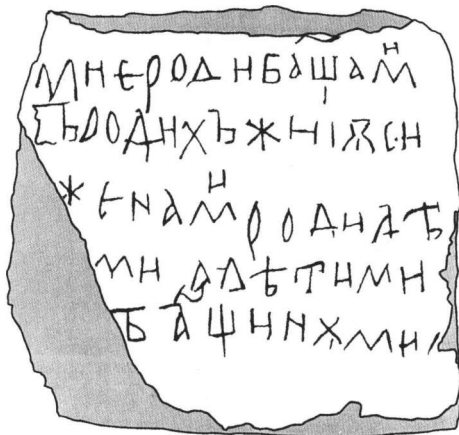
Εικ. 5. Πρεσλάβι. Χάραγμα σε κυριλλική γραφή ανάμεσα σε εγχάρακτους σταυρούς.

ΔΑΝΖΠΟΠΖΠΧΤΒΜΒ
 ΗΔΧ(ΒΖΨΗΥΑΠΟΛΑ
 ΡΑΧΖΔ(ΒΟΦΓΡΒΧΖΗ
 ΑΔΗΧΔ ΖΗΛΟΥΕ ΒΣΕΗ
 ΥΡΓΒΒΗΒΖΧΕΒΖΗ
 ΠΟΜΠΛΟΥΗΟΥΗΑΜΗΛΒ

Εικ. 6. Murfatlar Ρουμανίας. Κυριλλική επιγραφή
(πανομιότυπο Ρορkonstantinov - Kronsteiner).

Εικ. 7. Κυριλλική επιγραφή σε μολύβδινο φυλακτό συλλογής Κ. Ρορkonstantinov (πανομοίωτυπο Ρορkonstantinov - Kronsteiner).

Ειχ. 8. Veliko Tărnovo. Κυριλλική επιγραφή - γράφος.

AXINIA DŽUROVA

LES MANUSCRITS DU "STYLE BYZANTIN FLEURI" (*BLÜTENBLATTSTIL*) CONSERVÉS AU CENTRE DUJČEV (XIE-XIIE SIÈCLES)

Parmi les styles les plus divers qui caractérisent la décoration ornementale des manuscrits exécutés dans la capitale byzantine au Xe siècle, se détachent deux types de décoration définis par K. Weitzmann comme *Laubsägelstil* et *Blütenblattstil*¹. Le premier est dominant au Xe siècle pour être progressivement remplacé, par le deuxième, qui s'impose dans les manuscrits byzantins de grand luxe, formant pendant les siècles suivants le modèle constantinopolitain digne d'être imité.

Le *Laubsägelstil* se caractérise par des motifs géométriques et floraux, découpés et stylisés soit directement sur le fond clair du parchemin, soit sur fond d'or. Il se distingue par une élégance et une discrétion remarquables, surtout au niveau des couleurs qui se limitent dans le cadre de deux tonalités (le bleu, presque toujours présent et le vert ou le brun). Parmi les meilleurs spécimens de ce style, il convient de citer les Urb. gr. 15 et 21, les Vat. gr. 64, 73 et 1615, les Patmos 35 et 44, le Cromwell 16, le Paris. gr. 629, l'Ath. 56 (Evangile avec Commentaires du milieu du Xe siècle), l'Ath. 253 de 1054. Aucun des 20 manuscrits du Xe siècle conservés au Centre Dujčev n'a été exécuté dans ce style, alors que parmi ceux du XIe siècle, nous en trouvons quelques uns, dont le Cod. D. gr. 216 du début du XIe siècle, avec quelques modifications, les Cod. D. gr. 228 et 335, les deux manuscrits étant du XIe siècle².

1. K. Weitzmann, *Die Byzantinische Buchmalerei des 9. und 10. Jahrhunderts*, Berlin 1935, 15-32; voir aussi: V. N. Lazarev, *Istorija vizantijskoj živopisi*, I, Moscou 1947, 106-113; A. Frantz, *Byzantine Illuminated Ornament. A Study in Chronology*, *The Art Bulletin* 16 (1934), 43-76.

2. S. Dufrenne, *Rubricateurs et ornementistes dans les manuscrits écrits en minuscule bouletée*, *Paleografia e codicologia greca. Atti del II Colloquio Internazionale (Berlino - Wolfenbüttel, 17-21 ottobre 1983)*, éd. D. Harlfinger - G. Prato, I-II, Alexandrie 1991, 305-319; A. Džurova, *Quelques remarques sur la production des livres manuscrits dans les zones périphériques de l'Empire byzantin. Le lien entre le type d'écriture et l'initiale dans les manuscrits grecs, IXe-XIe siècles*. (D'après les manuscrits de la collection grecque du Centre Dujčev - I), *Βαλκάνια και Ανατολική Μεσόγειος (12ος - 17ος αιώνας)*, Athènes 1998, 41-87.

Le *Blütenblattstil* ne s'impose dans sa variété classique que pendant la première moitié du XIe siècle, bien que nous le retrouvions dans certains manuscrits au début du Xe siècle, comme par exemple: l'Ath. 56 déjà cité, le Vat. gr. 1615, le Vat. gr. 364, le Vatop. 949m, le Laur. Conv. Soppr. 201, le Bodl. gr. 85, le Coislin 21, le Vat. gr. 1157, le Paris. gr. 629. Voir aussi le Cod. D. 338 du milieu du Xe siècle, conservé au Centre Dujčev, qui présente au début du manuscrit la Lettre d'Eusèbe à Carpianos, les Tables de Concordances, des en-têtes de type portique et des initiales marquant le commencement de chaque évangile³.

Ce style est nommé *Blütenblattstil* d'après le motif principal qu'il utilise, notamment la fleur aux cinq lobes, en bleu ou en vert, décorée d'étamines blanches, jaunes ou rouges, insérées dans des médaillons alternant avec des motifs en cœur et des rameaux. Par rapport au *Laubsägelstil* il est plus compliqué en ce qui concerne la combinaison des motifs végétaux, géométriques et zoomorphes et la richesse de la gamme chromatique où l'or est abondamment utilisé, au point d'obtenir l'effet des émaux cloisonnés. La gamme chromatique raffinée correspond parfaitement à la précision du dessin. C'est d'ailleurs au *Blütenblattstil* que revient le mérite de la stabilité et de l'unification du livre manuscrit enluminé, commandé en haut lieu et confectionné dans les ateliers de Constantinople ou du Mont Athos aux XIe-XIIe siècles. Ce style décoratif est accompagné du triomphe du *Perlschrift* qui, de Constantinople, connaît également une diffusion en province. C'est justement le *Perlschrift* qui impose, aux XIe-XIIe siècles, une certaine unification de l'écriture, qui succède à la variété excessive de types d'écritures du siècle précédent⁴. Ces deux processus parallèles d'évolution de l'écriture et de la décoration marquent l'apparition des modèles au niveau de la mise en page et de la structuration, la division du texte, selon la fonction que doit remplir le manuscrit. Il convient de mentionner en passant les différences dans l'évolution de la décoration des manuscrits grecs de la périphérie de Byzance, comme par exemple ceux d'Italie du Sud, de Chypre, de Palestine, des monastères de Saint-Sabas ou de Ste Catherine du Mont Sinaï, qui ne font pas l'objet de la présente communication.

Aux XIe-XIIe siècles, les manuscrits à usage liturgique ou à usage individuel présentent un groupe relativement homogène où les deux niveaux (la haute commande et la production en série) se détachent nettement. Dans le cas

3. A. Džurova, *Répertoire des manuscrits grecs enluminés (IXe-Xe s.) Centre "Ivan Dujčev"*, vol. I, Sofia 2006, 52-56, ill. 23-40.

4. H. Hunger, *Die Perlschrift, eine Stilrichtung der griechischen Buchschrift des 11. Jahrhunderts*, *Studien zur griechischen Paläographie* (Biblos-Schriften, 5), Vienne 1954, 22-32.

de la production en série, la décoration se réduit à des initiales simples, de petites vignettes ondulantes, de minces initiales au cinabre ou, dans le meilleur des cas, à des en-têtes traitant des motifs végétaux et géométrique sur un fond au cinabre. Nous retrouvons également cette décoration dans la plupart des 50 manuscrits conservés au Centre Dujčev des XIe-XIIe siècles, qui ne font pas l'objet de la présente communication.

Des manuscrits des XIe-XIIe siècles, conservés au Centre Dujčev (environ 60, ainsi que nous venons de le dire), nous pourrions en rapporter sept au *Blütenblattstil* justement: le Tétrévangile avec Commentaires D. 177 (première moitié du XIe siècle), l'Évangélaire D. 157 (seconde moitié du XIe siècle), deux manuscrits contenant des Discours de Grégoire de Nazianze, le D. 205 des Xe-XIe siècles et le D. 282, de la seconde moitié du XIe siècle, et les Épîtres des Apôtres D. 369 de la seconde moitié du XIIe siècle, un Ménologe pour la seconde moitié de décembre de la première moitié du XIIe siècle D. 90 et le Nouveau Testament D. 358 de 1125⁵. Les sept manuscrits sont également identifiés par leurs anciennes cotes, illustrant leur appartenance aux monastères de Kosinitza ou de Prodrome. Je n'inclus pas là les 12 miniatures à pleine page des XIe-XIIe siècles insérées dans l'Évangélaire D. 212 de 1378, qui ont fait l'objet d'une étude à part⁶.

Quant aux manuscrits qui évoquent des ateliers constantinopolitains, nous devrions y attribuer en premier lieu l'Évangile Cod. D. gr. 177 (olim Prodrome P.A. 2), contenant des scolies des différents Pères⁷. L'histoire de ce manuscrit est illustrée par un poème, bien connu par les chercheurs, lié au nom de Marie Paléologue⁸. Ainsi, sur le dernier folio 246r-v du Cod. D. 177 sont insérés des

5. Džurova, *Repertoire des manuscrits grecs enluminés*, 120-128, ill. 94-109; A. Džurova - V. Vélinoва, *Les traditions écrites dans les Balkans (IXe-XIXe siècles). Manuscrits grecs, slaves et orientaux de la collection du Centre de Recherches Slavo-Byzantines "Ivan Dujčev" auprès de l'Université de Sofia. Catalogue*, Sofia 2006, 22-23.

6. A. Džurova. Quelques observations sur les manuscrits enluminés de l'époque des Paléologues (Cod. D. gr. 132 = Kos. 218 et Cod. D. 212 = Kos. sans cote), *Actes du Symposium "L'Art macédonien sous les Paléologues"*, Thessalonique, 14-20 Décembre 1992 (sous presse). À propos du même manuscrit, voir, V. Atsalos, *Τα χειρόγραφα της Ιεράς Μονής της Κοσίνιτσας (ή Εικοσιφοίνισσας) του Παγγαίου*, Drama 1990, 100-101, y compris la bibliographie.

7. A. Džurova - Kr. Stannev - V. Atsalos - V. Katsaros, *Check-List de la collection des manuscrits grecs conservés au Centre de Recherches Slavo-Byzantines "Ivan Dujčev" auprès de l'Université de Sofia "St. Clément d'Ohrid"*, Thessalonique 1994, 59.

8. P. Papageorghiou, *Αι Σέρααι και τα προάστεια, τα περι τας Σέραας και η μονή Ιωάννου του Προδρόμου*, *Byzantinische Zeitschrift* 3 (1894), 325-329.

vers commémoratifs *Στίχοι ἱκετήριοι πρὸς τὴν Δέσποιναν Παρθένον καὶ θεομήτορα τὴν χωρηνήν*, adressés à la Vierge par Marie Paléologue, publiées par Papagheorghiou à la fin du XIXe siècle⁹. Il y est question d'un Evangile découvert sur une "terre étrangère", dans un état pitoyable, relié de *πέπλος* tissé en or et pourpre et, remis à Marie, la fille de Michel VIII Paléologue, donatrice du monastère de Chora. Il est également intéressant de noter que la reliure originelle du manuscrit n'a pas été conservée, mais les plats en bois du Cod. D. 177 portent toujours les traces de la toile rouge tissée de fils en or qui la recouvrait.

A l'origine, le manuscrit contenait des miniatures, séparées du texte par un infolio coloré de pourpre au recto ou de bleu au verso, une pratique en usage dans les manuscrits de grand luxe. Nous retrouvons des traces de cette décoration originelle entre les f. 85 et 87, avant les lectures évangéliques de Saint Matthieu. Il ne subsiste de l'infolio que le f. 86, alors que le folio suivant, celui qui portait la miniature, est absent. Des traces des trois autres infolios contenant des miniatures sont visibles sur les ff. 14, 121 et 181. Malheureusement, il ne subsiste aucune miniature et il est donc bien difficile de définir à quelle époque elles ont été perdues.

Le début du manuscrit (du 1er jusqu'au 14e folio) inclut des textes appartenant à deux différents manuscrits; par exemple sur les ff. 1-2v figurent des Prologues aux Evangiles de Matthieu, de Marc, de Luc et de Jean en deux colonnes, sur le f. 3r, apparaît encore une fois la fin de l'Evangile de Luc, qui coïncide avec le texte de la deuxième colonne du f. 2v, pour continuer par une répétition de l'Evangile de Jean. Au f. 4r, est inséré un index sur les lectures évangéliques, divisé d'après les dimanches de l'année. Il manque six mois, car l'index commence par la sixième semaine du Grand Carême.

A partir du f. 14r commence l'Evangile de Matthieu avec les Commentaires; le type d'écriture se rapproche de celui du Cromwell 9 de 1090. Par endroit le texte est rehaussé plus tard, ce qui est mis en évidence sur le f. 14, au début des lectures évangéliques de Jean. Une partie du texte du f. 245r-245v, qui représente une note additionnelle ajoutée, est datée par Cyril Pavliakianov entre 1290 et 1310¹⁰. Le poème en vers du f. 246 r-v adressée à la Vierge par Marie Paléologue, appartient probablement à la main de Théodore Métochite.

9. Papagheorghiou, *Αἱ Σέξσα*, 325-329.

10. I. Hutter, *Corpus des byzantinischen Miniaturenhandschriften*, III, Oxford Bodleian Library 1982, 53, ill. 193-194; C. Pavlikjanov, *Some Considerations Concerning the Notes at the end of Ms. 177 of the Dujchev Centre Collection*, *Εκκλησιαστικός Φάρος* N.S. 7, 78/2 (1996), 196-204.

Le manuscrit est composé sur du parchemin de qualité différente, le quaternion étant observé, sauf aux endroits où le nombre des folios a été perturbé par des disparitions (cahiers I, XIII, XXIX, XXX, XXXI), alors qu'entre les cahiers XXIV et XXV a été inséré un in-folio. La foliotation originale n'est pas visible. Le cahier commence par le côté chair du parchemin. La règle de Gregory est observée. La réglure est simultanée, elle est faite sur le côté poil du parchemin, et appartient au système 1 selon Leroy-Sotel; la piqûre est logée dans la marge externe. Pour le texte principal ou les commentaires nous sommes en présence de piqûres doubles. La diversité des écritures concorde avec la diversité des schémas et des types de réglure et les diverses variantes de piqûre, que je n'ai pas la possibilité d'aborder en détails en ce moment, mais que je me propose de faire publier¹¹.

La liaison entre le texte et les commentaires est assurée grâce aux signes de renvoi, qui sont plus de 20 et servent encore à orienter le lecteur vers la tradition, établie déjà aux IXe-Xe siècles, (voir: la collection de manuscrits philosophiques des IXe-Xe siècles, conservés à la Marcienne).

La décoration est composée d'en-têtes de type portique (*πύλαι*) et bandeaux, de lignes décoratives ondulées ou de lignes épaisses en or. Au f. 14 figure un en-tête de type bandeau, qui traite la palmette de face et de profil, apparaissant rythmiquement dans un cercle ou dans un motif en forme de cœur. Sur le f. 181, l'en-tête de type portique présente la palmette insérée au milieu de bourgeons ondulants, alors que sur le f. 121, les motifs trilobes évoluent dans un rythme en zig zag. Au f. 87, l'en-tête est formé de rubans or et bleu, qui remplissent le rectangle allongé. Les hastes des initiales placées au début des lectures évangéliques sont traitées au moyen de tiges à nœuds et de bourgeons. Les lettres rubriquées dans le texte et les commentaires sont du type "initiales minces" colorées au cinabre. Les tons intenses, l'utilisation abondante de l'or, les couleurs rouge et jaune, évoquent le Praxapostolus avec Apocalypse de Vienne, le Vind. Theol. gr. 302 de 944-956. Il est vrai que dans le manuscrit de Vienne, les motifs sont plus gros et traités plus en détails, de même que les boutonnières aux angles des en-têtes et les ornements végétaux des en-têtes en forme de Π, sont mieux développés¹². Dans ce sens, l'Évangile No 1 du monastère de Vatopedi et, surtout, le Praxapostolus avec Apocalypse de Paris, Coislin 224 de 976-1025,

11. Voir le vol. II sur les manuscrits enluminés du Centre Dujčev, IXe-XIIe siècles, en préparation.

12. O. Mazal, *Buzanz und das Abendland. Katalog einer Ausstellung der Handschriften- und Inkunabelsammlung der Österreichischen Nationalbibliothek*, Vienne 1981, 479-480.

exécuté à Constantinople, présentent des parallèles plus proches au niveau de la stylisation du motif de la palmette, de l'emploi des couleurs et de l'or¹³.

Nous pourrions attribuer également aux ateliers de la capitale l'Évangélique Cod. D. gr. 157 (Olim. Kos. 9). Ce manuscrit est composé de 399 feuillets en parchemin épais, mesurant 0,35 x 0,26. À l'origine, ce manuscrit était recouvert de fers lourds, et sa reliure renfermait 4 folios du Xe siècle, qui n'ont pas été conservés¹⁴.

Dans la majorité des cas, le parchemin de ce manuscrit est de bonne qualité et bien conservé (sauf pour le f. 315) où l'on assiste à des tentatives de découper à l'aide d'un canif la miniature de Syméon Stylite, placée sous un en-tête carré, accompagné de l'inscription d'usage.

L'Évangélique compte actuellement 51 cahiers, presque tous des quaternions, à l'exception des cahiers 3, 17, 30, 41, 50 et 51, qui présentent moins de 8 folios à cause du découpage de certains feuillets, ou bien par souci de voire le texte se terminer logiquement. Les signatures sont apposées à l'angle inférieur interne du premier folio et à l'angle inférieur externe du huitième folio de chaque cahier. Les signatures originales sont en lettres onciales, entourées de petits traits. On observe aussi des signatures plus récentes en minuscule dans la marge inférieure du dernier feuillet. Le premier et le dernier folio du premier cahier ont été ajoutés plus tard. Le cahier se présente à l'extérieur du côté chair, la réglure est faite sur le côté poil du parchemin (11 40 d selon Laky). La règle de Gregory est observée.

La décoration du manuscrit est élégante et se compose de plusieurs entêtes et culs-de lampe en *Blütenblattstil*, qui servent à diviser le texte, ainsi que d'initiales de style floral et zoomorphe. Le motif principal qui revient sans cesse c'est la palmette byzantine. Au-dessus des cadres ou à l'intérieur des initiales sont peints des oiseaux et des animaux. Les gros en-têtes sont du type II (f. 1, 132r) ou bien carrés (f. 50v, f. 231r), alors que les en-têtes de type bandeaux ou les lignes décoratives divisent en mois la mémoire des saints, pour chaque jour, dans le Ménologe (du f. 315 au f. 339v).

Nous pouvons signaler divers types d'initiales. Celles qui sont prépondérantes, sont exécutées avec une profusion de motifs végétaux –surgeons,

13. J. Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts to the Year 1453*, I-II, Leyde 1981.

14. A. Papadopoulos-Kerameus, *Εκθεσις παλαιών γραφικών και φιλολογικών ερευνών εν Θράκη και Μακεδονία κατά το έτος 1885*, Istanbul 1886, 897, 26-28; *Check-list*, 59; A. Džurova, L'Évangélique Cod. Dujčev 157 = Olim. Kos. 9 du XIe siècle, *Vizantijskij Vremennik* 55 [80] (1995), 1-12, y compris la bibliographie.

bourgeons, nœuds— qui viennent enrichir la tige principale (la haste) d'une palette multicolore, comprenant aussi l'or. Il convient d'y rapporter les initiales exécutées uniquement en or et ornées de motifs végétaux (f. 151r, 162r, 173v, etc.), ainsi que celles représentant une main levée en signe de bénédiction (f. 111v, 129v, 149v, 154v, 158r, 272v, etc.). Nous rencontrons aussi des initiales dont la charpente comporte des oiseaux (f. 11r, 50v), des serpents (60r), des oiseaux et des animaux (f. 34r, 132r, etc.). On retrouve aussi de petites letrines ornées en or. Les titres, les rubriques, les indications liturgiques sont presque obligatoirement chrysographiés. Dans les grandes lignes l'Évangile D. 157 présente des similitudes avec le groupe de manuscrits sortis, pendant la seconde moitié du XIe siècle, des scriptoria de Constantinople, notamment: le Psautier de Londres Add. Ms. 19352, daté de 1066, le Cod. Barroci 230 du troisième quart du XIe siècle, l'Évangélaire Auct. T inf. 2.7. (Misc. gr. 307) de la première moitié du XIIe siècle, le Cod. gr. Moscou 2280 de 1072, l'Évangélaire du Vat. gr. 463 de 1062, le Cod. 2645 de la Bibliothèque Nationale d'Athènes, seconde moitié du XIe siècle¹⁵.

Nous aimerions attirer l'attention sur le fait que non seulement l'ornement, mais aussi l'unique miniature de Syméon Stylite qui se trouve sur le f. 315r, au début du Ménologe, nous font rapporter le manuscrit à la seconde moitié du XIe siècle.

Syméon Stylite est représenté au milieu d'un en-tête rectangulaire, traitant le motif de la palmette. La miniature vient illustrer la fête du 1er septembre et le début des fêtes fixes. Elle est fidèle au schéma iconographique typique où le saint est représenté en buste, alors qu'au pied de la colonne se tiennent un moine et une femme, nimbés tous les deux. À côté de Syméon Stylite est placée l'inscription explicative: Ὁ Ἅγιος Συμεών. Bien que la miniature n'ait aucune relation directe avec le texte qui suit l'inscription (Saint Luc, IV, 16-22), on la retrouve fréquemment dans les Évangiles (Cf. Paris. gr. 27, f. 148 ou Vat. gr. 1156, f. 242), le Dionysiou 587 du Mont Athos et le Ménologe du Lavra Cod. 46. Tous les deux se rapportent au troisième quart du XIe siècle, que l'on associe au monastère de Studios¹⁶.

15. Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts to the Year 1453*, I, 26-27; II, taf. 141-142; I, no 80, II, taf. 146; I, no 92, II, taf. 166; *Corpus der byzantinischen Miniaturen*, I, taf. 142-143; 173-178; 269-273; A. Marava-Chatzinicolaou - Chr. Toufexi-Paschou, *Catalogue of the Illuminated Byzantine Manuscripts of the National Library of Greece*, I, Athènes 1978; Cod. 2.645; voir aussi Vat. gr. 463 de 1062, ff. 122r, 319r, 371r, 428r, etc.; R. Devresse, *Codices Vaticani graeci*, II *Codices 330-630*, Vatican 1937, 233-235.

16. T. Masuda, *Η εικονογράφηση του χειρογράφου αρ. 587 μ. της Μονής Διονυσίου στο Άγιον Όρος*, Συμβολή στη μελέτη των Βυζαντινών Εναγγελιστηριών, Thessalonique 1990; A. Mitsani,

Au niveau de l'iconographie de Syméon Stylite avec les deux figures nimbées, il importe de relever la similitude entre les Cod. Dionysiou 587 et Dujčev 157. Dans le premier manuscrit, Saint Syméon Stylite est représenté flanqué d'une femme et d'un moine nimbés, ce qui n'est pas inhabituel pour ce genre de miniatures (voir le Par. gr. 27, le Vat. gr. 1156). Ainsi, dans le Ménologe de l'Esphigménou 14, la sainte femme apparaît dans deux scènes de la vie de Saint Syméon, alors que dans le Ménologe métaphrastis d'Oxford, Bodl. Barroci 230, nous ne retrouvons que le moine. Dans notre cas, la sainte femme pourrait très bien incarner la mère de Saint Syméon, Sainte Marthe, dont la fête est célébrée le 1er septembre. Quant au moine, il pourrait représenter Saint Daniel Stylite († 493 – fête le 11 décembre), le successeur de Syméon que nous retrouvons dans le Cod. Esphigménou 14 (seconde moitié du XIe siècle)¹⁷.

Par ailleurs, nous pouvons attribuer aux ateliers constantinopolitains les Seize Discours de Grégoire de Nazianze D. gr. 282 (Olim Prodrome P.A. 14) et le D/ gr. 205 (Olim. Kos. 12?). Le Cod. D. 282 est daté du XIe-XIIe siècle, d'après la Check-list du Centre Dujčev et V. Atsalos¹⁸. Nous retrouvons cette datation aussi bien dans la Check-liste que dans l'édition de Mossay-Sicherl de 1993¹⁹.

Le manuscrit est composé de 286 folios en parchemin, mesurant 320 x 235 mm, le parchemin étant de bonne qualité, blanc par endroits ou jaune pâle et souple, qui n'a pratiquement pas été endommagé. Le texte est écrit en minuscule, sur deux colonnes, 26 lignes par colonne. Le manuscrit comporte 37 cahiers (des quaternions), les cahiers 1, 33, 37 étant incomplets et portant des traces de découpage. Sur les f. 1, 2, 3 et 286, on découvre les traces d'un texte effacé, ce qui veut dire qu'il s'agit d'un palimpseste. Les deux premiers folios ont été ajoutés plus tard au manuscrit. Les cahiers commencent par le côté chair du parchemin, alors que la réglure est faite sur le côté poil (selon Laky 44 C 2, système 1). Ils sont numérotés par des lettres placées en bas à gauche sur le premier et à droite sur le dernier folio.

Ἄθως, Λαύρας Δ46. Ἐνα «σπουδαϊκὸ» μνηολόγιο ἀπὸ τοῦ τρίτου τέταρτο τοῦ 11ου αἰῶνα, *Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Αρχαιολογικῆς Ἐταιρείας* 15 (1989-1990), 257-270; C. Christou - Chr. Mauropoulou-Tsioumi - S. N. Kadas - Ek. Kalamariza-Katsarou, *Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, t. 4, Thessalonique 1997, fig. 23, f. 22 (monastère de Zographe).

17. S. M. Pelekanidis - P. C. Christou - Chr. Tsioumi - S. N. Kadas, *Treasures of Mount Athos, Illuminated Manuscripts*, t. 2, Thessalonique 1997, ill. 328, 363.

18. Check-list, 66; Atsalos, *Τα χειρόγραφα*.

19. *Repertorium Nazianzenum Orationes, textus Graecus*, 3 (Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums), N.F. 2. Reihe: Forschungen zu Gregor von Nazianz, im Auftrag der Görres-Gesellschaft herausgegeben von J. Mossay und M. Sicherl, Paderborn 1993, 50-53.

Au f. 3, verso, dans le cadre d'une *Carmina Figurata* figure le texte suivant: 'Ορθὼν τὰ λαμπρὰ καὶ τὰ μὴ λαμπρὰ σκόπτει²⁰.

L'insertion de ces *Carmina figurata* (nommées encore "labyrinthes" dans la tradition slave), qui est caractéristique des manuscrits commandés en très haut lieu, voire par l'empereur aux Xe-XIIe siècles, correspond à l'aspect luxueux du manuscrit, avec la profusion d'or et l'abondance d'initiales et de lettres rubriquées chrysographiées et cloisonnées. On rencontre souvent cette décoration dans les manuscrits slaves du XIVe siècle, commandés en haut lieu, comme par exemple l'Évangile de Londres de 1356 ou l'Évangile du patriarche Sava de 1345-1375, du monastère de Hilendar, Chil. 13²¹.

Chacun des 16 discours est délimité par un en-tête en forme de portique ou de bandeau, rempli de motifs géométriques ou végétaux, dont l'exécution évoque les émaux cloisonnés (ff. 6v, 26v, 34, 45v, 55, 70, 82, 92, 103, 164, 177, 213, 218, 242, 258), certains d'entre eux se répétant du point de vue de l'ornementation (voir les ff. 92 et 242 ou les ff. 103 et 258). Les plus répandus sont les en-têtes avec la palmette byzantine insérée dans des médaillons, des segments – losanges ou carrés – représentée de face ou de profil. Ce type d'en-têtes sont typiques pour une grande partie des Discours de Grégoire de Nazianze. Dans ce sens, nous pourrions citer des manuscrits comme le Marc. Cod. gr. Z. 567 (= 658) du milieu du Xe siècle, le Marc. Cod. gr. Z. 586 (= 660) du XIe siècle. Quant aux en-têtes qui représentent des lignes épaisses emplissant les bandeaux rectangulaires, nous pouvons indiquer plusieurs parallèles dans des manuscrits des Xe-XIe siècles, notamment: le Cod. gr. Z 562 (= 692) du XIe siècle; le Cod. gr. II 27 (= 931), f. 38, le Cod. gr. 174, le Cod. gr. 2166, le Cod. gr. 61, le Cod. gr. 182 (seconde moitié du XIe siècle) de la Bibliothèque Nationale d'Athènes, le Cod. 190 (XIe-XIIe siècles) de la même bibliothèque, le Cod. D. gr. T.A. 316 (f. 105) du XIe siècle du Musée Bénaki²². Les initiales marquant le début des 16

20. Pour plus de détails sur ce manuscrit, voir: A. Džurova, El códice griego D 282 (*olim* P. A. 14) de la collection del Centro de investigaciones eslavo-bizantinas «Iván Dužev», *El cielo en la tierra. Estudios sobre el Monasterio Bizantino (Nueva Roma, 3)*, éd. P. Bádenas - A. Bravo - I. Pérez Martín, Madrid 1997, 183-190.

21. A. Džurova. *L'enluminure byzantine et son rayonnement*, Paris 2001.

22. E. Mioni - M. Formentini, *I codici greci in minuscula della Biblioteca Nazionale Marciana*, Padoue 1975, 43; *Collezioni veneziane di codici greci*, 1993, 78, no 53; N. Ševčenko, *Illustrated Manuscripts of the Metaphrastion Menologion*, Chicago Press 1990, 173-180; E. Furlan, *Codici Greci illustrati della Biblioteca Marciana*, Milan 1978, 58-60, fig. 49-51; *Collezioni veneziane*, 40, 64; Marava-Chatzinicolaou – Toufexi-Paschou, *Catalogue*, I; en ce qui concerne les en-têtes de type bandeaux, avec le motif de la palmette byzantine ou les lignes épaisses qui remplissent des compositions rectangulaires, voir: fig. 191-195, 196-206, 235-243, des manuscrits de la seconde moitié et de la fin du

Discours du Cod. D. 282 présentent la même technique d'exécution que les entêtes et ont des parallèles dans plusieurs manuscrits du XIe siècle dont je ne citerai qu'un, provenant également de la Bibliothèque Nationale d'Athènes: l'Ath. gr. 174, de la seconde moitié du XIe siècle²³. Il nous donne aussi des modèles de lettres rubriquées remplies d'or aux délinéaments végétaux qui emplissent le manuscrit et dont les parallèles peuvent être relevés dans beaucoup de manuscrits des XIe-XIIe siècles (voir par exemple le Cod. Ath. gr. 2552) de la même bibliothèque²⁴.

Quant à l'en-tête placé au début du manuscrit, surmontant le premier Discours (f. 4), qui diffère des autres par sa forme du type *Πύλαι*, elle présente aussi des parallèles dans certains manuscrits de la fin du Xe et du XIe-XIIe siècle. C'est par ce type d'en-têtes que commencent généralement les discours de Grégoire de Nazianze (voir plus loin le même en-tête sur le f. 1 dans le Cod. D. 90, le Ménologion de Décembre (14-31)²⁵. Dans le Cod. D. 282, l'onciale moyenne utilisée dans les rubriques placées dans l'espace non décoré des entêtes, la chrysographie, les palmettes réparties dans neuf médaillons, de profil, de face ou en forme de guirlandes enroulées autour de compositions en cercle, la finition des quatre bouts des entêtes, évoquent davantage les manuscrits de la seconde moitié du XIe siècle que ceux des XIe-XIIe siècles. Le type même de minuscule penchée légèrement à droite, dont certaines lettres subissent nettement l'influence de l'onciale, nous font opter pour la seconde moitié du XIe siècle plutôt que pour la datation XIe-XIIe siècles.

Nous pouvons attribuer aussi à un des scriptoria constantinopolitains le Cod. D. 205 (Olim Kos. 12?) daté du XIe siècle dans la Check-list, contenant les Discours de Grégoire de Nazianze²⁶. Il est composé de 266 folios en parchemin, (ff. 1-4 en papier, ajoutés plus tard), 345 x 235, bien conservé. Le parchemin est

XIe siècle; fig. 352, 376-381; pour les manuscrits plus anciens, voir ill. 173-180, 133-142; E. Lappa-Zizica – M. Rizou-Couroupou, *Catalogue des manuscrits grecs du Musée Bénaki (Xe-XVIIe siècles)*, Athènes 1991, ill. 107.

23. Marava-Chatzinicolaou – Toufexi-Paschou, *Catalogue*, I, Ath. Cod. 174, fig. 187-188 de la seconde moitié du XIe siècle et Cod. 282, fig. 232-233 du manuscrit Cod. 182.

24. Marava-Chatzinicolaou – Toufexi-Paschou, *Catalogue*, I, fig. 133-142, 144-154; voir aussi Cod. Marc. gr. Z. 567 (= 658) du milieu du Xe siècle, f. 3; *Collezioni veneziane*, 78, no 53; Cod. gr. II 27 (= 931) du Xe siècle; *Collezioni veneziane*, 105, no 82; J. Ebersolt, *La miniature byzantine*, Paris - Bruxelles 1926, 51, LI, 1-2, LII, 2-3, ainsi que le manuscrit cité, le Cod. Marc. Z. 586 (= 660) de la seconde moitié du XIe siècle; Cf.: Furlan, *Codici Greci*, 58-60, fig. 49-51; Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts*, I, 22, II-117.

25. *Repertorium Nazianzenum*, 50; voir encore n. 20.

26. *Check-list*, 61; *Repertorium Nazianzenum*, 50-53.

fin, marron clair. Les cahiers sont des quaternions et commencent par le côté chair du parchemin. La réglure, système 1 d'après Leroy, simultanée, est faite sur le côté poil. La signature des cahiers est placée dans l'angle inférieur interne des folios 1 et 8. La règle de Gregory est observée. Le texte est écrit en minuscule moyenne, qui rappelle le Ménologe de Basile II de la Marcienne, en deux colonnes, avec de grandes marges latérales, ce qui, de même que la décoration, nous ramène à une datation aux environs des Xe-XIe siècles²⁷. Le commencement de chaque discours est marqué par une vignette, le plus souvent du type *πυλαί*, précédée par le numéro du discours écrit en or. Le début de chaque discours est placé dans la vignette, alors que le texte final est disposé en forme de triangle ou de carré, avec une profusion de signes graphiques destinés à diviser le texte. Les en-têtes de type portique et bandeaux présentent un répertoire végétal et géométrique plus varié. La gamme des couleurs dans ce manuscrit est plus sobre, mais la haute qualité d'exécution le place parmi les manuscrits de Kosinitza les mieux conservés. Il a probablement été commandé par une personne haut placée car, malgré l'utilisation plus discrète de l'or, le type d'écriture, la précision du dessin, la qualité du parchemin laissent deviner son appartenance à un atelier de la capitale.

Une décoration similaire au D. 282, aussi bien au niveau des en-têtes de type portique que des initiales exécutées sur fond cinabre et or, présente le Ménologion de la seconde moitié du mois de décembre, le Cod. D. gr. 90 (Olim. Kos. 4) du XIIe siècle, selon la Check-list²⁸. Il est composé en minuscule légèrement penchée à droit (presque *Perlschrift*), délavée à certains endroits et reprise à nouveau (au f. 1). Le texte est écrit sur du parchemin clair et fin, bien traité. Les cahiers sont des quaternions, qui commencent par le côté chair du parchemin, la réglure est faite sur le côté poil (système 1 d'après Leroy). Les piqûres sont logées dans la marge externe. D'autre part, au début du cahier, les deux colonnes du texte sont marquées par des croix dans la marge supérieure, selon la tradition des manuscrits du monastère de Stoudios aux IXe-Xe siècles. La signature en lettre minuscules est posée dans l'angle inférieur interne du f. 1 du cahier et dans l'angle inférieur externe du f. 8. Le manuscrit est exécuté par Théophan, ce qui est visible de l'inscription à la fin du manuscrit (f. 169v): *Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ πόνοσ Θεοφάνου*. Sur le f. 1, figure une note portant des indications au sujet du monastère d'Oxeia à Constantinople: *τῆς μονῆς τῆς Ὁξειας. Δανυήλ*

27. Džurova, *Répertoire des manuscrits grecs enluminés*, 120-128.

28. *Check-list*, 54.

ἱερομόναχος. Il s'agit bien du moine ayant emporté le manuscrit de Constantinople à Kosinitza.

Outre l'en-tête typique pour le *Blütenblattstil*, figurant au début du Ménéde du 14 Décembre, le reste de la décoration se limite à des lignes ondulées et à de grosses initiales ornées de tiges et de bourgeons, exécutées au cinabre rehaussé d'or, ainsi qu'à de minces initiales. Le plus proche parallèle au niveau de la décoration du Cod. 90 est le Cod. 2552 de la Bibliothèque Nationale d'Athènes de la première moitié du XIe siècle. D'ailleurs, ce type de décoration est assez conventionnel et fortement répandu dans les manuscrits des XIe-XIIe siècles, commandés en haut lieu²⁹. A notre avis, le Cod. D. 90 pourrait être attribué à la première moitié du XIIe siècle.

Si pour les manuscrits cités plus haut l'identification avec les anciennes cotes des monastères de Kosinitza et de St. Jean Prodrome est établie, Gregory et Erhard identifient sous le No 4 du monastère de Kosinitza, deux manuscrits différents³⁰. C'est un fait sur lequel nous voudrions attirer l'attention, car il pose la question de savoir si le Ménéloge de Décembre du Centre Dujčev, le D. gr. 90, est vraiment le manuscrit figurant sous le No 4 du monastère de Kosinitza?

Chez Gregory, sous le numéro 4 figure un Tétrévangile avec Praxapostolus du XIIIe siècle: parchemin, 148 folios, deux colonnes, 28 lignes par colonne, mesurant 21,8 x 16,5 cm³¹. Nous retrouvons la même information chez Aland³². Dans Marava - Paschou sous la cote d'Olim. Kos. 4 figure l'Ath. 2520, 24 lignes en deux colonnes, 21,8 x 16,5, 149 folios, XIe-XIIe siècles³³. Il est possible que l'identification de ces deux manuscrits de contenu différent avec l'Olim. Kos. 4 provienne aussi de la note du copiste citée par Gregory-Téophan. D'ailleurs Téophan est également le copiste de l'Ath. gr. 2520³⁴. Pourquoi alors Erhard³⁵, qui s'est référé à Papadopoulos-Kerameus, désigne-t-il sous la cote Kos. 4 un autre manuscrit: un Ménéloge de la seconde moitié de Décembre, 170 folios (le nombre de lignes et de colonnes et les dimensions n'étant pas indiqués), copié

29. Marava-Chatzinicolaou - Toufexi-Paschou, *Catalogue*, I, 1978, fig. 131-142.

30. C. P. Gregory, *Textkritik des Neuen Testaments*, I-III, Leipzig 1900-1909 (Repr. 1976), I, 1649; A. Erhard, *Überlieferung und Bestand der hagiografischen und homilischen Literatur der griechischen Kirche*, I-III (1937-1952), II, 490.

31. Gregory, *Textkritik*, I, 1649.

32. K. Aland, *Kurzgefasste Liste der griechischen Handschriften des Neuen Testaments*, Berlin 1963, 297.

33. Marava-Chatzinicolaou - Toufexi-Paschou, *Catalogue*, I, 137-139.

34. Marava-Chatzinicolaou - Toufexi-Paschou, *Catalogue*, I, ibidem.

35. Erhard, *Überlieferung*, II, 490.

par Téophan et daté du XIIe siècle³⁶. Dans le Catalogue de Vladimir Sis, sous le numéro 4 figure le même Ménologe pour la seconde moitié de décembre, du XIIIe siècle, de 29 x 37 cm, deux colonnes, 35 lignes, 169 folios, le dernier folio 170 étant une feuille de garde. Dans le Catalogue de V. Atsalos, le même manuscrit est daté du XIIe siècle, alors que dans Papazoglou, du XIVe siècle³⁷.

A notre avis, l'utilisation d'une même cote pour désigner deux manuscrits différents par Gregory et par Erhard, ainsi que nous l'avons déjà noté, est due aux noms identiques des copistes, c'est-à-dire, Téophan. Il en résulte donc une confusion dans l'identification des manuscrits. A cette étape, nous devons nous contenter de noter que le Cod. D. 90, qui porte la signature du copiste Téophan, peut être identifié à l'Olim. Kos. 4, c'est-à-dire au Ménologe pour la seconde moitié de décembre, cité par Erhard et daté du XIIe siècle, datation proposée par Atsalos et par la Check-List du Centre Dujčev³⁸.

Le Praxapostolus, Cod. D. gr. 369 (olim. Kos. 53) du XIIe siècle, d'après la Check-list, présente également une décoration en *Blütenblattstil*³⁹. Ce manuscrit a eu la malchance d'être déchiré en deux parties dont la plus volumineuse se trouve actuellement au Centre Dujčev (227 folios) et l'autre (du f. 228 au f. 273), qui renferme l'Épître aux Juifs et l'Apocalypse, est à Piepront Morgan Library, Cod. 714⁴⁰.

Le parchemin du manuscrit D 369 est finement travaillé, de couleur ivoire et en bon état, à quelques exceptions près où il y a des taches d'encre (f. 21 ou f. 116v). Les parties principales du texte sont marquées par des morceaux de cuir rouge, placés au milieu des marges latérales (ff. 206, 210). Le codex se compose de 29 cahiers quaternions, sauf les cahier 1, 2, 11 et 29, 26, 27, trois bifolios. Les cahiers commencent par le côté chair du parchemin, la règle de Gregory est donc observée. La réglure est faite sur le côté poil (Laky 33c 1c). Ils portent des traces de deux types de numérotation en lettres et de deux autres types, en chiffres. La numérotation en chiffre à l'encre noire ou au crayon est plus tardive. Elle est placée dans l'angle supérieur externe du folio. La numérotation en lettres se trouve dans l'angle inférieur externe. Celle dont la couleur de l'encre

36. Papadopoulos-Kerameus, *Εκθεσις*, 897, 31a-31b.

37. Atsalos, *Τα χειρόγραφα*, 32; G. Papazoglou, *Τα χειρόγραφα της Εκκοινοποίησης (Κατάλογοι και καταγραφές)*, Athènes 1991, 109.

38. *Check-list*, 54.

39. *Check-list*, 71.

40. A. Džurova, *Le Praxapostol Cod. Dujčev 369, l'Épître aux Juifs et l'Apocalypse Cod. 714 de Pierpont Morgan Library = Olim. Kos. 53*, *Byzantinoslavica* 56/1 (1995): Στέφανος, *Studia byzantina ac slavica Vladimíro Vavřínek ad annum sexagesimum quintum dedicata*, 471-482.

est la même que l'encre du texte est la plus ancienne et dans un certain nombre de cahiers, elle se trouve découpée. La numérotation en chiffres plus tardive, nettement lisible, est placée au bas de la marge externe et date probablement de la reliure ultérieure.

Le texte du manuscrit est organisé au moyen de petites vignettes du type le plus simplifié. Seul le f. 21 présente un en-tête du type *Πύλαι*, comportant le motif de la palmette byzantine sur fond d'or et une initiale chrysographiée sur fond rouge, avec des motifs végétaux. Les phrases du texte se terminent par des points, placés au milieu de la ligne et, parfois par des motifs géométriques et végétaux du type le plus simple. Les lettres rubriquées sont exécutées au cinabre. Elles ne se trouvent pas à leur place habituelle, mais un peu en biais de la surface écrite. On observe, à certains endroits, dans la marge, des signes indicateurs, orientant le lecteur vers des passages importants du texte (f. 23v, 24, 33v, 34, etc.). Il importe de noter que la miniature des apôtres Pierre et Paul, placées au verso du f. 20 n'est pas rajoutée au cahier.

Les initiales et les lettres des rubriques d'une facture fort simple, rehaussées de points, de bourgeons et de motifs végétaux, ainsi que la disposition ajourée de la palmette byzantine sur un fond d'or, sans remplir entièrement l'espace de la vignette, nous permettent d'établir des parallèles avec des manuscrits de la première moitié du XIIe siècle. Ainsi, la décoration du Cod. D. 369, avec ses palmettes ajourées, ses rubriques flottantes, placées entre les en-têtes, limitées à droite par une croix, est très proche de la décoration du Tétravangile de 1120-1130 de Fireston Library, Ms. Garrett 5⁴¹.

Malgré l'état de dégradation de la miniature à pleine page, représentant les apôtres Pierre et Paul, la spécificité de son iconographie, sa plasticité, le renforcement des volumes au moyen de la couleur blanche, évoque le schématisme particulier qui commence à s'imposer assez timidement, pendant la première moitié du XIIIe siècle et, plus sûrement, pendant la seconde moitié. La tendance à l'expressivité, à une décoration plus prononcée, fait penser à la miniature de Saint Luc de l'Evangile Garrett 5, que nous venons de citer, et confirme ces tendances encore timides dans l'art de l'illustration byzantin, ayant succédé à une période brillante pour la miniature, mis en évidence dans les manuscrits de la seconde moitié du XIIIe siècle, sortis des monastères constantinopolitains de l'Empire.

41. *Byzantium at Princeton. Byzantine Art and Archeology at Princeton University. Catalogue of Exhibition at Fireston Library*, Princeton University, August 1 through October 26, 1986, Princeton 1986, 152, no 177.

La décoration en *Blütenblattstil* du Tétraévangile Cod. D. 358 (Olim. Kos. 216) de 1125 vient montrer la diffusion de ce style ornemental dans les provinces byzantines⁴². Il comprend Le Nouveau Testament (les Quatre Evangiles, les Actes des Apôtres, les Epîtres Catholiques et les Epîtres de Saint Paul). C'est un manuscrit écrit sur du parchemin également très fin. Il compte 269 (f. 138) folios de dimension 190 x 145 mm. Les cahiers sont des quaternions, à l'exception des cahiers I et XIV, la règle de Gregory est observée, la réglure est faite sur le côté poil du parchemin (système 9 d'après Leroy, type Laky 32 d 1). A la différence des manuscrits que je viens de présenter, le texte de celui-ci est écrit à l'encre noire, en petite minuscule très fine, alors que les titres, les sous-titres et les indications liturgiques sont chrysographiées et les piqûres sont logées dans la pliure du feuillet⁴³. Selon Papadopoulos Kerameus, dans chaque évangile figurait à l'origine une miniature de l'évangéliste respectif, alors que l'Evangile de Matthieu était précédé d'une miniature représentant le Christ avec les quatre évangélistes⁴⁴. A la fin du manuscrit a été conservée la dédicace du "hiérei Georgios". A notre avis, cet Evangile est un des manuscrits datés les plus anciens du "groupe de Karahissar", dont je ne citerai que l'Evangile de 1128 du monastère de Vatopedi No 960, et l'Evangile de Princeton de 1136, Garrett 3⁴⁵. En

42. A. Džurova - E. Velkovska, Manoscritos griegos datados de la colleccion del Centro de investigaciones eslavico-bizantinas "Iván Dujčev" (siglos XII-XIV), *Simposio sobre el tempo*, Madrid 1990, 11-138; Manuscrits grecs datés provenant de la collection du Centre de Recherches Slavo-Byzantines "Ivan Dujčev" (XIIe-XIVe siècles), *Ex Oriente Lux. Mélanges offerts en hommage au professeur Jean Blankoff à l'occasion de ses soixante ans*, Bruxelles 1991, II, *Littérature et linguistique*, 95-117; *Check-list*, 70.

43. Pour plus de détails à propos du manuscrit, voir: A. Džurova, Le Cod. gr. 358 (olim Kos. 216) du Centre Dujčev (encore un manuscrit du groupe de Karahissar), *Recueil consacré au prof. Kominis*, Athènes (sous presse).

44. Papadopoulos-Kerameus, *Εκθεσις*, 26.

45. Ce groupe est présenté pour la première fois dans l'études en trois volumes de J. Ed. Goodspeed, D. W. Riddle et H. R. Willoughby, *The Rockefeller McCormick New Testament*, I-III, Chicago 1932; voir aussi A. M. W. Carr: *The Rockefeller McCormick New Testament: Studies Toward the reattribution of Chicago University Library, ms. 965. Diss.* The University of Michigan 1973; *Byzantine Illumination*, 1150-1250; *The Study of a Provincial Tradition*, Chicago 1987; *A Group of Provincial Manuscripts from the Twelfth Century*, *Dumbarton Oaks Papers* 36 (1982), 39-41; Cyprus and the "decorative style", *Επετηρίς του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, Nicosia, 17 (1988-1989), 123-167; *The Production of Illuminated Manuscripts: A view from the Late Twelfth Century*, *Paleografia e codicologia greca. Atti del II Colloquio internazionale, Berlino-Wolfenbüttel, 17-21 Ottobre 1983*, Berlin 1991, 325-338; *Thoughts in the Production of Provincial Illuminated Books in the Twelfth and Thirteenth Centuries*, *Scrittura, libri e testi nelle aree provinciali di Bisanzio. Atti del*

réalité, les trois miniatures des évangélistes conservées dans le Cod. D. 358 rappellent les éléments typiques pour ce groupe de manuscrits. Les figures des évangélistes, représentés assis sous un arc sont lourdes et beaucoup trop grandes. Leur volume rehaussé au moyen de contours noirs supplémentaires soulignant les silhouettes et les draperies, l'expressivité des visages des évangélistes, leurs poses caractéristiques des traditions orientales en provenance de la Palestine, forment un contraste avec la précision de la décoration exécutée dans le *Blütenblattstil* des arcs, des en-têtes et des initiales du manuscrit, qui laisse deviner la connaissance des modèles constantinopolitains. Ce mélange d'éléments constantinopolitains et provinciaux est visible également au niveau codicologiques. Ainsi, comme nous l'avons déjà noté, les piqûres dans ce manuscrit, contrairement à la pratique établie aux IXe-Xe siècles à Constantinople, dans le *codex* minuscule, ne sont pas logées dans la marge latérale externe, mais dans la marge interne, presque dans la pliure du folio (voir à ce propos l'Évangile du monastère de Kykkos No 49)⁴⁶. D'autre part, la fine écriture minuscule n'est pas à l'encre brune comme d'habitude, mais à l'encre noire, ainsi que nous l'avons remarqué dans une partie des manuscrits du groupe de Karahissar. Dans ce sens, le manuscrit le plus semblable est celui de la Bibliothèque universitaire de Chicago, figurant sous le No 965⁴⁷. Ce manuscrit vient montrer une fois de plus l'utilisation du *Blütenblattstil* dans les manuscrits commandés en haut lieu, comme par exemple le manuscrit chypriote déjà cité, le Cod. 49, évangile du monastère de Kykkos du XIe siècle.

Les manuscrits que nous venons de décrire ne représentent qu'une petite partie de la richesse du *codex* byzantin décoré en *Blütenblattstil*, style emblématique pour les manuscrits de la dynastie des Commènes.

Aux XIe-XIIe siècles, le livre byzantin enluminé atteint son apogée grâce à l'équilibre entre les éléments décoratifs: en-têtes, culs-de lampe et initiales d'une part et, illustrations (miniatures), de l'autre. Au monastère de Stoudios à Constantinople sont confectionnés des manuscrits somptueusement décorés dans le style fleuri, dit *Blütenblattstil*, dont il suffit d'indiquer le Paris. gr. 74, le Psautier de Londres de 1066, le Vat. gr. 463 de 1062. Les sept manuscrits de la collection

seminario di Erice (18-25 settembre 1988), Spoleto 1991, 663-688; La produzione provinciali di codici miniati nei secoli XIe XIIe: alcune riflessioni, *Bisanzio fuori di Bisanzio*, Palermo 1991, 66-90.

46. A. Džurova, L'Évangile du monastère de Kykkos du XIe siècle, Cod. gr. 49, *Recueil à la mémoire du prof. M. Chatzidakis*, Athènes (sous presse).

47. E. C. Colwell, *History and Text*, vol. I, Chicago 1936, voir: *The Four Gospels of Karahissar*, 94-118, pl. I-IX; Carr, *A Group of Provincial Manuscripts*, pl. 18.

du Centre Dujčev dont six sont, avec la plus grande certitude, exécutés à Constantinople, sont parmi les meilleurs spécimens créés à l'époque des Comnènes.

Comme le thème du présent colloque est consacré aux relations entre Byzance et la Bulgarie aux XI-XIIe siècles, et compte tenu de l'influence que le modèle a exercé sur le récepteur, nous ne pouvons manquer de noter le fait suivant, concernant la production de manuscrits en Bulgarie aux XIe-XIIe siècles.

Malgré le nombre réduit de manuscrits slaves qui nous est parvenu, il convient de noter que les manuscrits bulgares de l'époque examinée (XIe-XIIe siècles) présentent une différence extraordinaire, mais non pas inexplicable, avec ceux de Constantinople. Il ne nous est parvenu aucune codex qui aient la moindre ressemblance avec le livre constantinopolitain décoré dans le style byzantin fleuri. Nous pouvons faire la même constatation à propos des manuscrits serbes. Il convient de citer à titre d'exceptions les quelques manuscrits russes comme l'Évangile d'Ostromir de 1056-1057, le Recueil de Svetoslav de 1076, l'Évangile de Mstislav de 1113-1117, copiés d'après des manuscrits vieux bulgares, liés à l'activité du roi Syméon, de la fin du IXe et des premières décennies du Xe siècle. Un des manuscrits serbes les plus anciens (l'Évangile de Miroslav de la fin du XIIe siècle), qui marque les débuts de l'art du manuscrit en Serbie, a beau être un des spécimens les plus brillants au niveau de la décoration, il n'en propose pas moins une symbiose entre l'art byzantin et l'art roman, ne rappelant en rien le *Blütenblattstil* et les émaux cloisonnés⁴⁸.

En Bulgarie, la production de manuscrits qui se développe au XIe-XIIe siècles, présente de plus grandes ressemblances avec les *codices* enluminés de la périphérie de Byzance, dont la Bulgarie fait partie, et où le manuscrit modeste ment décoré doit remplacer le livre luxueux commandé par les milieux de la cour ou du Patriarcat, ces milieux liés à la politique mécène du roi Syméon (IXe-Xe siècles) au temps du Premier Royaume bulgare, et du roi Ivan Alexandre, à l'époque du Deuxième Royaume bulgare et de Stefan Dušan au XIVe siècle. Il convient de noter, par ailleurs, qu'il ne subsiste de l'époque la plus ancienne (le règne du roi Syméon) aucun manuscrit du grand luxe; nous ne pouvons en juger que d'après les copies russes plus tardives, que nous avons déjà mentionnées. Ce n'est finalement qu'au XIVe siècle que les souverains bulgares et serbes rani meront la pratique des manuscrits byzantins luxueux, ornés en *Blütenblattstil* et

48. A. Džurova, *Byzantinische miniaturen. Schätze der Buchmalerei vom 4. bis 19. Jahrhundert*, mit einem Vorwort zur deutschen Übersetzung von Peter Schreiner, Regensburg 2002, 150-174.

illustrés de nombreuses miniatures, si répandus sous le règne des Comnènes, un problème qui a été suffisamment abordé par la science et sort du cadre du présent colloque⁴⁹.

49. Pour plus de détails à ce sujet, voir A. Džurova, *Introduction à la codicologie slave. Le codex byzantin et sa réception chez les Slaves*, Sofia 1997.

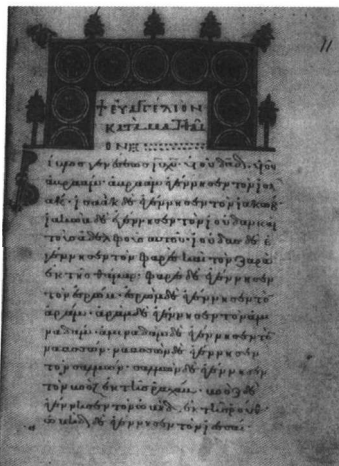

Fig. 1. Τετράεβγλιε, Cod. D. gr. 338, milieu du Xe siècle, fo 11 - en-tête et initiale en Blütenblattstil:
Evangile de Matthieu.

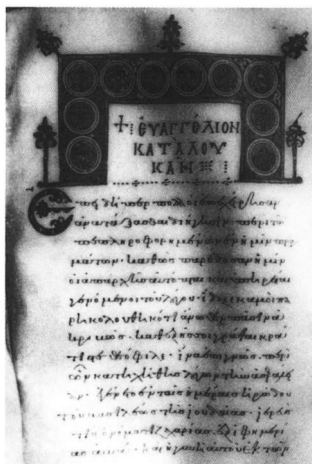

Fig. 2. Τετράεβγλιε, Cod. D. gr. 338, milieu du Xe siècle, fo 153 - en-tête et initiale en Blütenblattstil:
Evangile de Luc.

Fig. 3. Τετράεβγλιε avec commentaires, Cod. D. gr. 177, première moitié du XIe siècle, fo 14:
en-tête et initiale en Blütenblattstil:
Evangile de Matthieu.

Fig. 4. Τετράεβγλιε avec Commentaires, Cod. D. gr. 177, première moitié du XIe siècle, fo 141:
en-tête en Blütenblattstil:
Evangile de Luc.

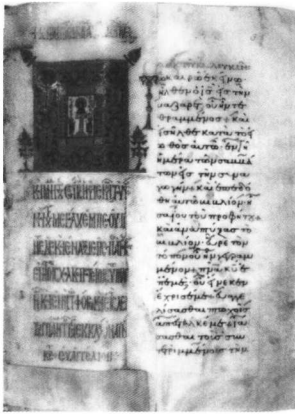

Fig. 5. Evangélaire, Cod. D. gr. 157, seconde moitié du XIe siècle, fo: en-tête en *Blütenblattstil* avec l'effigie de Symeon Stylite au début du Ménologe.

Fig. 6. Evangélaire, Cod. D. gr. 157, seconde moitié du XIe siècle fo 231 - en-tête et initiale en *Blütenblattstil*: Evangile de Marc.

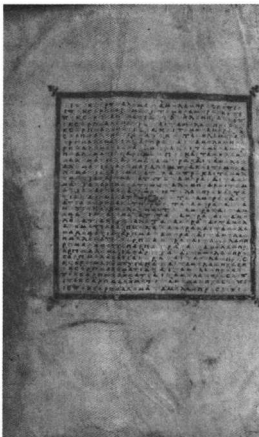

Fig. 7. 16 Discours de Grégoire de Nazianze, Cod. D. Gr. 282, seconde moitié du XIe siècle, fo 3v - labyrinthe.

Fig. 8. 16 Discours de Grégoire de Nazianze, Cod. D. Gr. 282, seconde moitié du XIe siècle, fo 4 - en-tête de type *πύλαι* en *Blütenblattstil*.

Fig. 9. Ménéce du mois Décembre, Cod. D. gr. 90, première moitié du XIIe siècle, fo 1 - en-tête de type *πύλα* en initiale en *Blütenblattstil*.

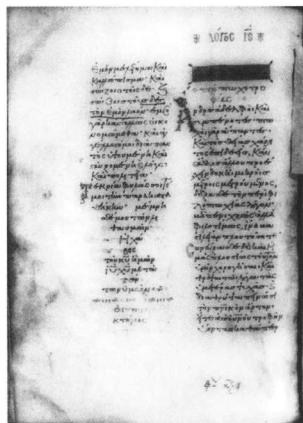

Fig. 10. 16 Discours de Grégoire de Nazianze, Cod. D. Gr. 282, seconde moitié du XIe siècle, fo 258v - en-tête et initiale en *Blütenblattstil*.

Fig. 11. 16 Discours de Grégoire de Nazianze, Cod. D. Gr. 205, Xe-XIe siècle, fo 27v - en-tête et initiale en *Blütenblattstil*.

Fig. 12. 16 Discours de Grégoire de Nazianze, Cod. D. Gr. 205, Xe-XIe siècle, fo 145v - en-tête et initiale en *Blütenblattstil*.

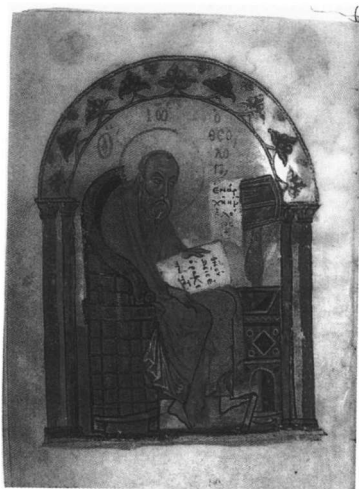

Fig. 13-14. Tétravangile avec Apostolus, Cod. D. gr. 358, 1125, fo 107v-108 - l'évangéliste Matthieu et en-tête de l'Évangile de Jean.

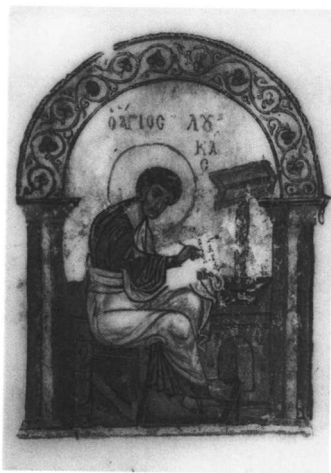

Fig. 15. Cod. D. Gr. 358, 1125, fo 65v - l'évangéliste Luc.

Fig. 16. Cod. D. Gr. 358, 1125, fo 39v - l'évangéliste Marc.

Fig. 17. Apostolus, Cod. D. Gr. 369, première moitié du XIIe siècle, fo 20v: les apôtres Pierre et Paul.

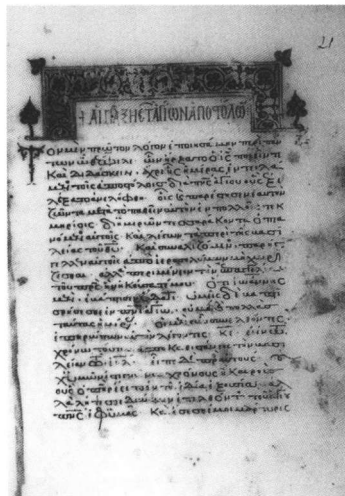

Fig. 18. Apostolus, Cod. D. Gr. 369, première moitié du XIIe siècle, fo 21 - en-tête et initiale en Blütenblattstil.

MARIE NYSTAZOPOULOU-PÉLÉKIDOU

CONCLUSION

Notre Colloque, consacré à un sujet important, fut très riche en données nouvelles et en interprétations pertinentes –fait à maintes reprises signalé au cours de nos travaux. Dans le temps très restreint que j'ai à ma disposition, je tâcherai de présenter brièvement les sujets traités et l'apport acquis.

L'Église et la religion furent l'objet de nombreuses contributions, très riches en approches et interprétations. Précisément, on a traité les points suivants: l'Église comme institution et organisation et le rôle de l'archevêché d'Ochride à l'égard de la Bulgarie dominée et en rapport avec l'Église de Tirnovo; le rôle de la religion chrétienne et notamment de l'orthodoxie comme élément unificateur déterminant; le rôle culturel et artistique des églises et des monastères locaux; les livres liturgiques; le culte et surtout le culte des saints bulgares, réels, comme Jean de Rila, ou imaginaires, comme le tsar Pierre, –culte faisant écho à une certaine idéologie et reflétant d'aspirations et de tendances, qui variaient suivant la conjoncture politique du temps. Toutefois, il est regrettable que des questions concernant le rôle et les activités du bas clergé, c'est-à-dire du clergé bulgare, durant la domination byzantine, n'ont pas été du tout abordés.

Parallèlement à l'orthodoxie, religion officielle pour les dominés et le dominant, on a examiné la question des hérésies et en particulier du *Bogomilisme*. On a bien souligné le fait que les bogomiles furent profondément influencés par les événements politiques, les invasions et les guerres et qu'ils réagissaient en raison des circonstances, exprimant quelques fois même des tendances patriotiques, sans pour autant décliner de leur doctrine, qui était par principe contre tout pouvoir.

La question de l'*organisation administrative* n'a pas été suffisamment abordée, fait dans un sens compréhensible, du moment que l'administration du pays conquis faisait partie du système administratif de l'Empire byzantin. En revanche, des contributions intéressantes ont été consacrées, de façon plus ou moins détaillée, à la situation et à la politique des archontes bulgares et des membres de la famille princière, ainsi qu'à la procédure de leur intégration au

système administratif et à l'appareil étatique de Byzance. Cette politique avait une longue tradition datant déjà du Ier État bulgare. Quant à la période considérée, on a bien remarqué que l'intégration d'éminents bulgares dans l'administration byzantine se limitait, d'après la documentation, au XIe siècle et que, par contre, la situation avait totalement changé au XIIe s. Les raisons de ce changement n'ont pas été déterminées; on pourrait toutefois l'attribuer d'une part à la diminution progressive naturelle des membres de l'ancienne dynastie bulgare et à leur assimilation par la société byzantine, et d'autre part au changement de la politique de Constantinople, du moment que la conjoncture politique avait alors totalement changé. Quelle était l'attitude et la réaction du peuple bulgare et combien celui-ci fut influencé par la politique de ses archontes, c'est une question à étudier.

On a consacré d'importantes contributions au *droit* byzantin et aux méthodes de son application par le pouvoir impérial, notamment en ce qui concerne les bulgares qui avaient agi ou même révolté contre Byzance. On a remarqué entre autres que la réaction de l'État byzantin envers ces actes de résistance ne fut pas immuable et que cette différence dans la politique de l'Empire doit être attribuée à son réalisme politique, à des raisons d'opportunité et d'équilibre des forces.

Il est regrettable que les questions *économiques* n'ont pas eu la place qu'elles méritaient durant cette rencontre scientifique. En revanche, la contribution *numismatique* a fourni d'importants données aussi bien sur la circulation en Bulgarie de la monnaie byzantine –dont la quantité variait d'une époque à l'autre, suivant les événements politiques et les intérêts économiques– que sur les échanges commerciaux. Le rôle des Vénitiens à l'économie du pays à l'époque considérée et les routes que ceux-ci ont suivies, ainsi que l'éventuelle formation d'une "classe bourgeoise" (artisans, commerçants etc.) sont des questions bien soulignées, ouvertes à la recherche.

La question de *l'image de l'autre*, c'est-à-dire de l'image que les Byzantins avaient des Bulgares et de leur pays, fut étudiée avec beaucoup d'originalité; comme il est évident, cette image dépendait directement de la possibilité de contact et de connaissance, directe ou non, juste ou non, que les auteurs avaient sur la population et le pays. On a également examiné les *légendes* et les "εἰδωλα" (selon le terme attesté dans les sources byzantines), en particulier les "εἰδωλα" que les Bulgares avaient faits de Thessalonique, lesquels exprimaient une certaine idéologie politique reflétant chaque fois les tendances et les ambitions de leur époque.

Un point intéressant qui reste ouvert à la recherche concerne l'*enseignement* en Bulgarie durant la domination byzantine. En revanche, on a bien signalé que les inscriptions, et surtout les inscriptions en vers, pourraient dans une certaine mesure nous informer sur le niveau culturel de la population indigène moyenne.

Dans le domaine de l'*art* ont été présentées d'intéressantes communications concernant les manuscrits; il s'agissait toutefois des manuscrits byzantins, écrits et illustrés dans des ateliers byzantins, exprimant les tendances artistiques de Byzance. Or, on aimerait avoir surtout relevé les manuscrits écrits et illustrés en Bulgarie dans des ateliers locaux, ce qui aurait contribué à une meilleure approche de la situation artistique, culturelle et même économique du pays, ainsi que le rôle des artisans indigènes par rapport aux influences byzantines.

Les communications sur les *sources*, sources littéraires (p. ex. syriaques), archéologiques et numismatiques, étaient très importantes, pouvant ouvrir des perspectives nouvelles dans diverses voies. Le développement de la recherche dans ce domaine pourrait compléter et renouveler nos connaissances sur divers aspects de cette période cruciale.

On a entamé une longue et intéressante discussion sur la désignation des *termes* et leurs nuances sémantiques. En histoire, comme à toute autre science, il y a une sorte de "convention" concernant les noms et les termes généralement admis, une sorte de "code de communication", indispensable pour la compréhension mutuelle. Jusqu'à ce que l'on trouve d'autres termes, qui auraient mieux exprimé l'objet de nos études, il ne faut pas, à mon avis, les remplacer de façon arbitraire et personnelle (car il y a eu une telle tendance, heureusement très restreinte), puisque cela crée de confusion entre les spécialistes.

Enfin, on doit mettre l'accent sur une constatation générale, relevée de diverses communications, et qui constitue un apport important de notre Colloque: je me réfère à la différence nette entre le XIe et le XIIe siècle quant à la situation en Bulgarie et à la politique de Byzance envers le pays dominé, différence qui se concrétise surtout à l'époque du règne de Manuel Comnène. Cette constatation rend indispensable une étude spéciale sur ce point, en rapport avec la politique générale de cet empereur concernant les finances de l'Empire et les Balkans.

Voilà de façon sommaire les sujets traités, sujets variés, enrichis par des données nouvelles et des réflexions pertinentes. Notre Colloque, avec son caractère interdisciplinaire et la manière variée d'aborder les problèmes, a aussi le mérite d'avoir relevé des questions qui feront l'objet de futures recherches.

En terminant je voudrais remercier vivement la direction de l'Institut de Recherches Byzantines ainsi que le président et les membres du Comité d'Organisation pour l'accueil chaleureux, qui nous a donné la possibilité de travailler dans une ambiance de collaboration parfaite, contribuant au progrès de nos recherches dans ce domaine.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΒΟΥΛΓΑΡΟΙ (1018-1185)
ΕΚΔΟΘΗΚΕ ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΟΥ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΝ ΜΑΪΟ ΤΟΥ 2008
ΣΕ 600 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
Η ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΗ
«Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Ε.Π.Ε.»

NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION
INSTITUTE FOR BYZANTINE RESEARCH
INTERNATIONAL SYMPOSIUM 18

BYZANTIUM AND THE BULGARIANS
(1018 – 1185)

Edited by
Katerina Nikolaou – Kostas Tsiknakis

MD0006135125

ATHENS 2008

ISSN 1106-1448
ISBN 978-960-371-041-7